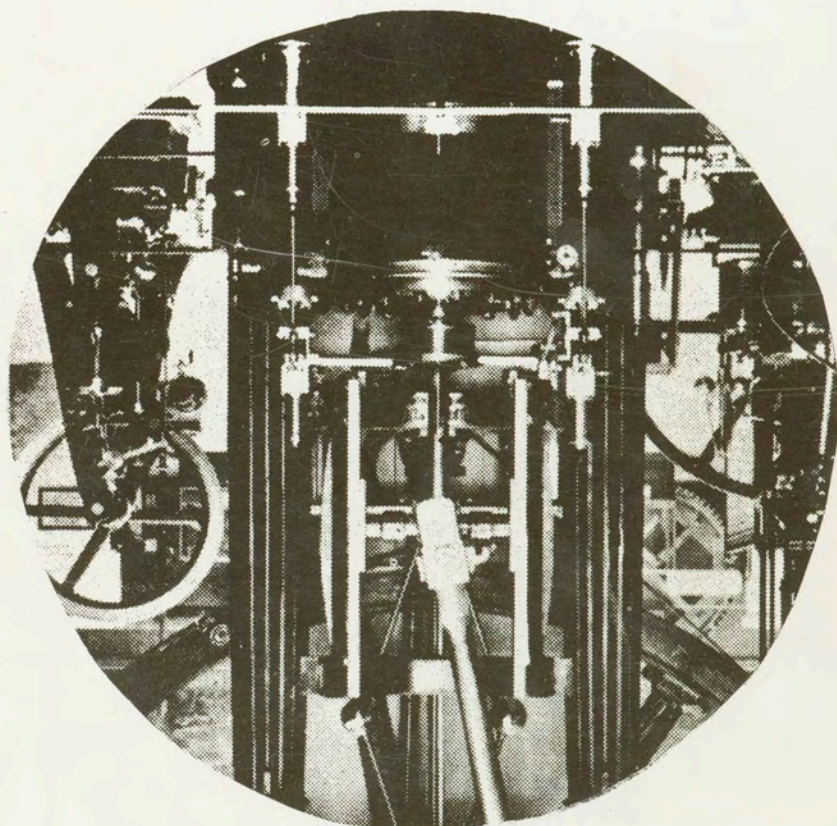

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

η δυναμική των αλλαγών και η κοινωνική προέλευση της σύγχρονης πολεοδομίας

LEONARDO BENEVOLO
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ
Α.ΛΙΒΑΝΗΣ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ : ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Έκδοσις : Α. ΛΙΒΑΝΗΣ και ΣΙΑ Ε.Ε.
«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ», Άθήνα

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

ΠΑΝΤΕΛΗ Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

I. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ

LEONARDO BENEVOLO

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ

Μετάφραση : Π. Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Έκδοσεις : Α. ΛΙΒΑΝΗΣ και ΣΙΑ Ε.Ε.
«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ», Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	Σελ. 11
--------------------	---------

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ (Παντελή Γ. Λαζαρίδη)

1. Είσαγωγή	Σελ. 25
2. Τò έννοιολογικό υπόβαθρο. Οί έννοιολογικές κατασκευές: «Απογείωση», «Ανάπτυξη», «Βιομηχανική Έπανάσταση»	» 33
3. Τò παλιό σύστημα	» 43
4. Ή δημογραφική έπανάσταση. Τò ξεπέραςμα τής στασιμότητας του πληθυσμού	» 51
5. Ή έπανάσταση στή γεωργία. Τò ξεπέραςμα τής στασιμότητας στήν πρωτογενή παραγωγή	» 59
6. Ή δυναμική του μετασχηματισμού των οικονομικών και πολιτικών δρων	» 73
7. Ή έπανάσταση στίς τεχνικές. Τò ξεπέραςμα τής στασιμότητας στίς έπικοινωνίες	» 91
8. Ή έπανάσταση στίς μεταφορές. Τò ξεπέραςμα τής στασιμότητας στή διακίνηση των προϊόντων	» 103
9. Ή έπανάσταση στο έμπόριο. Τò ξεπέραςμα τής στασιμότητας στή διάθεση των προϊόντων	» 115
10. Ή δυναμική τής λειτουργίας των νέων δρων	» 129

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (του Leonardo Benevolo)

1. Ἡ γέννηση τῆς βιομηχανικῆς πόλης	Σελ. 163
2. Ἡ ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἐλπίδων (1815 - 1848)	» 185
3. Οἱ «πολεοδομικὲς οὐτοπίες» τοῦ 19ου αἰῶνα . .	» 209
3.1. Ὁ Ὄουεν καὶ τὸ ἀγγλικὸ συνεταιριστικὸ κίνημα	» 211
3.2. Ἡ Σχολὴ τοῦ Σαιν - Σιμόν	» 227
3.3. Ὁ Φουριέ καὶ ἡ ἐπίδρασή του στὴν Εὐρώ- πη καὶ τὴν Ἀμερικὴ	» 230
3.4. Τὸ Φαμιλιστέριο τοῦ Γκοντὲν	» 240
3.5. Ἡ παράδοση τῆς κοινωνικῆς ἰσότητας καὶ ὁ Καμπέ	» 247
4. Ἡ προέλευση τῆς πολεοδομικῆς νομοθεσίας στὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία	» 261
5. Τὸ 1848 καὶ οἱ συνέπειές του	» 285
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	» 327

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ τόμος αὐτὸς εἶναι ὁ δεύτερος τῆς σειρᾶς Ἡ ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ πού ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο «ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ».

Μ' αὐτὸν συμπληρῶνεται ἡ ἔκδοση τεσσάρων τίτλων μέσα σ' ἓνα χρόνο.

Δὲν εἶναι καθόλου πολὺ, ἐλπίζουμε ὅμως πὼς δὲν εἶναι χωρὶς σημασία καὶ πάντως δὲν ἔγινε ἄκοπα.

Ὅπως εἶχε σημειωθεῖ μὲ ἔμφαση στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου, φιλοδοξία τῆς σειρᾶς αὐτῆς εἶναι νὰ συμβάλει στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν κατάργηση ἐνὸς στεγανοῦ. Ἐνὸς στεγανοῦ πού συντηρεῖ μυθοποιήσεις, ἐξειδικεύσεις καὶ ἀποκλειστικὲς ἀρμοδιότητες, συντηρώντας συγχρόνως μερικὲς πολὺ βασικὲς ἀλλὰ καὶ ἀπαράδεκτες σχέσεις ἐπιβολῆς.

Πράγματι, εἶναι κοινὴ συνείδηση πιά, πὼς στὸν τομέα τῆς πληροφορήσεως γιὰ τὰ προβλήματα πού θέτει ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τῆς στῆν κοινωνικῆ ζωῆ, λειτουργεῖ ἓνα ἀφόρητο στεγανό. Ἐνα στεγανό πού ἄλλοτε συντηρεῖται συστηματικὰ —καμιὰ φορὰ καὶ ἀπροσημάτιστα— γιὰ λόγους οἱ ὁποῖοι εἶναι ξεκάθαρα πολιτικοί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἰδικὸ κάθε φορὰ ἐπιχειρηματολογικὸ προσωπεῖο τους, καὶ πού ἄλλοτε ὑποβάλλεται χωρὶς συνειδητὴ ἐπιδίωξη ἢ καὶ ἀντίθετα ἀπὸ διατυπωμένους ἐπιδιώξεις, καθὼς ἀφήνονται νὰ λειτουργοῦν «ἀβίαστα» οἱ χιλιοσυζητημένοι παράγοντες, πού προσδιορίζουν τὴν τόσο βολικὴ γιὰ ὀρι-

σμένα συμφέροντα, ιδιομορφία τῆς πολιτιστικῆς μας «ὑπανάπτυξης» καὶ τῆς γλωσσικῆς ἀπομόνωσης.

Σὲ κάθε περίπτωση, πάντως, πρώτη συνέπεια τῆς λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ στεγανοῦ —καὶ τοῦ «ἀναλφαθητισμοῦ» τῶν μὴ εἰδικῶν ποὺ εἶναι συνάρτησή του— εἶναι ἡ ἀποθάρρυνση τῆς διάθεσης γιὰ συμμαετοχή στὸν προσδιορισμὸ τῶν προβλημάτων τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου καὶ στὶς διαδικασίες ἀντιμετώπισής τους ἢ ἀκόμη ἕνας ἐπικίνδυνος, πολιτικά, ἀποπροσανατολισμός.

Ὁ ἀγώνας ὁμῶς γιὰ τὴν κατάργηση ἑνὸς στεγανοῦ ποὺ συλλαμβάνεται ἔτσι, προϋποθέτει πρὶν ἀπ' ὅλα μερικές ἐπιλογές. Ἀκριβῶς αὐτὲς ἐπέβαλαν —κι ἐλπίζουμε δικαιολογημένα— τόσο τὴν προτεραιότητα τῶν κειμένων ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ καὶ ὅσων προγραμματίζονται, ὅσο τὸ ἐπίπονο τῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας καὶ τὸ «ἀναλυτικὸ» στυλ τῶν μεταγλωττισμένων κειμένων καθὼς καὶ τὴν ιδιομορφία τῶν δύο πρώτων τόμων μὲ τὰ περισσότερα ἀπὸ ἕνα κείμενα ὁ καθένας.

Ὁ πρῶτος τόμος τῆς σειρᾶς Η ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ, περιεῖχε δύο μελέτες. Τὴν κλασσικὴ πιά μελέτη τοῦ Anatole Kopp «ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ» καὶ τὴν «ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ» ποὺ εἶχα γράψει ὁ ἴδιος εἰδικὰ γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς μελέτης τοῦ Kopp. Τὰ δύο κείμενα δὲν εἶχαν παρουσιαστεῖ μαζί τυχαῖα, οὔτε ἦταν τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἀποτέλεσαν τὸν πρῶτο τόμο τῆς σειρᾶς.

Στὴν «ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ» ἀναλύονται κριτικά οἱ βασικὲς ἰδέες ποὺ κυριάρχησαν στὴ σοβιετικὴ πραγματικότητα τῶν χρόνων τοῦ εἴκοσι, γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς λειτουργεῖ κοινωνικά ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου. Συγχρόνως ἀναλύονται ἐκεῖ, μὲ ὀξυδέρκεια, τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα προβλήματα ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ σχέση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν (καὶ ὅσων τίς προωθοῦσαν) μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν, καὶ προσβάλλεται ἰδιαίτερα ἡ προτεραιότητα καὶ ἡ καθοριστικὴ λειτουρ-

γία τῆς πολιτικῆς βούλησης, τόσο στή σύλληψη ὅσο και στήν ἀντιμετώπισή τους.

Καθὼς ἡ ἔμφαση στήν κοινωνική λειτουργία τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικότερο στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ τὴν «παραδοσιακὴ» ἀπὸ τὴν «μοντέρνα» ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν πολεοδομία, καὶ καθὼς ἡ σοβιετικὴ πραγματικότητα τῶν χρόνων τοῦ εἴκοσι ἔχει μιὰ ἰδιόρρυθμὴ ἱστορικὴ βαρύτητα (ἀφοῦ ἐπέτρεψε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ ἐφαρμοσθοῦν καὶ νὰ ἐλεγχθοῦν στήν πράξη ὅλες οἱ καινούργιες προοδευτικὲς ἰδέες γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση κι ἕνα καλύτερο τρόπο ζωῆς), γιὰ ὅλα αὐτὰ, ἡ μελέτη τοῦ Κορρ ἀποκτᾷ μιὰ ἰδιάζουσα ἀξία σὰν κείμενο εἰσαγωγικὸ στὸ σύγχρονο προβληματισμὸ γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου. Ἰδιαίτερα μάλιστα ὁταν ἀντιμετωπίζει κανεὶς ἕνα κενὸ πληροφορίας, ὅπως συμβαίνει γιὰ τὸν τομέα αὐτὸν στήν ἑλληνικὴ πραγματικότητα.

Ἐκτὸς τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὅμως, τὸ ἴδιο αὐτὸ κενὸ πληροφορίας ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ἐπιλογή τοῦ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ὡς πρώτου τίτλου τῆς σειρᾶς, μειώνει συγχρόνως κατὰ πολὺ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς πληροφόρησης, ποὺ ἐπιδιώκεται. Περιορίζει, δηλαδή, τὶς δυνατότητες νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ κείμενο αὐτὸ σὰν πλαίσιο ἀναφορᾶς κι ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα σημερινῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἀναδύονται στὰ πλαίσια ἑνὸς διαφορετικοῦ συστήματος παραγωγῆς. Λείπει κατὰ κάποιον τρόπο ἡ σύνδεση τόσο μὲ τὰ «προηγούμενα» καὶ τὰ ἐπόμενα» ὅσο καὶ μὲ τὰ «παράλληλα».

Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο γράφτηκε καὶ παρουσιάστηκε στὸν ἴδιο τόμο ἡ «ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ», ὅπου ἀναλύεται τὸ σύμπλεγμα τῶν ἀντιφατικῶν σχέσεων οἱ ὁποῖες ὀρίζουν τὴν ἀπροσδιόριστη πιά ἔννοια τῆς «ἀρχιτεκτονικῆς» καὶ ὅπου σχολιάζεται ὁ ἀποπροσανατολιστικὸς ρόλος τῆς ἔμφασης ποὺ δίνεται σήμε-

ρα στην αξία «αρχιτεκτονική ποιότητα», ή όποια συχνά χρησιμοποιείται για να κρύψει και να μυθοποιήσει ουσιαστικά προβλήματα οικονομικο - κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα. Ίδιαίτερα μάλιστα όταν σχετίζεται με την κατοικία τών πολλών. Συγχρόνως, στο ίδιο εκείνο κείμενο, επιχειρείται να όριστούν μερικές βασικές **ά ν α ν τ ι σ τ ο ι χ ί ε ς** ανάμεσα στο μύθο και την πραγματικότητα της αρχιτεκτονικής πρακτικής και διαγράφονται δυό δυνατότητες εξέλιξεων που είναι ξεκάθαρα συνέπειες θεμελιωδών πολιτικών επιλογών.

Ό δεύτερος αυτός τόμος, της σειράς **Η ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ**, περιέχει επίσης δύο κείμενα. Για τον ίδιο, βασικά, λόγο. Για να αποτελέσει δηλαδή πιό συγκροτημένο πλαίσιο αναφοράς και εργαλείο για την έρμηνεία σημερινών προβλημάτων.

Τό πρώτο κείμενο είναι ή κλασική μελέτη του **Leonardo Benevolo** για την «**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ**». Τό δεύτερο είναι ή μελέτη «**ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ - Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ**», που έγραψα ό ίδιος ειδικά για να παρακολουθήσει την ελληνική έκδοση της μελέτης του Benevolo. Στόχος της μελέτης αυτής είναι να διευκρινιστούν οι οικονομικο - κοινωνικές διαστάσεις του ιστορικού περιγυρου μέσα από τον όποιο αναδύθηκε ή «βιομηχανική πόλη» και γεννήθηκε ή διάθεση και ή ανάγκη τών έπεμβάσεων για τη «θεραπεία» τών «κακών» της' δηλαδή ή νεότερη πολεοδομική «έπιστήμη», με τον κάθε άλλο παρά προληπτικό χαρακτήρα. Ή ανάλυση του πώς γεννήθηκε και πώς πρωτο - συγκεκριμενοποιήθηκε αυτή ή διάθεση και ή ανάγκη συγκροτημένης επέμβασης στη βιομηχανική πόλη, καθώς και τών επιπτώσεων που είχαν για τις μελλοντικές εξελίξεις οι πρώτες μορφές σύλληψης τών σχετικών προβλημάτων,

ἀποτελεί τὸ ἀντικείμενο τῆς σπουδαίας μελέτης τοῦ Benevolo.

Νὰ τί γράφει ὁ ἴδιος ὁ Leonardo Benevolo παρουσιάζοντας τὴ μελέτη του στὸν πρόλογο τῆς γαλλικῆς ἐκδοσης:

«Ἡ νεότερη πολεοδομία δὲν γεννήθηκε ταυτόχρονα μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναδύθηκε καὶ μορφοποιήθηκε ἡ βιομηχανικὴ πόλη. Ἐμφανίσθηκε ἀργότερα, ὅταν τὰ ἐξώφθαλμα πιά ποσοτικὰ ἀποτελέσματα τῶν μετασχηματισμῶν ποὺ εἶχαν συμβεῖ, ἄρχισαν νὰ κονταροχτυπιοῦνται σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ γίνῃ ἐντελῶς ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρξῃ κάποιον ἀντίδοτο· κάποια θεραπεία.

Καὶ σήμερα ὁμως οἱ πολεοδομικὲς ἐπεμβάσεις ἔρχονται σχεδὸν πάντα πίσω ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἔχουν ἀποστολὴ νὰ τὰ ἐλέγξουν καὶ διατηροῦν ἕνα χαρακτήρα θεραπευτικόν.

Εἶναι λοιπὸν ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον νὰ ἀνατρέξῃ κανεὶς στὶς πρῶτες πολεοδομικὲς ἀπόπειρες ποὺ ἐγίναν στὴ βιομηχανικὴ πόλη ἐπιδιώκοντας νὰ προσδιορίσῃ τις αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀρχικὴ καθυστέρηση.

Θὰ προσπαθῆσω λοιπὸν νὰ δείξω πρῶτα τὴν διπλὴ — τεχνικὴ καὶ ἠθικὴ— προέλευση τῶν πειραματισμῶν ἐκείνων καὶ παράλληλα νὰ ἀνασυνθέσω τις δυὸ κατηγορίες παραγόντων ποὺ χαρακτήρισαν καθοριστικὰ τοὺς πρῶτους μεταρρυθμιστές. Οἱ παράγοντες αὗτοι ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ οἱ οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ ποὺ κατέληξαν στὴν γενικότερη ἔλλειψη ἰσορροπίας τῶν πρῶτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν θεωριῶν καὶ τῆς κοινῆς γνώμης ποὺ δὲν ἀποδεχόταν πιά τις ἀνισορροπίες αὐτὲς σὰν ἀναπόφευκτες, ἀρχίζοντας νὰ τις θεωρεῖ ἐμπόδια ποὺ μποροῦσαν, ἀλλὰ καὶ ποὺ ἔπρεπε, νὰ παραμεριστοῦν.

Οἱ πρῶτες ἀπόπειρες μὲ στόχο νὰ διορθωθοῦν «τὰ κακὰ» τῆς βιομηχανικῆς πόλης, ἀποκρυσταλλώθηκαν γύρω ἀπὸ δυὸ ἀκραῖες θέσεις. Γιὰ τοὺς μὲν, ποὺ ἀντιπα-

ράθηταν στη σύγχρονη τους πόλη, νέες μορφές κατοίκησης και τρόπου ζωής, μορφές οι οποίες προέκυπταν μέσα από μια καθαρά θεωρητική προσέγγιση, έπρεπε όλα να ξαναρχίσουν από την αρχή. Για τους άλλους, εκείνο που έπρεπε να γίνει ήταν τα προβλήματα να λύνονται ξεχωριστά τὸ ένα από τὸ άλλο, να θεραπεύεται ένα ένα, ὅ,τι δὲν βόλευε, χωρίς ἢ διασύνδεσή τους να λαμβάνεται υπόψη καὶ χωρίς κάποια σφαιρική σύλληψη τοῦ νέου ἀ-στ(υ)ικοῦ ὄργανισμοῦ.

Στους πρώτους ἀνήκουν ἐκεῖνοι πὸν τοὺς ὀνόμασαν «οὐτοπιστές». Εἶναι ὁ Owen, ὁ Saint - Simon, ὁ Fourier, ὁ Cabet, ὁ Godin, οἱ ὁποῖοι δὲν περιορίστηκαν ἐξ ἄλλου στὸ να περιγράψουν μόνο τὴν ἰδανική τους πόλη, ὅπως ὁ Thomas More, ὁ Campanella ἢ ὁ Bacon, ἀλλὰ ἐπιχείρησαν ἐπιπλέον να τὴν πραγματοποιήσουν.

Μὲ τοὺς δευτέρους συνδέονται οἱ εἰδικοί καὶ οἱ κρατικοὶ λειτουργοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεκίνησαν οἱ ὑγειονομικοὶ κανονισμοὶ καὶ οἱ κρατικὲς παροχὲς καὶ ἐξυπηρετήσεις. Καθὼς ἦταν ὑποχρεωμένοι να ψάξουν καὶ να βροῦν τὰ τεχνικά καὶ νομοθετικά μέσα τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν να ἐπιτρέψουν τὴν πραγματοποίηση τέτοιου εἴδους μετασχηματισμῶν, ἀπὸ τοὺς ἴδιους αὐτοὺς ξεκίνησε καὶ ἡ νομοθεσία τῆς μοντέρνας πολεοδομίας.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὶς πρωτοβουλίες αὐτές, ἀκόμα καὶ ἐκείνες ὅπου φανερὰ κυριαρχεῖ ὁ τεχνικὸς χαρακτήρας, ἔχει ἕνα ἰδεολογικὸ πλαίσιο πὸν εὐκόλα μπορεῖ να διαγνωσθεῖ καὶ τὸ ὁποῖο ὡς ἕνα μεγάλο βαθμὸ συμπίπτει μὲ τὸ ξεκίνημα τοῦ σοσιαλισμοῦ. Για να γνωρίσει κανεὶς ὅσα συνέβησαν τότε θὰ πρέπει να συμβουλευθεῖ περισσότερο τὰ ἐγχειρίδια τῆς οικονομικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ παρά τὶς ἐξειδικευμένες τεχνικὲς μελέτες.

Ἡ σύμπτωση αὐτὴ ὅμως, παύει στὰ 1848. Μέχρι τότε τὸ ἐργατικὸ κίνημα δὲν εἶχε ἀκόμα ὀργανωθεῖ ἐναντίον τῶν ἀστικῶν κομμάτων. Οἱ πολεοδομικοὶ πειραματισμοὶ

τῆς ἐποχῆς θὰ κατακλυσθοῦν ἀπὸ διάφορα ἰδεολογικά ρεύματα* ἀπὸ τὸν κομμουνισμό τῆς ἰσότητος τοῦ Cabet ὡς τὸν γαλλικὸ νεο - καθολικισμό.

Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς ἐπιτρέπουν στὸ ἐργατικὸ κίνημα νὰ πάρει μιὰ ἀποφασιστικὴ καμπή. Ὁ μαρξιστικὸς σοσιαλισμὸς, ἐπιδιώκοντας νὰ ἐξηγήσει τὸ «γιατί» τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 καὶ τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας τῆς, μὲ καθαρὰ πολιτικούς ὄρους καὶ μόνο, τονίζει τὶς ἀντιφάσεις τῶν παλιότερων κινήματων ἀλλὰ δὲν παίρνει καθόλου ὑπόψη τῆς σχέσης τῆς πολιτικῆς μὲ τὴν πολεοδομία, σχέση ἢ ὁποία ἔχει δηλωθεῖ πολὺ ἔντονα στὸ παρελθόν, ἂν καὶ μὲ πολὺ ἀπλοϊκὸ τρόπο βέβαια*.

Ἀπὸ τότε, ἡ πολιτικὴ θεωρία ὑποτιμᾷ συνήθως τὶς ἐπιμέρους ἔρευνες καὶ πειραματισμούς, ἐπιχειρώντας ἐπιμονα νὰ περιλάβει ὀλοκληρωτικὰ κάθε σχέδιο μερικότερης μεταρρύθμισης μέσα σὲ μιὰ γενικὴ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν πολιτικὸ προβληματισμὸ, ἡ πολεοδομία γίνεται ὄλο καὶ περισσότερο ὑπόθεση καθαρῆς τεχνικῆς στὰ χέρια τῆς κατεστημένης ἐξουσίας. Δὲν καταλήγει ὅμως πολιτικὰ οὐδέτερα. Ἀντίθετα μάλιστα εἰσάγεται στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς νεο - συντηρητικῆς ἰδεολογίας ἢ ὁποία στὴ διάρκεια αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν χρόνων ἐκδηλώνεται μὲ ἔμφαση τόσο στὴ Γαλλία μὲ τὸν Βοναπαρτισμὸ, ὅσο στὴν Ἀγγλία μὲ τοὺς ἀνανεωτὲς Τόρις, ἢ στὴ Γερμανία μὲ τὸν ἰμπεριαλισμὸ τοῦ Μπίσμαρκ....

Ἀπὸ δὴ ξεκινᾷ ὁ ἀστράτευτος καὶ ὑποτελὴς χαρακτήρας τῶν πολεοδομικῶν ἐπεμβάσεων μετὰ τὸ 1848, ὅ-

---

* Γιὰ τὴν θέση αὐτὴ τοῦ Benevolo ἔχουν διατυπωθεῖ ἀντιρρήσεις. Χαρακτηριστικότερη εἶναι ἡ ἀντίρρηση ποὺ διατυπώνει ὁ Carlo Aymonino στὸ βιβλίον του «Ἡ προέλευση καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς μοντέρνας πόλης» (Origini e Sviluppo della Citta Moderna. Marsilio Editori, Padova, 5η ἔκδοση 1974), τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη μεταφρασθεῖ στὰ ἑλληνικὰ καὶ θὰ ἐκδοθεῖ στὰ πλαίσια τῆς σειρᾶς αὐτῆς τὸν Ὀκτώβριον - Νοέμβριον 1977.

που διαφαίνεται ο πολιτικός πατερναλισμός της νέας δεξιᾶς.

Αὐτὴ εἶναι ἡ κεντρικὴ θέση τοῦ διβλίου αὐτοῦ. Θέση πού δὲν τῆς λείπει βέβαια ἡ συσχέτιση μὲ τοὺς σημερινούς προβληματισμούς.

Οἱ ἀνανεωτικὲς τάσεις τῆς μοντέρνας πολεοδομίας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀποτελεσματικὰ στὴν πράξη, παρὰ μόνον ἂν συνδέονται μὲ τὶς πολιτικὲς δυνάμεις οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦν μὲ ἀνάλογο τρόπο κι ἐκεῖνες, σ' ἓνα γενικὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας.

Ὁ γενικότερος προβληματισμὸς κι ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ἀπόψεων, στὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια, ἐπέτρεψαν τὴ συνειδητοποίηση τοῦ πολιτικοῦ περιεχομένου πού ἔχει στὴν πράξη κάθε πολεοδομικὴ ἀπόφαση. Ἄλλὰ ἡ συνειδητοποίηση αὐτὴ θὰ παραμένει ἀπλὰ θεωρητικὴ ὅσο ἡ πολεοδομία ἀντιμετωπίζεται σὰν ἓνας ξεχωριστὸς τομέας πού μόνον μετὰ θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέεται μὲ τὴν πολιτικὴ. Κι ἀκριβῶς μιὰ τέτοια σύλληψη, σὰν τὴν τελευταία, μᾶς κληροδότησε ἡ διάσπαση τῆς πολεοδομίας καὶ τῆς πολιτικῆς μετὰ τὸ 1848.

Ὁ Owen καὶ ὁ Chadwich, περιοριζόταν βέβαια ἀπὸ μιὰ σχηματικὴ ἀκόμη ἀντίληψη γιὰ τὴν πολεοδομία, ἀλλὰ ἀπέδειξαν τουλάχιστο αὐτὴν τὴν ἀπλὴ ἀλήθεια: ὅτι ἡ πολεοδομία εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση κάθε ἀποτελεσματικοῦ προγράμματος, ἀλλὰ ὅτι δὲν εἶναι παρόλα αὐτὰ δυνατὸ νὰ ἀναχθεῖ σὶς γενικὲς φόρμουλες τοῦ προγραμματισμοῦ.

Γιὰ νὰ βελτιώσουμε τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων μέσα στὸ χῶρο θὰ πρέπει βέβαια νὰ βελτιώσουμε τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαρτῶνται οἱ δραστηριότητες αὐτές. Ἄλλὰ δὲν ἀρκεῖ ἡ βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων γιὰ νὰ γίνει αὐτόματα σωστὴ ἡ χρῆση τοῦ χώρου. Ἀντίθετα, ἡ σχεδιασμένη χρῆση τοῦ χώρου εἶναι,

περισσότερο από κάθε τί, ένα μέσο ανάμεσα σ' άλλα για να κατακτηθεί ο στόχος κάθε πολιτικής δράσης.

Τά διάφορα στάδια που πρέπει να περνά μια τέτοια πολιτική δράση και οι λεπτομέρειες της εφαρμογής της, είναι πολύ πιό σύνθετες απ' όσο υπέθετε ο Owen. 'Ο αντικειμενικός στόχος, όμως, που πρότεινε ή «Ουτοπία» του, εξακολουθεί να κρατά την αξία του και για τις σύγχρονες πολεοδομικές προτάσεις: «Να φθάσουμε σ' ένα σύνολο ρυθμίσεων.... από τις οποίες να μπορούν να έπωφελούνται όλοι στα πλαίσια ενός συστήματος που να επιτρέπει σταθερή και άπεριόριστη τεχνική ποόοδο».

Έπιχείρησα, ήδη, μια συνοπτική αναφορά στα γεγονότα αυτά, στην «Ίστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής», που εκδόθηκε για πρώτη φορά τó 1960. Άν έφθασα στο σημείο να ξαναασχολούμαι τώρα με τó ίδιο θέμα, αυτό δέν όφείλεται σέ κάποια διαλεκτική ανάγκη, που θά ήταν αναμφίβολα και έξαιρετικά πρόωρη, αλλά στο φώς που έχυσαν μερικοί τελευταίοι πειραματισμοί κι έμπειρίες απ' όπου φάνηκε ή επείγουσα ανάγκη να όρισθεί μια νέα σχέση της πολεοδομίας με την πολιτική. Μ' άλλα λόγια δηλαδή, μια νέα σχέση ανάμεσα στο σχεδιασμό της όργάνωσης του χώρου και τόν οίκονομικο-κοινωνικό σχεδιασμό. Πιστεύω ότι τώρα έχω έντοπίσει τó αδύνατο σημείο της προηγούμενης εκείνης μελέτης μου: τ' ότι δηλαδή έλειπε εκεί μια αντιπαράθεση της εξέλιξης της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας με τόν βαθύ μετασχηματισμό που είχε ύποστεί ή πολιτική συγκυρία στα χρόνια από τó 1830 ως τó 1850 και ιδιαίτερα μετά την κρίση του 1848. Όσα θά διασαφηνιστούν έδω, έχω την γνώμη πώς θά διορθώσουν έπίσης την έκθεση τών όσων συνέβησαν στο τέλος του 19ου αιώνα, και θά επιτρέψουν μια καλύτερη κατανόηση τών κινημάτων της avant - garde από τόν William Morris κι έπειτα. Στην πραγματικότητα ή «Ίστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής» θά μπορούσε να αναθεωρηθεί κάτω από αυτό τó πρίσμα και τούτο χωρίς ó συγ-

γραφέας της να αισθάνεται πικρία, μιά και θα έπρεπε να αναγνωρισθεί ὁ μὴ μόνιμος χαρακτήρας μιᾶς ἀνάλυσης ἢ ὁποῖα ὀφείλει νὰ πάρει ὑπόψη της, σύγχρονους μετασχηματισμούς. Αὐτὸ δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες γίνονται οἱ μελέτες μας μεταβάλλονται συνέχεια κάνοντας ἀναγκαῖο ν' ἀναθεωροῦμε διαρκῶς τὰ συμφέροντά μας γιὰ ἓνα παρελθὸν πού εἶναι πολὺ πρόσφατο».

Ἡ δική μου μελέτη ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου ἦταν πάντα δυναμικὸ ἀντικατόπτρισμα τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δομῶν τῆς κοινωνίας πού τὴν πραγματοποιεῖ, καὶ ὄργανο ἐλέγχου τῆς ἐξέλιξής της καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ σύγχρονη κοινωνία πού ἐπιτελεῖ τὴν δική της ὀργάνωση τοῦ χώρου, εἶναι κοινωνία βιομηχανική καὶ ἀναπτύχθηκε στὴ βάση τῶν ἀνακατατάξεων πού προκλήθηκαν ἀπὸ τὴ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση». Καθὼς σὲ κάθε εἰσαγωγή γιὰ τὴν μοντέρνα ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομία, ἡ μόνιμη ἀρχικὴ τοποθέτηση τῶν προβλημάτων γίνεται μὲ τὴν ἐπισήμανση τῆς σχέσης τους μὲ τὰ «ἐπιτεύγματα» καὶ τίς «προοπτικὲς» πού ἀνοίξε ἡ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση», ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα ἀναλυτικὸ σχόλιο στὴν τοποθέτηση αὐτὴ, πού ἐπανερχεται μόνιμα, ἀλλὰ καὶ πού μόνιμα παραμένει ἀδιευκρίνιστη. Σχηματικὰ ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς: «...Μετὰ τίς μεγάλες ἀλλαγές πού προκλήθηκαν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυναμῶν ἔθεσε νέα προβλήματα καὶ δημιούργησε νέες τεχνικὲς δυνατότητες.... ἀπ' ὅπου ξεπήδησε ἡ μοντέρνα ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν πολεοδομία....».

Τὰ πράγματα ὁμως δὲν ἔγιναν καθόλου αὐτόματα. Παρακολούθησαν ὅλες τίς φάσεις τῶν ἐξελίξεων μέσα ἀπὸ τίς

ΠΑΝΤΕΛΗ Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

**ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ**

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ

όποιες γεννήθηκε και ὀρθοπόδησε τελικά τὸ νέο κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα παραγωγῆς καὶ οἱ τρόποι ζωῆς ποῦ τοῦ ἀντιστοιχοῦν.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία γεννήθηκαν καὶ ὀρθοπόδησαν οἱ νέες σχέσεις, μέσα ἀπὸ μιὰ ἐπαλληλία «ἐπαναστάσεων» σὲ διάφορους τομείς, ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης.

Γιὰ τὴν συγγραφή της χρησιμοποιήθηκε ἓνα σχετικὰ περιορισμένο βιβλιογραφικὸ ὕλικό* καὶ στὴ μορφή της προσπάθησα ὅσο μοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποφύγω τὶς τυπικὲς «ἐπιστημονικὲς» φόρμουλες, μὲ τὶς ὑποσημειώσεις, τὶς σχολαστικὲς τεκμηριώσεις, τὸν ἀφηρημένο συνθετικὸ λόγο καὶ τὴν μαθηματικὰ «κομπή» διατύπωση, ὅπου οἱ ἐπαναλήψεις θεωροῦνται ἀντιεπιστημονικὸς πλεονασμὸς. Ἀντίθετα μάλιστα χρησιμοποίησα συστηματικὰ τὶς ἐπαναλήψεις, μέσα σὲ διάφορα συμφραζόμενα, γιὰ νὰ δώσω τὶς ἐμφάσεις ποῦ ἤθελα, καὶ γιὰ νὰ διευκρινίσω αὐτὰ ποῦ κυρίως ἤθελα νὰ διευκρινιστοῦν. Νόμισα ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ κειμένου καὶ ὁ στόχος ποῦ ἐπιζητοῦνταν ἀπαιτοῦσε ἓνα τέτοιο χειρισμὸ. Ἄλλο εἶναι τὸ θέμα, τοῦ πόσο οἱ προθέσεις ὀλοκληρώθηκαν στὸ ἀποτέλεσμα. Ξέρω πάντως πῶς δὲν πέτυχα τὴν ἀπλότητα καὶ τὸ εὐανάγνωστο στὸ βαθμὸ ποῦ τὸ ἐπιζητοῦσα. Γι' αὐτὸ ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλὲς

---

* Οἱ κλασσικὲς μελέτες τοῦ Paul Mantoux (*Revolution Industrielle au XVIII siecle, essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre*, Genin, 1959), τοῦ T. S. Ashton (*Revolution Industrielle (1760-1830)*, Plon 1955), τοῦ W. W. Rostow (*Les etapes de la croissance economique*, Seuil 1970), καὶ οἱ ἀναλύσεις τοῦ P. Vilar (*Developpement historique et Progrès social, les etapes et les critères, la Pensée*, Ἰουλ-Αὐγ. 1961) τοῦ P. Leon (*Economies et Societes pre-Industrielles τόμος II*, Armand Colin 1970), τοῦ L. Mumford (*Technique et Civilisation*, Seuil 1950) τοῦ A. Birnie (*An Economic History of Europe*, University Paperbacks, 1962) καὶ κυρίως τοῦ J.-P. Rioux (*La Revolution Industrielle*, Seuil 1971) καθὼς καὶ ἡ μελέτη τοῦ Benevolo ποῦ παρουσιάζεται σ' αὐτὸν τὸν τόμο.

Άλλες δυνάμεις υπάρχει όμως μια κατηγορία: 'Η ελπίδα ότι τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ γίνει σύντομα ἄχρηστο καθὼς θὰ πρέπει κάποτε εἰδικότεροι ν' ἀσχοληθοῦν μὲ πιὸ συγκροτημένο καὶ πιὸ ἐποπτικὸ τρόπο μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου.

Ἡ μετάφραση τῆς μελέτης τοῦ Benevolo γιὰ τὴν ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ἔγινε βασικὰ ἀπὸ τὴν γαλλικὴ ἔκδοση, μὲ συστηματικὴ παραβολὴ μὲ τὴν ἀγγλική. Συγχρόνως εἶχα σὰν καθοδηγητικὸ ἔργαλεῖο μιὰ πρώτη κατὰ λέξη ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου, πού ἔγινε ἀπὸ τὸν Νίκο Παπαγεωργίου. Ὅφειλω νὰ τὸν εὐχαριστήσω γιὰ τὴν εὐσυνείδητη, χρήσιμη καὶ κοπιαστικὴ δουλειὰ πού ἔκανε. Ὁ τίτλος τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὴ γερμανικὴ γιὰτὶ μοῦ φάνηκε ὅτι ἔτσι ἀποδίδεται πιστότερα τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τῆς μελέτης τοῦ Benevolo ἀλλὰ κι ἐπειδὴ Ἡ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ἐντάσσεται πιὸ ἀνετα ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον τίτλο στὸ πνεῦμα τῶν στόχων πού ἔχει θέσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της ἡ σειρά Ἡ ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
Θεσσαλονίκη, Φλεβάρης 1977

1. Εισαγωγή

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου τους καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς ζωῆς, ποὺ ἐκτυλίσσεται μέσα τους, μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἀντικείμενο κάθε «πολεοδομικῆς» ἢ «ἀρχιτεκτονικῆς» σκέψης, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου ἦταν πάντα, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι βέβαια, δυναμικὸ ἀντικατόπτρισμα τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δομῶν τῆς κοινωνίας ποὺ τὴν πραγματοποιεῖ, καὶ ὄργανο ἐλέγχου τῆς ἐξέλιξής της. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐννοηθεῖ καὶ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴ δυναμικὴ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη στὸ νεότερο, τὸ «μοντέρνο» «Δυτικὸ Κόσμο» τῶν χρόνων μετὰ τὸ 1750, θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριθεῖ σχηματικὰ ἀπὸ τὴν ἀνοδοκαίτην ἐπέκταση τῆς βιομηχανοποιΐας.

Ἡ «βιομηχανοποίηση» ἀναφέρεται βέβαια ἀρχικὰ στὶς μεθόδους παραγωγῆς ὕλικῶν ἀγαθῶν. Οἱ προϋποθέσεις της ὅμως ἦταν τόσο σύνθετες, καὶ οἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς μεταβολῆς στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἦταν τόσο μεγάλες, καὶ χαρακτηρίσαν τόσο πολὺ καὶ τόσο βαθειὰ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς τῶν ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων καὶ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, ὥστε ἡ ἐννοιά της κάθε ἄλλο παρὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ μόνον πλευρὰ τῆς ἀλλαγῆς ποὺ συντελέστηκε.

Τὸν 17ο αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου, ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος ἦταν ἀπλή. Σημειώνεται χαρακτηριστικὰ, ὅτι ἡ μεγάλη μάζα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πληθυσμοῦ ἦταν δέσμια τῆς γῆς καὶ ζοῦσε σὲ μικροὺς οἰκισμοὺς καὶ χωριά, ὅπου ἐπιδιδόταν στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Ὅσες πόλεις ὑπῆρχαν, ἦταν μικρές.

Οι εξαιρέσεις ήταν ελάχιστες, όπως π.χ. το Λονδίνο ή το Παρίσι, που ήταν συγχρόνως οι πολιτικές πρωτεύουσες μεγάλων κρατών. Το βασικό χαρακτηριστικό στην πληθυσμιακή σύνθεση των πόλεων ήταν η κυριαρχία των εμπόρων και των τεχνιτών παρόλο που οι δυο αυτές τάξεις δεν αποτελούσαν την εποχή εκείνη παρά μόνο ένα ελάχιστο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού.

Η «μαζική» παραγωγή της εποχής, γινόταν από ανεξάρτητους μεμονωμένους τεχνίτες, στα δικά τους εργαστήρια ή στα σπίτια τους, και το εμπόριο ανταποκρινόταν σε τοπικές ανάγκες και στις επιταγές μιας πολύ περιορισμένης αγοράς, που κι αυτής η κλίμακα ήταν πάλι τοπική. Η βιομηχανοποίηση της παραγωγής δεν έγινε βέβαια από τη μια μέρα στην άλλη ούτε ήρθε με «φυσικό» τρόπο όπως η βροχή. Ήρθε σιγά - σιγά και υπήρξαν αιτίες που την προκάλεσαν. Όπως υπήρξαν επίσης αιτίες, που, σε κάποια φάση της, επιτάχυναν τόσο πολύ την ανάπτυξή της και αύξησαν τόσο έντονα τη ριζοσπαστικότητα και τον αποφασιστικό χαρακτήρα των επιπτώσεών της, ώστε, με την προοπτική που δημιουργήθηκε πιά από τα χρόνια που πέρασαν, χρησιμοποιούνται σήμερα συχνά οι λέξεις *α π ο γ ε ί ω σ η* και *ε π α ν ά σ τ α σ η* για να χαρακτηρίσουν το τί ιστορική σημασία είχαν δσα συνέβησαν τότε. Θα επιχειρήσουμε αργότερα να εξηγήσουμε σε πολλά επίπεδα τις έννοιολογικές αυτές κατασκευές, για να συνδεθούν τελικά —στη μελέτη του Leonardo Benevolo που ακολουθεί— τόσο με τα προβλήματα που εμφανίστηκαν στον *α σ τ ι κ ο χ ω ρ ο*, όπου συγκεντρώθηκε ο πληθυσμός, όσο και με τη λογική της εξέλιξης των ιδεών καθώς και με το χαρακτήρα των *ε π ε μ β ά σ ε ω ν* που έννοούνται σήμερα σαν «*π ο λ ε ο δ ο μ ι κ έ ς*».

Πάντως, το αντικειμενικό γεγονός είναι ότι η βιομηχανική ανάπτυξη προκάλεσε ρ ή ξ η στην άπλη οικονομική οργάνωση που αναφερθήκαμε.

Τα πράγματα θα μπορούσαν σχηματικά να περιγραφούν ως εξής: Οι δραστηριότητες των πιο προοδευμένων κρατών, μετατοπίστηκαν από τη γεωργία στη βιομηχανία. Ο πληθυσμός ξεκόλλησε από τη γη κι άρχισε να εισρέει μαζικά στις πόλεις. Οι

χειρώναντες έδωσαν τή θέση τους στή μηχανή, τὸ έργαστήρι στή φάμπρικα καὶ τὸ έργοστάσιο. Ξεπήδησε ένα εμπόριο παγκόσμιας κλίμακας, πὸν έφερε τὰ προϊόντα τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν σὲ κάθε γωνιά τῆς γῆς, προμηθεύοντας συγχρόνως σ' αὐτές τὰ τρόφιμα καὶ τίς πρώτες ύλες πὸν δὲν παράγονταν ἀπὸ τίς ίδιες. Ἡ παλιὰ οἰκονομικὴ ὀργάνωση μὲ τίς μικρὲς πόλεις, τίς διάσπαρτες μικρομανιφακτοῦρες καὶ έργαστήρια, τίς αγορὲς τοπικῆς κλίμακας καὶ τὸ περιορισμένο έξωτερικὸ εμπόριο, έδωσε τή θέση της σ' ένα σύστημα μὲ πολὺ πυκνοκατοικημένες περιοχές, μὲ βιομηχανικὰ κέντρα, μὲ παραγωγή έξαιρετικὰ μεγάλης κλίμακας, μὲ εμπόριο πὸν κάλυπτε ὅλο τὸν κόσμο καὶ μὲ καταμερισμὸ τῆς έργασίας ὄχι μόνο τεχνικὸ ἀλλὰ καὶ κοινωνικὸ καὶ σὲ παγκόσμια ἐπίσης κλίμακα. Τὴν επαναστατικὴ αὐτὴ μεταβολὴ στὸ οικονομικὸ ἐπίπεδο, τὴν παρακολούθησαν καὶ τὴν ἀκολούθησαν κοινωνικοὶ μετασχηματισμοί.

Ὡς τὸ Μεσαίωνα ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία ἦταν κυρίως ἀγροτική. Οἱ δύο κύριες κοινωνικὲς τάξεις ἦταν οἱ γ α ι ο κ τ ῆ μ ο ν ε ς καὶ οἱ χ ω ρ ι κ ο ί. Οἱ γαιοκτημόνες κυβερνοῦσαν καὶ οἱ χωρικοὶ προμηθεῦαν στ' ἀφεντικὰ τους τὰ ὕλικά ἀγαθὰ πὸν ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ ζωὴ. Οἱ μικρὲς ομάδες τῶν ἀστῶν (οἱ έμποροι καὶ οἱ τεχνίτες) ἀπολάμβαναν βέβαια κάποιο σεβασμὸ, συνεργάζονταν μὲ τὴν ἀρχουσα τάξη τῶν γαιοκτημόνων, καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀσκοῦσαν ἐπιρροὴ δυσανάλογα μεγάλη σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος τῆς τάξης τους μέσα στὸ συνολικὸ πληθυσμὸ. Σὲ καμιὰ ὁμως περίπτωση ἡ λειτουργία τους δὲν μπορούσε ν' ἀνατρέψει τὴν ἰσορροπία τοῦ συστήματος, πὸν σὰν βάση του εἶχε τὴ γῆ. Ἡ εξέλιξη ὁμως τῆς ἐκβιομηχάνισης εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν εἰσαγωγή νέων στοιχείων πὸν παρενοχλοῦσαν αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση. Δημιούργησε νέες τάξεις καὶ ἀνάτρεψε τὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα στίς παλιές. Ἡ σπουδαιότητα τῶν γαιοκτημόνων καὶ τῶν χωρικῶν ἄρχισε νὰ μειώνεται, ἐνῶ σταδιακὰ ἄρχισε ν' αὐξάνει ἡ σπουδαιότητα τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν βιομηχάνων. Τὸ πὸν σημαντικό, ὁμως, ἦταν πὸς ἀναδύθηκε μιὰ νέα κοινωνικὴ τάξη: οἱ μισθωτοὶ τῆς βιομηχανίας, ἡ, πράγμα πὸν εἶναι τὸ ἴδιο, τὸ προλεταριάτο, πὸν ὁ προορισμὸς του θὰ ἦταν τελικὰ ν' ἀποτελέ-

σει τὸ ἐπίκεντρο τῶν μελλοντικῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν. Ἡ δύναμις ν' ἀφομοιώσει τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα, ἢ παλιὰ κοινωνία ἄρχισε ν' ἀποσυντίθεται κι αὐτὸ ἐπιταχύνθηκε ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν συμπλοκὴν ποὺ ξέσπασαν ἀνάμεσα στὴν κατηγορίαν ποὺ τὴ συνέθεταν. Ἡ τάξις ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν βιομηχανικὴ παραγωγὴν, προκάλεσε τοὺς γαιοκτῆμονες κι ἀντιπαρατάχθηκε στὸ μονοπώλιον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ποὺ εἶχαν ἐκεῖνοι, ἐνῶ συγχρόνως τὸ προλεταριάτον ἐμφανίστηκε ὡς πολιτικὴ δύναμις καὶ ζήτησε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν δύναμιν αὐτὴν γιὰ τὴν βελτίωσιν τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς του. Μέσα ἀπ' ὅλες τὴς πολιτικῆς ἀμφισβητήσεις τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐλέπει κανεὶς ν' ἀναδύεται, νὰ δεξύνεται καὶ ν' ἀπλώνει, ὁ ἀ ν τ α γ ω ν ι σ μ ὸ ς ἀντιτιθέμενων κ ο ι ν ω ν ι κ ῶ ν τ ᾶ ξ ε ω ν.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς ὀφειλόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ οἰκονομικὰ αἷτια. Στὴν οἰκονομικὴ σφαῖρα, δὲν ὑπῆρχε ἡ κοινότητα ἐκείνη συμφερόντων ἢ προοπτικῶν ποὺ προϋποθέτει ἡ διατήρησις καὶ χωρὶς ἀλληλοεχμετάλλευσιν λειτουργία μιᾶς κοινωνίας. Γιὰ τὴν παλιὰ κοινωνικὴ διάρθρωσιν οἱ οἰκονομικῆς σχέσεις λειτουργοῦσαν διασπαστικὰ καὶ ἀποσυνθετικὰ. Στὸν 19ο αἰῶνα ὑπῆρξαν πράγματι περίοδοι στὴν ὁποίαν φαινόταν πῶς ἡ βιομηχανοποιούμενη κοινωνία θὰ καταστρεφόταν ὅπωςδὴποτε εἴτε καταρρέοντας κάτω ἀπὸ τὸ δικὸν τῆς βάρους εἴτε μὲ τὴν κατάλυσήν της, στὴν φλόγην κάποιων ἐπαναστάσεων.

Στὸ Μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ παλιότερα, στὴν ἐποχὴν ποὺ ὀρίζεται σχηματικὰ μὲ τὸν ὄρον «Ἀρχαιότητα», οἱ μέθοδοι παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ἄλλαζαν μὲ ρυθμὸν βραδύ, καὶ εἶχαν μιὰ πορεία σταδιακὴν καὶ ἐξελικτικὴν. Ἡ οἰκονομικὴ ὀργάνωσις παρουσιαζόταν πρὸς τὰ ἔξω, μὲ μιὰ ἐκὸν ἄκων ἰσχύος. Γιὰ τὴν ἐποχὴν ὁμοίως στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε, τὰ πράγματα δὲν εἶναι καθόλου ἔτσι. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα, τὴν εἰκόνα τῆς ἀκίνησις τῆς διαδέχθηκε ἡ ἐκὸν ἄκων τῆς διαρκείας κίνησις. Τὴν ἐξελικτικὴν πορεία τὴν διαδέχθηκαν οἱ ριζοσπαστικῆς μεταβολῆς ἡ ἐπαναστάσις ὅλους τοὺς τομεῖς. Σὲ κάποιο στάδιον, ἀμέσως μετὰ, ἡ κίνησις ἀπόκτησε τέτοια ἐπιτάχυνσιν ὥστε προκάλεσε τὴν ἀπο-

γείωση της οικονομίας. Και ή άναντιστοιχία πού προέκυψε ανάμεσα στο ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης από τήν μιιά πλευρά, και τήν εξέλιξη του κοινωνικού σχηματισμού από τήν άλλη, γέννησε τόσο πολλά και τόσο έντονα προβλήματα, ώστε ριζοσπαστικοποιήθηκε άπότομα και ή σκέψη και ή συνηϊδηση και ή διεκδικητική διάθεση για να μπορέσουν ν' άνταποκριθοϋν στα βασικά αίτήματα για επίδρωση και καλύτερη ζωή, πού ζητοϋσαν έπιτακτικά μιιά κάποια λύση. Άκριβως μέσα από αυτή τήν ένταση, πηγή άλλά και σύνδρομο της άναντιστοιχίας για τήν όποία μιλήσαμε, γεννήθηκαν όλες οι ιδέες σχετικά με το πώς θα έπρεπε να οργανωθεί ή ζωή του πληθυσμού. Του πληθυσμού πού αύξανε συνέχεια και πού συγκεντρωνόταν όλο και περισσότερο στον περιορισμένο χώρο γύρω από τις πηγές των πρώτων ύλων και τα συγκοινωνιακά κέντρα, όπου έπισης συγκεντρώνονταν και τα μέσα παραγωγής. Με άλλα λόγια από εδώ γεννήθηκαν όλες οι ιδέες, όλες οι σκέψεις και όλοκληρη ή λογική των έπεμβάσεων πού άποσκοποϋσαν στη λύση των προβλημάτων τα όποια έθετε ή νέα μορφή ζωής μέσα στη νέα μορφή του άστικοϋ χώρου. Δηλαδή της πόλης, με τή νέα κλίμακα και το νέο έπίσης χαρακτήρα των λειτουργιών πού έπιτελοϋνταν μέσα της.

Η εκβιομηχάνιση της Εϋρώπης έγινε (γίνεται καλύτερα) με ένα προτσές πού δέν έχει βέβαια όλοκληρωθεί ακόμη. Οι χώρες στο Νότο και τήν Άνατολή παράμειναν για πολύ καιρό κυρίως άγροτικές, και ή εκβιομηχάνιση περιορίστηκε σε μιιά μικρή, σχετικά, περιοχή, στο Βορρά και στη Δύση, σε χώρες όπως ή Βεττανία, ή Γαλλία, το Βέλγιο, ή Γερμανία κι άργότερα και ή Βόρεια Ίταλία. Η Έλβετική περίπτωση είναι ιδιόρρυθμη και όφείλεται κυρίως σε γεωγραφικούς παράγοντες, και στην παραδοσιακή μικρο-τεχνική ύποδομή της χώρας αυτής. Κάθε μιιά από αυτές τις χώρες έζησε τις έντονότερες φάσεις της βιομηχανικής της επανάστασης σε διάφορες χρονικές στιγμές, και βέβαια κάτω από διαφορετικές γενικότερες συνθήκες.

Πρώτη ήταν ή Βρετανία, όπου το προτσές της εκβιομηχάνισης άρχισε από τα μέσα του 18ου αιώνα. Η χώρα μεταβλήθηκε

ρηξικέλευθα στά έβδομήντα μέ όγδόντα χρόνια πού άκολούθησαν μέ βασικό χαρακτηριστικό έκτός άπό τή μεταμόρφωσή της άπό άγροτική σέ βιομηχανική, τό τρομερά έκτεταμένο έξωτερικό της έμπόριο. Στή Γαλλία, κυρίως, άλλα και στό Βέλγιο, τά πράγματα εξέλιχθηκαν μέ πολύ βραδύτερο ρυθμό και πολύ διαφορετικά, τόσο για πολιτικούς λόγους όσο και επειδή δέν ύπήρχε, στίς περιπτώσεις αυτές, ή δυνατότητα έξωτερικής άγοράς στην έκταση τής βρετανικής. Στή Γερμανία, ή άπογείωση, σαν φάση τής βιομηχανικής επανάστασης, καθυστέρησε ως τά 1870 - 1880. Άλλά άπό τή στιγμή εκείνη, ή επιτάχυνση ήταν τέτοια ώστε στό διάστημα μιās γενιάς ή χώρα μεταμορφώθηκε σέ μιά άπό τίς πιό έκβιομηχανοποιημένες τής Εύρώπης. Πού «φυσικά» άναζήτησε άγορές για νά διοχετεύσει τήν παραγωγή της. Και πού «φυσικά» ήρθε σέ ανταγωνιστική σχέση μέ τίς χώρες οι όποιες κυριαρχούσαν στίς ύπάρχουσες μεγάλες άγορές και μέ όσες άναζητούσαν κι αυτές τήν ίδια διέξοδο. Ο πρώτος ιδιαίτερα παγκόσμιος πόλεμος και ή συμμαχία τής Γερμανίας μέ τήν Ίαπωνία έδω βρίσκουν τή βασική τους εξήγηση. Το θέμα είναι έξω άπό τήν όπτική γωνία αυτής τής άνάλυσης άλλ' άξίζει τουλάχιστο ν' άναφερθεί.

Στά επόμενα θα επιχειρηθεί νά εξηγηθούν αναλυτικότερα ή έννοια του «Take off» στην οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή ή έννοια τής άπογείωσης καθώς επίσης οι κυριαρχικές διαστάσεις και ο βασικός χαρακτήρας των προϋποθέσεων και των επιπτώσεων τής βιομηχανικής επανάστασης στίς οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις και στή ζωή μέσα στίς πόλεις. Στόχος είναι νά διαγραφεί έτσι τό υπόβαθρο και τό πλαίσιο μέσα στό όποιο γεννήθηκαν κι εξέλιχθηκαν οι ιδέες σχετικά μέ τήν όργάνωση του χώρου τής βιομηχανικής πόλης, πράγμα πού είναι τό αντικείμενο τής άνάλυσης στην κλασσική πιά μελέτη του Leonardo Benevolo, ή όποία παρουσιάζεται στό δεύτερο μέρος αυτού του τόμου.

2. Τὸ ἐννοιολογικὸ ὑπόβαθρο:

Οἱ ἐννοιολογικὲς κατασκευές, «Ἀπογείωση»,
«Ἀνάπτυξη». «Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση»,

Όταν τὰ γεγονότα τῆς ἀλλαγῆς ἄρχισαν νὰ συσσωρευοῦνται, οἱ ἀγρότες ἄρχισαν πιά νὰ κατακλύζουσαν τὰ βιομηχανικά κέντρα καὶ οἱ τεχνίτες νὰ ἐξαφανίζονται. Ἄρχισαν νὰ γεννιοῦνται νέα ἐπαγγέλματα (ὅπως π.χ. οἱ «μηχανικοὶ» καὶ λογῆς-λογῆς «ἐργολῆπτες») καὶ ἡ νέα ἐλίτ τῶν ἀστικῶν χώρων νὰ ὑποκαθιστᾷ στὴν ἐξουσία τοὺς εὐγενεῖς γαιοκτῆμονες. Ἄρχισε νὰ γεννιέται τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο καὶ ν' ἀλλάζουσαν τὰ πάντα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ἐργασία, ὡς τὴ νοστοροπία καὶ τίς πνευματικὲς ἀξίες. Τότε, ὅπως ἦταν φυσικό, σ' ὅσους μελετοῦσαν ἐκπληκτοὶ ἀκόμα, τίς ἀμεσες συνέπειες αὐτῶν τῶν φαινομένων πᾶνω στὶς ἐργατικὲς τάξεις ποὺ ἦταν καὶ τὰ πιὸ φανερά θύματα, γεννήθηκε ἡ διάθεση νὰ περιγράψουσαν μὲ κάποιο ὄνομα τὸ πλάτος καὶ τὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν μεταβολῶν. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση». Ἡ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση» εἶναι ἐνοῖολογικὴ ἡ ὁποία ἀπέβλεπε νὰ δρίσει τὸ σύνολο τῶν μετασχηματισμῶν ποὺ εἶχαν συντελεσθεῖ τόσο σύντομα, καὶ ἀναφέρεται θέβαια φανερά στὶς προεκτάσεις, τοὺς καημοὺς καὶ τίς προσδοκίες ποὺ εἶχε γεννήσει ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1789. Ἀλλὰ ἡ ἐνοῖολογικὴ αὐτὴ κατασκευὴ συσχετίστηκε ἐπίσης μὲ τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Φαίνεται πῶς ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε τὸν ὄρο στὰ 1848 ἦταν ὁ 24χρονος τότε Ἐνγκελς στὸ βιβλίον του «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία». Ἀκολούθησαν ὁ Τζῶν Στιούαρτ Μίλλ τὸ 1848 στὸ βιβλίον του «Ἀρχὲς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» καὶ ἀργότερα ὁ Μάρξ στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ «Κεφαλαίου» του, τὸ 1867. Ὁ Ἄρνολντ Τόμπιη, πατέρας τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ, ἔκανε διάσχιση τὸν ὄρο μὲ τίς «Διαλέξεις γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἀγγλία» στὰ 1884, ἐνῶ ὁ Πῶλ Μαντοῦ, στὰ 1905, μὲ τὸ κλασσικὸ βιβλίον του «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὸ 18ο αἰῶνα», ἔδωσε στὸν ὄρο τὸ νόημα ποὺ ἔχει στὴν τρέχουσα χρῆση του. Νόημα ποὺ συσχε-

τίζεται: βέβαια με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής, αλλά πού αποκτά τα κύρια χαρακτηριστικά του από το γεγονός ότι δίνει την προτεραιότητα στην «τεχνική» επανάσταση. Μιά τέτοια σύλληψη του περιεχόμενου της «βιομηχανικής επανάστασης», συνεχίστηκε κι αργότερα, και ως ένα σημείο συνεχίζεται ακόμη. Συχνά γίνεται π.χ. αναφορά στην «πρώτη βιομηχανική επανάσταση» και στη «δεύτερη βιομηχανική επανάσταση» οι οποίες συσχετίζονται με τις τεχνολογικές δυνατότητες που προέκυψαν από τη χρήση του κάρβουνου και του ατμού, ή πρώτη, και του πετρελαίου, της ηλεκτρικής ενέργειας και του κινητήρα έσωτερικής καύσης, ή δεύτερη. Τελευταία μάλιστα γίνεται αναφορά και σε κάποια «τρίτη βιομηχανική επανάσταση», ή οποία συσχετίζεται με τις δυνατότητες από τη χρήση της πυρηνικής ενέργειας. Σ' όλες τις περιπτώσεις πάντως, ή έννοια της «βιομηχανικής επανάστασης» έτσι ιδωμένη, παραπέμπει περισσότερο ή λιγότερο στο ρόλο της ανάπτυξης των τεχνικών δυνατοτήτων.

Η ούσιαστικότερη κριτική πού γίνεται σε μιá τέτοια σύλληψη της έννοιολογικής κατασκευής «βιομηχανική επανάσταση», αντιμάχεται βέβαια την παραδοχή ότι ή επανάσταση στις τεχνικές έχει μιá a priori καθοριστική λειτουργία, και στηρίζεται στη συνείδηση πού έχουμε πιά για τη σχετικότητα της έννοιας της «προόδου», καθώς και για τó πόσο δύσκολη είναι ή αντίχρευση των αιτίων του θάθους πού προκαλούν τις θεμελιώδεις αλλαγές στην τεχνολογία.

Τó νέο περιεχόμενο, πού δίνεται έτσι στον όρο, είναι τó εξής: ή βιομηχανική επανάσταση δέν είναι μιá απότομη τομή, δέν είναι ρ ή ξ η, αλλά έ π ι τ á χ υ ν σ η, και έγγράφεται μέσα στη λογική της μακρόχρονης έ ξ έ λ ι ξ η ς της τεχνικής πρόδου. Ο T. S. Ashton, από τούς πιό γνωστούς ιστορικούς της βιομηχανικής επανάστασης, θεωρεί πώς ή τεχνολογική ανανέωση είναι βέβαια αναγκαία για νά εξηγηθούν τά φαινόμενα, αλλά ότι δέν είναι ικανή νά τά εξηγήσει μόνη της ή νά τά εξηγήσει αúτη κατά κύριο λόγο. Γιατί ή αποτελεσματικότητα της τεχνολογικής ανανέωσης ήταν συνάρτηση έρισμένων προϋποθέσεων κάθε άλλο παρά τεχνικού χαρακτήρα. Κάτω από τη σύλληψη αúτη, εκείνο πού θεω-

ρείται πώς δικαιολογεί την ανάπτυξη των τεχνικών είναι ή σ υ γ κ έ ν τ ρ ω σ η, ή ίσως καλύτερα ή σ υ σ σ ώ ρ ε σ η των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες συμπιέζονταν στα πλαίσια του παλιού οικονομικού συστήματος και που έκτονώθηκαν με την αλλαγή κλίμακας στην παραγωγή. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, δίνεται λοιπόν ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη της συσσώρευσης των κεφαλαίων, της συσσώρευσης του εργατικού δυναμικού, στο μέγεθος των επιχειρήσεων, στη δημιουργία των έσωτερικών και έξωτερικών αγορών, που ανταποκρίνονται σ' αυτή τη συσσώρευση, στην επανάσταση των μεθόδων της γεωργικής εκμετάλλευσης κλπ. Σ' όλα αυτά δηλαδή που θεωρούνται π ρ ο ὕ π ο θ έ σ ε ι ς της τεχνικής ανάπτυξης και πλαίσιο μέσα στο οποίο ή τελευταία αποκτά νόημα, άκριθώς από το γεγονός, ότι μέσα στο ίδιο αυτό πλαίσιο αποκτά νόημα ή ά π ο δ ο τ ι κ ό τ η τ ά της. Η έννοια κλειδί είναι εδώ ή «έ π ι τ ά χ υ ν σ η» των εξελίξεων.

Μιά τέτοια άποψη είναι φανερό πώς δέν μπορούσε νά δημιουργηθεί παρά εκ των υστέρων κάτω από το φώς πιο πρόσφατων έμπειριών και, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ρίoux, εξηγεί ά ν α δ ρ ο μ ι κ ά τά φαινόμενα του παρελθόντος, με πιο πλήρη τρόπο από όσο τά εξήγησε ή αποκλειστική μελέτη της τεχνικής προόδου. "Όταν στα 1905 ο Πώλ Μαντού προσπαθούσε νά εξηγήσει τη «βιομηχανική επανάσταση» με βάση κυρίως την ανάπτυξη της τεχνικής, οι Οικονομίες των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών έμοιαζαν νά είχαν κατακτήσει τό ζενίθ τους και φάνταζαν πώς θά παράμεναν αναλλοίωτες στα βασικά χαρακτηριστικά τους. Άλλά στη διάρκεια του 20ου αιώνα με την εμφάνιση των ποικίλων μορφών του νεοκαπιταλισμού, με τη γονιμότητα του συστήματος και την άποδειξη της ικανότητάς του νά ξεπερνά τις κρίσεις και τούς πολέμους, βρίσκοντας μάλιστα άκριθώς σ' αυτά καινούργιες δυνατότητες για την ανάπτυξή του, ή στενή άποψη για τό ρόλο της τεχνικής ανάπτυξης, έχασε πιά τη δυνατότητα νά εξηγεί, κυρίως αυτή, τά φαινόμενα. Έτσι, άναδρομικά, ή σ υ ν ε χ ή ς ο ί κ ο ν ο μ ι κ ή ά ν ά π τ υ ξ η και ή τάση για νέες ανακαλύψεις και ανανέωση έγιναν τά βασικά κριτήρια με τά όποια καθοριζόταν από τούς μελετητές, ή βιομηχανική επανάσταση... Σέ σημείο που νά μήν έχει πιά νόημα ή καθήλωση

σέ χρονολογήσεις του τύπου «πρώτη» ή «δεύτερη» βιομηχανική επανάσταση και σέ σημείο που νά φαίνεται έντελώς π α ρ ά λ ο γ ο νά θέλει κανείς νά επιβάλει ένα τελικό χρονικό όριο σ' ένα φαινόμενο που τό καθοριστικό συστατικό του συλλαμβάνεται άκριβώς σάν π ε ρ ι ο δ ι κ ή μεταβολή και σάν σ υ ν ε χ ή σ ανάπτυξη.

Τό βασικό πρόβλημα για μελέτη γίνεται έτσι: ή διερεύνηση του π ώ ς ξ ε κ ί ν η σ ε ή ανάπτυξη, ό προσδιορισμός των προϋποθέσεων της και ή ανάλυση των πρώτων της έκδηλώσεων.

Η έννοιολογική κατασκευή «βιομηχανική επανάσταση», με τή μονόπλευρη άναφορά της κυρίως στήν τεχνική πρόοδο, φάνταζε πολύ στενή για τήν εξήγηση των φαινομένων κι άντικαταστάθηκε άπό τήν ά π ο γ ε ί ω σ η.

Κάτω άπ' αυτό τό πρίσμα, ή ιστορική μελέτη προσπάθησε ν' άποδείξει τους μηχανισμούς που τροποποίησαν κάποτε τις παλιές οικονομικές σχέσεις, και ν' άπομονώσει μιá σύντομη περίοδο στή διάρκεια τής όποίας ξεκινούσε κι άπογειωνόταν στά ύψη ή παραγωγή· στήν περίοδο του Take off. Εισηγητής αυτής τής άποψης με τήν όποία ή βιομηχανική επανάσταση γινόταν ή χρονολογία τής άπογείωσης, είναι ό W.W Rostow.

Η κριτική στήν άποψη αυτή συνοψίζεται κυρίως στά εξής: Παρόλο που είναι λογικό και άναγκαίο νά διακρίνει κανείς διάφορα στάδια στή μετάβαση άπό τό «φεουδαλισμό» στόν «καπιταλισμό» (και ή περίοδος τής άπογείωσης είναι βέβαια μιá φάση με ιδιαίτερη σημασία) έν τούτοις είναι παράλογο ν' άπομονώνεται ή μελέτη τής παραγωγής και νά ξεκόβεται άπό τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις όποιες συμβαίνει. Μετά τις πιό πρόσφατες έμπειρίες είναι άκόμη φανερό πώς ή οικονομική ανάπτυξη δέν είναι θέμα «μοντέλου», πώς δέν αυτοπροσδιορίζεται ούτε αυτορρυθμίζεται, όπως νομίσθηκε, κι ακόμα πώς ή σχέση της με τή γενικότερη κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη δέν είναι και τόσο αυτόνομη.

Οί λιμοί που συνεχίζονται, ή ύποανάπτυξη των νεότερων κρατών, τό κενό που άποκαλύφθηκε με τήν άπο-αποικιοποίηση των παλιών άποικιών και τά άσύμμετρα κέρδη των κρατών με βιομηχανική ύποδομή, τό γεγονός ότι ή έλπίδα για μιá πλατιά

ανάπτυξη καταναλώθηκε τελικά σέ άπλή ζληλασία τών πλουτοπαραγωγικών πηγών στίς λιγότερο άναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, όλα αυτά άποδεικνύουν, μαζί μέ πολλά άλλα πράγματα, και τήν άνεπάρκεια τής ά π ο γ ε ί σ η ς σάν έννοιολογικής κατασκευής, μέ τήν όποία θά μπορούσαν νά έξηγηθοΰν δλοκληρωμένα τά αίτια και οι προοπτικές τής άνάπτυξης. Οι νέες όψεις τής βιομηχανικής επανάστασης πού άποκαλύφθηκαν, καθώς βιώνόταν ή έμπειρία τών μακροπρόθεσμων έπιπτώσεων της στήν καθημερινή ζωή, στήν εκπαίδευση, στίς κοινωνικές σχέσεις, στή μεταμόρφωση του χαρακτήρα τών ελεύθερων επαγγελματιών, αλλά και ή ανάγκη νά διευρυνθεί ό τριτογενής τομέας (τών ύπηρεσιών), πού έμφανίστηκε σάν σύνδρομό της, έπέτειναν άκόμη περισσότερο τίς δυσκολίες μιάς γενικής έξήγησης τών φαινομένων μέ μόνη τήν έννοιολογική κατασκευή τής «άπογείωσης».

Άς συνοψίσουμε. Η «επανάσταση» στίς τεχνικές, ή «οικονομική άνάπτυξη» και ή «άπογείωση» δέν είναι έννοιες πού κονταροχτυπιούνται: άπλώς άλληλοσυμπληρώνονται. Η βιομηχανική επανάσταση θά έπρεπε νά θεωρηθεί, ίσως, σάν τό άπότομο ξεκίνημα μιάς οικονομικής άνάπτυξης νέου τύπου, στήν έποία άντιστοιχοΰν νέες τεχνικές δυνατότητες, έναυσμα για τήν άχάλινωτη άνάπτυξη του νέου οικονομικού συστήματος: του καπιταλισμού.

Η βιομηχανική επανάσταση, γράφει χαρακτηριστικά ό Ζάν - Πιέρ Ριου σημειώνει μιά άποφασιστική μ ε τ α β α τ ι κ ή φάση άπό κάποιον άτελές άκόμη π ρ ο κ α π ι τ α λ ι σ τ ι κ ό στάδιο, στο στάδιο όπου έπιβλήθηκαν όλα τά χαρακτηριστικά του νέου συστήματος. Η συνεχής τεχνική άνάπτυξη, κεφάλαια πού κινητοποιούνται συνέχεια για τήν έξασφάλιση κέρδους, ή φανερή διάκριση ανάμεσα στους «κατέχοντες» τά μέσα παραγωγής και τους μισθωτούς. Άπό τήν άλλη μεριά φαίνεται πού σωστό ν' αναφέρεται κανείς στή «βιομηχανική επανάσταση», μόνο σέ σχέση μέ τά τέλη του 18ου και τό 19ο αιώνα, γιατί μόνο ως τότε τά αναπτυξιακά μοντέλα τών διαφόρων χωρών διαμορφώνονταν, λιγότερο ή περισσότερο ελεύθερα, καθώς τότε έπίσης άναπτυσσόταν κι ό φιλελεύθερος καπιταλισμός πού π ρ ο σ α ρ μ ο ζ ό τ α ν σ τ ι ς έ θ ν ι κ έ ς ί δ ι ο μ ο ρ φ ί ε ς. Για τόν 20ό αιώνα ή βιομηχανική επανάσταση χάνει αυτό της τό νόημα, κυρίως έπειδή ή οι-

οικονομική ανάπτυξη τῶν διαφόρων χωρῶν ἔχασε τὴν αὐτονομία της, κι ἄρχισε νὰ συμβαίνει μὲ τρόπον περισσότερο ἢ λιγότερο «βιασμένους», εἴτε μὲ τὶς «βοήθειες» τῶν «Μεγάλων» εἴτε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἤδη ἐγκαθιδρυθεῖ ἓνα σχεδὸν ἀξεπέραστο τεχνολογικὸ χάσμα, ἀνάμεσα σὲ «προηγμένους» καὶ «ὕπανάπτυκτους», εἴτε ἀκόμα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε στὰ πλαίσια ἐνὸς διαφοροτικοῦ συστήματος ἀπὸ αὐτὸ μέσα στὸ ὁποῖο γεννήθηκαν οἱ ἰδιομορφίες πού προσδιορίζουν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ θροῦ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση». Ὅπως π.χ. στὴ Ρωσία καὶ τὴν Κίνα.

Μιά τελευταία παρατήρηση γιὰ νὰ κλείσουν οἱ ἐννοιολογικὲς αὐτὲς διευκρινήσεις.

Οἱ ἐννοιολογικὲς κατασκευὲς «ἀπογείωση», (οἰκονομικὴ) «ἀνάπτυξη» καὶ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση» ἀλληλοσυμπληρῶνται γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὶς ἰδιομορφίες τῆς ἐκκίνησης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τοῦ τρόπου παραγωγῆς τοῦ ἑποίου δυναμικὸ ἀντικατόπτρισμα εἶναι ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου στὰ ἀστικά κέντρα, ἔπου συγκεντρώθηκε ραγδαῖα ὁ πληθυσμὸς.

Κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐννοιολογικὲς αὐτὲς κατασκευὲς ἔχει τὶς δυνατότητες καὶ τὶς ἀδυναμίες της. Κάθε μία, μᾶς «βολεύει» ὡς ἓνα σημεῖο γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν φαινομένων, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ ἐποπτικὸ τρόπο καὶ κάτω ἀπὸ μιὰ ἐνιαία σύλληψη.

Ἡ μελέτη μὲ ὀδηγὸ τῆς ἔννοια τῆς «ἀπογείωσης» καταλήγει ὅπως εἶδαμε στὸ ν' ἀνιχνεύει, πρῶτα, καὶ ν' ἀπομονώσκει, μετὰ, μιὰ περιορισμένη χρονικὰ περίοδο, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ξεπηδᾷ ἀπότομα ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πού καταπιέζονταν ὡς τότε ἀπὸ τὶς «παλιές» οἰκονομικὲς σχέσεις. Ἀλλὰ ἀπογείωση μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν ἔγινε ποτὲ π.χ. στὴ Γαλλία. Ἡ ἐννοιολογικὴ κατασκευὴ «δὲν βολεύει» γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξήγηση.

Ἡ ἐννοιολογικὴ κατασκευὴ τῆς (οἰκονομικῆς) «ἀνάπτυξης», εἶναι βέβαια γενικότερη καὶ συνθέτει περισσότερες διαστάσεις τῶν προβλημάτων, παίρνοντας ὑπόψη της, σὰν κύριο πρόβλημα, ὄχι τὸ ξεκίνημα, ἀλλὰ τὸ «π ρ ο τ σ ἔ ς τ ῆ ς ἔ ξ ἔ λ ι ξ ῆ ς, πού

σέ κάποια φάση της έπιταχύνεται επειδή έχουν ήδη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις γι' αυτό. Σέ σχέση με τή στενή έννοια τής βιομηχανικής επανάστασης, όπως όρίσθηκε στην αρχή, έχει τó πλεονέκτημα νά υπογραμμίζει τις άλληλοσυσχετίσεις όλων τών τομέων τής οικονομίας κατά τή διάρκεια του περάσματος στις νέες συνθήκες, και επιτρέπει στή γεωργία νά πάρει τήν άληθινή θέση της μέσα στο συνολικό προτσές. Επιτρέπει, επίσης, νά υπογραμμισθεί ότι ή βιομηχανία δέν είναι τίποτε περισσότερο από τόν κινητήρα μιās ανάπτυξης ή οποία συχνά τροφοδοτείται από άλλες δραστηριότητες.

Τέλος ή έννοιολογική κατασκευή «βιομηχανική επανάσταση», πού συχνά συνδέθηκε «ύποτιμητικά» με τις έννοιες τής «Belle Epoque» και του «19ου αιώνα», έχει κι αυτή πλήθος θετικά χαρακτηριστικά, για τρεις κυρίως λόγους. Πρώτα, γιατί διατηρεί μιá μεγάλη εύκαμψία και μπορεί νά εφαρμόζεται γενικότερα στην ανάλυση, καθώς μπορεί νά περιλάβει στο περιεχόμενό της τις έπιπτώσεις τής εκβιομηχάνισης ακόμα και σέ τομείς πού αρχικά δέν μπορούσε νά υποθέσει κανείς πώς θά υπάρχουν έπιπτώσεις' π.χ. στην καθημερινή ζωή, στην όργάνωση τών επαγγελματιών κλπ. Δεύτερο, γιατί, ακόμα και έτυμολογικά, μπορεί νά περιγράψει τόσο μεμονωμένα γεγονότα όσο και εξελίξεις πού μπορεί νά προηγούνται από αυτή ή και νά έπονται. Θά μπορούσε νά πει κανείς, ότι μπορεί νά κλείνει μέσα της τόσο τήν έννοια τής απογείωσης, όσο και τήν έννοια τής ανάπτυξης. Τρίτο, γιατί μόνο αυτή επιτρέπει τή σύζευξη των οικονομικών παραγόντων με τους ανθρώπους. Με τους ανθρώπους, οι όποιοι μπορεί νά ήταν θύματα ή νά έπωφελήθηκαν από τις καταστάσεις πού δημιουργήθηκαν, αλλά πού σέ κάθε περίπτωση έπαιξαν οι ίδιοι τους βασικούς ρόλους. 'Ακόμα κι όταν χρειάζεται νά ποικίλλει κανείς τó επίθετο για νά δειχθεί ή σχέση της με τους διάφορους παραγωγικούς τομείς, τó ουσιαστικό, (ή «επανάσταση») διατηρεί πάντα τήν άμεσότητα του συσχετισμού με τή δημιουργική και προοδευτική όρμη τών ανθρώπων.

Καθοδηγητική λοιπόν έννοιολογική κατασκευή για τήν ανάλυση πού θ' ακολουθήσει θά είναι ή «βιομηχανική επανάσταση»

μέ τὸ πολυσήμαντο περιεχόμενό της, μέ τὴν εὐκαμψία της (ποῦ ἐπιτρέπει τὴν ἐφαρμογή της σὲ διάφορες περιπτώσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἢ κάθε μία κρατᾷ τὶς «ἐθνικὲς» της ἰδιομορφίες) καὶ μέ τὶς πολλὰς διαστάσεις στὶς ὁποῖες μποροῦν ν' ἀναλυθοῦν τόσο οἱ προϋποθέσεις ἔσο καὶ οἱ ἐπιπτώσεις της.

3. Τὸ παιδιὸν σύστημα

Πρὶν ἀρχίσει κανεὶς ν' ἀναλύει στὶς διάφορες διαστάσεις τους τὰ φαινόμενα τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν ποὺ συντελέστηκαν σὲ τόσο μικρὸ διάστημα, δὲν θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ καταγράψει σχηματικὰ τὰ βασικότερα χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ ὁποῖα ἐξωτερικευόταν στὶς ἀρχὲς καὶ τὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰῶνα, τὸ «κατεστημένο» τότε οἰκονομικὸ σύστημα.

Πρὶν ἀπ' ὅλα, θὰ πρέπει νὰ ξανατονισθεῖ ἡ σπουδαιότητα ποὺ εἶχε γιὰ τὴν παραγωγὴ, ἢ γῆ. Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ κυριαρχοῦσε σ' ὅλες τὶς χώρες. Στὴ Βρετανία, ποὺ ἦταν ἡ πρώτη χώρα ὅπου «ἐκδηλώθηκε» ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ δὲν ἀντιπροσώπευε λιγότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος. Καὶ στὴ Γαλλία, ποὺ ἀκολούθησε μὲ ἀρκετὴ καθυστέρηση τὴ Βρετανία, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ ἀποτελοῦσε στὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ περίπου τὰ $\frac{3}{4}$ τοῦ ἔθνικοῦ τῆς εἰσοδήματος.

Μὲ τὴν ἐξαίρεση ἐλάχιστων περιπτώσεων, ποὺ ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα, ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν στὴν ὑπαιθρο. Σ' ὅλες τὶς ἀποικίες ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια Εὐρώπη (μὲ τὴν ἐξαίρεση ὀρισμένων θυλάκων στὰ Βαλκάνια) ὁ πληθυσμὸς ἦταν καθηλωμένος τόσο στὴ γῆ ὅσο καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση καὶ σχεδὸν ἀπόλυτη κυριαρχία κάποιου ἀφεντικοῦ τοῦ ὁποῖου ἡ ἰσχύς ἦταν ἀνάλογη μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ψυχῶν ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Τὸ «ἀφεντικὸ» μπορούσε νὰ ἦταν ὁ βασιλιάς, οἱ εὐγενεῖς, οἱ γαιοκτῆμονες, οἱ διαχειριστὲς τῶν φυτειῶν, ἢ οἱ ἔμποροι ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴ μεταφορὰ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων κλπ. Ἡ δουλεία ἢ ἡ δουλοπαροικία ἦταν ἡ μόνη δυνατὴ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ποὺ κατεῖχαν ἢ διαχειρίζονταν τὴ γῆ, καὶ σ' ὅσους δούλευαν σ' αὐτὴν.

Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τὰ πράγματα ἦταν ἤδη διαφορετικὰ. Οἱ μεγάλες ἰδιοκτησίαι λειτουργοῦσαν οἰκονομικά, ὄχι τόσο σὰν μονάδες γεωργικῆς ἐκμετάλλευσης, ὅσο σὰν μηχανισμὸς ἀπόδο-

σης τῆς ἀγροτικῆς γαιοπροσόδου. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ δουλεία καὶ ἡ δουλοπαροικία εἶχαν καταργηθεῖ καὶ ὁ ἰδιοκτήτης τῆς νοίκιαζε τὴ γῆ του καὶ μάζευε νοίκια καὶ φόρους. Ἄλλὰ παρόλο πού αὐτὸ ἐπέτρεπε σὲ ὀρισμένες τάξεις νὰ μὴ λειτουργοῦν σὰν ἄπλοι ἐργάτες ἀλλὰ νὰ νοίκιάζον ἢ καὶ νὰ κατέχουν ἀκόμη μικρὲς ἐκτάσεις, τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ περιορισμένη παραγωγή καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἓνα εἶδος αὐτάρκειας, ἡ ὁποία μεγάλωνε ὅταν παράλληλα μὲ τὴ γεωργικὴ ἀπασχόληση ὑπῆρχε καὶ κάποια ἄλλη ἐργασία, συνήθως βιοτεχνική. Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀ μ ε ι ψ ι σ π ο ρ ἄ, δηλαδή ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ πολυκαλλιέργεια (συνήθως σιτηρῶν) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ὑποχρέωση νὰ μένει ἡ γῆ ἀκαλλιεργητὴ γιὰ ἓνα ὀρισμένο διάστημα ὥστε νὰ μπορέσει νὰ «ξαναδυναμώσει». Καὶ καθὼς τὰ σιτηρὰ ἦταν ἡ βάση τῆς διατροφῆς, καὶ ἡ δουλεία σκληρὴ, ἀρκοῦσαν μερικὲς καιρικὲς ἀνωμαλίαι γιὰ νὰ καταστραφοῦν οἱ σοδειὲς καὶ γιὰ νὰ πέσει ἡ πείνα καὶ μετὰ, συχνὸ ἐπακόλουθο, οἱ ἐπιδημίες. Παρόλη ὅμως αὐτὴ τὴν ἀστάθεια δὲν ὑπῆρχε μεγαλύτερη καὶ ἀσφαλέστερη ἀξία ἀπὸ τὴ γῆ. Ἀκόμη καὶ κεφάλαια πού εἶχαν ἀποκτηθεῖ ἀπὸ μὴ γεωργικὲς δραστηριότητες (ὅπως ἀπὸ τὸ ἐμπόριο μὲ τίς ἀποικίες π.χ.) εἶχαν βασικὰ τὴν τάση νὰ ἐπενδύονται σὲ γῆ, πράγμα πού ὡς ἓνα σημεῖο (καὶ μαζί μ' ἄλλους παράγοντες, βέβαια) συντηροῦσε τὴν κυριαρχία τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ἀφοῦ δὲν διευκόλυνε τ' ἀνοίγματα πρὸς τὴ δευτερογενῆ, βιομηχανικὴ παραγωγή, οὔτε τ' ἀνοίγματα πρὸς ἄλλες μορφὲς χρήσης (διακίνησης, βασικὰ) τοῦ κεφαλαίου. Αὐτὸ σημαίνει πῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ἡ μ ε τ ρ ῖ ο τ η τ α καὶ ἡ σ τ α σ ῖ μ ὀ τ η τ α ξαναβρίσκονται καὶ στὴ βιομηχανικὴ παραγωγή, πού ἐξακολουθεῖ νὰ συνδέεται στενὰ μὲ τὴν πρώτη, καθὼς εἶναι γενικὸ φαινόμενο οἱ χωρικοὶ νὰ κατασκευάζουν οἱ ἴδιοι στίς ἀπομακρυσμέναις περιοχῆς ὅπου κατοικοῦν, σχεδὸν ὅλα τὰ ἀντικείμενα πού τοὺς χρειάζονται ἀπὸ τὰ εργαλεῖα καὶ τὰ ρούχα τοὺς ὡς τὰ ἐπιπλά τους. Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία εἶναι γενικευμένη. Ἡ συνηθέστερη μορφή τῆς στὸν τομέα τῆς ἐπεξεργασίας πρώτων ὑλῶν, εἶναι ἡ ἐξῆς: Οἱ μεμονωμένοι χωρικοὶ ἀγοράζουν ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους τῆς πόλης, τίς πρώτες ὕλες, πού τίς ἐπεξεργάζονται μετὰ στὸ

σπίτι τους μαζί μ' ὄλη τὴ φαμελιά τους, καὶ ξαναπαραδίνουν τὸ τελειωμένο προϊόν στους ἐμπόρους, οἱ ὅποιοι κρατοῦν ἔτσι τὸ μονοπώλιο στὶς ἀγορὲς καὶ τὶς πωλήσεις. Καμιά φορά ὀρισμένες οἰκογένειες συσπειρώνονται ἢ παίρνουν ἀκόμα κι ἐργάτες πρὸς τοὺς πληρώνουν «μισθὸ» γιὰ τὴ δουλειά τους, ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωση οἱ ἴδιοι οἱ χωρικοὶ π α ρ έ ρ ο υ ν τ ὅ σ ο τ ὸ « κ ε φ ά λ α ι ο » γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ τῶν ἐργαλείων τους (π.χ. γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ μαλλιῦ καὶ τοῦ ἀργαλείου) ὅ σ ο κ α ἰ τ ῆ ν ἔ ρ γ α σ ῖ α τ ο υ ς.

Σιγά - σιγά ὅμως, καὶ πάντα στὴν Ἀγγλία πρῶτα, ἡ οἰκονομία περνᾷ στὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα (Factory system), καθὼς οἱ συσπειρώσεις πρὸς ἀναφέραμε ἀλλάζουν κλίμακα καὶ συγκεντρώνονται σὲ εἰδικὰ κτίρια κοντὰ στὶς πηγές τῶν πρώτων ὑλῶν ἢ κοντὰ στὶς πηγές τῆς ἐνέργειας, δηλαδὴ κοντὰ σὲ δάση ἢ σὲ νερό. Ἔτσι ὅμως, σιγά - σιγά ἐπίσης, οἱ οἰκονομικὲς δραστηριότητες ἀρχίζουν νὰ ξεχωρίζουν κι αὐτές, καθὼς οἱ μεγαλέμποροι τῶν πῶλων χάνουν τὸ μονοπώλιό τους καὶ τὸν ἀποκλειστικὸ ἔλεγχο στὴν παραγωγή. Πάντως τὸ χαρακτηριστικὸ πρὸς παραμένει ἀναλλοίωτο παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς μεταβολές, εἶναι τὸ ὅτι ἡ πρώτη βιομηχανικὴ παραγωγή προορίζεται γιὰ ἄ μ ε σ ἠ κ σ τ α ν ἄ λ ω σ ἠ καὶ περιορίζεται βέβαια σὲ κ α τ α ν α λ ω τ ι κ ἄ ἄ γ α θ ἄ. Τὰ ἀγαθὰ ἐξοπλισμοῦ ἀποτελοῦν ἐλάχιστο τμῆμα τῆς παραγωγῆς ἐνῶ τὸ μόνο προϊόν πρὸς ἀρχίζει νὰ παράγεται πραγματικὰ σὲ μαζικὴ κλίμακα εἶναι τὰ ὑφάσματα. Θὰ δοῦμε ἀργότερα τὸ σπουδαῖο ρόλο πρὸς ἐπαιξε ἢ ἀνάπτυξη τῆς ὑφαντουργίας στὴ διαμόρφωση πολλῶν χαρακτηριστικῶν τῆς «βιομηχανικῆς πόλης» πρὸς γεννιόταν.

Ἡ μετριοτήτα, ἡ στασιμότητα καὶ τὸ διάσπαρτο τόσο τῆς πρωτογενοῦς ὅσο καὶ τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς (δηλαδὴ τῆς γεωργίας καὶ τῶν μεταποιήσεων) ὀφειλόταν κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος στὶς δυσκολίες τῶν ἐπικοινωνιῶν. Οἱ ἄνθρωποι, τὰ προϊόντα καὶ τὰ κεφάλαια ἦταν καθηλωμένα σὲ περιορισμένες περιοχὲς καὶ σὲ ἐξίσου περιορισμένες δραστηριότητες, γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχαν δυνατότητες νὰ κινηθοῦν ἢ γιὰτὶ ἡ κίνησή τους συνεπαγόταν ἀσύμφορες αὐξήσεις τῶν ἐξόδων. Αὐτὸ σήμαινε βέβαια πῶς οἱ ἀγορὲς ἦταν καὶ αὐτὲς περιορισμένες καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἀσφαλές, ἀπρὸς δὲν ὑπῆρχαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἀσφαλῆ καὶ σὲ

προβλεπόμενο χρόνο μεταφορά των εμπορευμάτων. Σ' αντίθεση με τις πλωτές μεταφορές που άρχισαν σιγά - σιγά ν' αναπτύσσονται καθώς πολλαπλασιαζόταν ή κατασκευή καναλιών (κυρίως στην Άγγλία και τις Κάτω Χώρες), οι όδικές μεταφορές εξακολουθούσαν ακόμη να παραμένουν σε ύποτυπώδη κατάσταση και είναι εξαιρετικά άργες και ασύμφορες οικονομικά. Αυτό, όμως, σήμαινε επίσης, ότι οι κίνδυνοι λιμνών και επιδημιών ήταν πρό των θυρών κάθε φορά που για τυχαίους ή άλλους λόγους συνέβαινε κάποια καταστροφή στις σοδειές, επειδή ή βοήθεια δεν ήταν εξασφαλισμένο ότι θα έφθανε όταν χρειαζόταν.

Ο μόνος τομέας στις μεταφορές, που είχε από νωρίς αναπτυχθεί αρκετά, ήταν οι υπερωκεάνειες μεταφορές, που συνέδεαν τις μητροπόλεις της Ευρώπης με τις αποικίες τους. Αυτό δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί, αφού οι αποικίες συντηρούσαν τις μητροπόλεις σε πολλές πρώτες ύλες και σε πολύτιμα μέταλλα. Η εισροή πολύτιμων μετάλλων με βασική προέλευση τις Ισπανικές αποικίες είχε επιφέρει αλλαγές στη διακίνηση του χρήματος, με βασικότερα χαρακτηριστικά την είσοδο του κράτους στο οικονομικό κύκλωμα και το ξεκίνημα των τραπεζών που λειτουργούσαν ρυθμιστικά· όπως ή Τράπεζα της Άγγλιας που είχε ιδρυθεί από το 1694.

Παρόλο, πάντως, που ή τ ε ρ ά σ τ ι α κ λ ί μ α κ α τ ὼ ν κ ε ρ δ ὼ ν ἀ π ὸ τ ὸ ἀ π ο ι κ ι α κ ὸ ἐ μ π ὶ ρ ι ο ἐπιζητούσε ή ἔκανε ἀναγκαία καμιά φορά τήν ἀ ν α ζ ή τ η σ η ν ἑ ὠ ν δι ε ξ ὀ δ ὼ ν γ ι ἄ ἑ π ε ν δ ὴ σ ε ι ς, ὄλο αὐτὸ τὸ σ υ σ σ ω ρ ε υ μ ἔ ν ο κ ἔ ρ δ ο ς ἔμενε οὐσιαστικά ἀκίνητοποιημένο καθὼς ή κυρίαρχη (τότε) σύλληψη τῆς οἰκονομίας, δηλαδή ὁ μ ε ρ κ α ν τ ι λ ι σ μ ὸ ς δὲν ἦταν σὲ θέση ν' ἀξιοποιήσει τὰ καινούργια δεδομένα και νὰ κίνητοποιήσει τις δυνατότητες που προέκυπταν ἀπὸ τὴ συσσώρευση αὐτὴ τοῦ κεφαλαίου, και τὴ σταδιακὴ αὐξηση τῆς παραγωγῆς. Ἡ μερκαντιλικὴ ἀντίληψη τῆς οἰκονομίας ἐπέβαλε στὰ κράτη μιὰ οἰκονομικὴ πολιτικὴ, που στηριζόταν βασικά (ἀποκλειστικά θὰ ἦταν ἴσως ή καταλληλότερη λέξη) στὸ ἑ ξ ω τ ε ρ ι κ ὸ ἐ μ π ὶ ρ ι ο, που μόνο αὐτὸ κ ἄ τ ω ἀ π ὸ τ ὸ ν ἔ λ ε γ χ ο τ ο ὕ κ ρ ἄ τ ο υ ς και τῶν ἐθνικῶν μονοπωλίων θὰ ἐπέτρεπε δῆθεν τὴν αὐξηση τῆς ἐ θ ν ι κ ῆ ς ἰ

σ χ ύ ο ς, μέσα από την αύξηση της συσσώρευσης του π λ ο ύ τ ο υ.

Σιγά - σιγά όμως, μαζί με το χρήμα συσσωρεύονταν και απρόβλεπτα φαινόμενα που υπέσκαπταν την «κοινωνική ειρήνη» που επιδιωκόταν. Οι τιμές ανέβαιναν στα ύψη και ή γαιοπρόσδοος παρέλυε τη διάθεση για παραγωγική δραστηριοποίηση, διευκολύνοντας υπέρμετρα τα άκοπα κέρδη του μη παραγωγικού πληθυσμού και καταπιέζοντας άφορητα τη συντριπτική πλειοψηφία του ενεργού οικονομικά πληθυσμού (δηλ. όσων απασχολούνταν με τη γεωργική κυρίως παραγωγή). Σιγά - σιγά λοιπόν αναπτύχθηκαν νέες φ ι λ ε λ ε ύ θ ε ρ ε ς ιδέες για την π ο λ ι τ ι κ ή ο ι κ ο ν ο μ ί α, οι οποίες επιχείρησαν να καλύψουν θεωρητικά, τόσο τα φαινόμενα που έκτυλίσσονταν ήδη, όσο και τις προοπτικές που διαγράφονταν από τις προβλεπόμενες επιπτώσεις τους στην κοινωνική ζωή.

Οι μεγάλες αλλαγές που ακολούθησαν, όταν ξέσπασαν οι δυνάμεις που ήδη είχαν αναπτυχθεί και άσφυκτιούσαν μέσα στα πλαίσια των μπλοκαρισμένων οικονομιών, δηλαδή ή β ι ο μ η χ α ν ι κ ή έ π α ν ά σ τ α σ η, ή βιομηχανική επανάσταση που κατέλυσε τις παλιές ισορροπίες και οδήγησε μετά τις «ά π ο γ ε ι ώ σ ε ι ς» της αρχής, σε διαδοχικές κ ρ ί σ ε ι ς με άλυσιδωτές αντιδράσεις σ' όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής, καταλήγοντας στην έγκαθίδρυση του β ι ο μ η χ α ν ι κ ο ύ κ α π ι τ α λ ι σ μ ο ύ, θα επιχειρηθεί να αναλυθεί στα επόμενα, μέσα από την περιγραφή χαρακτηριστικών επί μέρους διαστάσεών της, μέσα από μιá σειρά «επαναστάσεων» σε διάφορους τομείς.

4. Ἡ δημογραφικὴ ἐπανάσταση

Τὸ ξεπέραςμα τῆς στασιμότητος τοῦ πληθυσμοῦ

Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Benevolo, η ιστορία της πολεοδομίας στην πρώτη φάση της, δεν είναι τίποτε περισσότερο από ξερά γεγονότα. Οι θατιές αλλαγές που προκλήθηκαν από τη βιομηχανική επανάσταση στις πόλεις και την υπαίθρο άρχισαν να γίνονται αισθητές σαν προβλήματα, αρκετά άργα, όταν τα γεγονότα άρχισαν πιά να συσσωρεύονται και τα προβλήματα να εξύγονται και να αυξάνουν με ρυθμό χιονοστιβάδας.

Η πρώτη αποφασιστική μεταβολή που ήταν τόσο εξώφθαλμη, ώστε γινόταν αντιληπτή ακόμα και από τους συγχρόνους της, ήταν η απότομη αύξηση του πληθυσμού.

Βασικός λόγος ήταν η μείωση της θνησιμότητας σε σύγκριση με τη γεννητικότητα του πληθυσμού. Από 700 εκατομμύρια το 1750, ο πληθυσμός της γης περνά στα 900 εκατομμύρια το 1800 ενώ ξεπερνά το ένα δισεκατομμύριο πριν από το 1850. Ο ετήσιος ρυθμός της αύξησης ξεπερνά πιά το 0,5%. Η αύξηση αυτή δεν κατανέμεται βέβαια παντού με την ίδια αναλογία και οι πρώτοι κυρίως αριθμοί βασίζονται περισσότερο σε εκτιμήσεις και λιγότερο σε στατιστικά δεδομένα όπως τα έργοσμε σήμερα. Σε έρισιμένες μάλιστα περιπτώσεις, κυρίως σε περιοχές της Γαλλίας, η δημογραφική εξέλιξη ακολουθεί τα παλιά μοντέλα. Άλλά παρά την ανισομέρεια και τις δχι και τόσο τεκμηριωμένες εκτιμήσεις, είναι φανερό ότι ο πληθυσμός αυξάνει άλματωδώς. Ο πίνακας της επόμενης σελίδας είναι αρκετά εύγλωττος.

Το χαρακτηριστικότερο φαινόμενο είναι η πληθυσμιακή αύξηση στην Εύρώπη, που μέχρι τότε υπέφερε περιοδικά από τρομακτικές εξάρσεις στη θνησιμότητα του πληθυσμού της. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στις αποικίες εκείνες, όπου υπάρχει πληθυσμός με εύρωπαϊκή προέλευση.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ότι δεν υπάρχει αναγκαστική σύμπτωση των περιοχών με μεγάλη δημογραφική

ανάπτυξη με τις περιοχές όπου πρωτοεκδηλώθηκε η βιομηχανική επανάσταση.

Οι αιτίες για όλα αυτά έχουν συζητηθεί επανειλημμένα και δεν πρέπει να αναζητηθούν τόσο στην αύξηση της γεννητικότητας όσο στη μείωση της θνησιμότητας.

Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ 1750—1900*

	1750	1800	1850	1900
ΕΥΡΩΠΗ	140	187	266	420
Μ. Βρετανία	7,4	15	29,9	38
Γαλλία	23	27,3	35,7	38,9
Ίρλανδία	3,1	5,1	6,6	4,4
Βέλγιο και Όλλανδία	4,2 (;)	5	7,4	11,8
Έλβετία	1,4	1,7	2,3	3,3
Ίταλία	13,6	18,1	24	32,4
Γερμανία	17 (;)	23	35,9	56,3
Αυστροουγγαρία	10 (;)	28	35	49
Σκανδιναβικές χώρες	3,4	4,2	6,3	9,9
Ευρωπαϊκή Ρωσία	14,5	36	57	103
Ίσπανία	8,6	10,5	15	18,6
Πορτογαλία	2,8	2,9	3,4	5,6
Α ΣΙΑ	487	500	672	850
Κίνα	180 (;)	210 (;)	250 (;)	350 (;)
Ίαπωνία	26 (;)	26 (;)	28 (;)	44,8
Ίνδίες	(;)	120 (;)	175 (;)	285
ΑΦΡΙΚΗ	(;)	100 (;)	110 (;)	140
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΒΟΡ. ΑΜΕΡΙΚΗ	3 (;)	12	40	103
Καναδάς	0,1	0,3	3	5,4
Ήνωμένες Πολιτείες	1,5 (;)	5,3	23,1	76
ΝΟΤΙΑ ΑΜΕΡΙΚΗ	(;)	15	20 (;)	63
ΟΚΕΑΝΙΑ	2 (;)	2 (;)	2 (;)	6

* Οι αριθμοί αναφέρονται σε εκατομμύρια κατοίκους.

Στις περιοχές που πρωτοσυμβαίνει ή «ἀπογεώσση», παρατηρείται συνήθως μιὰ σχετικά μεγάλη αύξηση τῶν γεννήσεων, ἡ ὁποία ὅμως μειώνεται λίγο καὶ μὲ βραδύ ρυθμό, καθὼς ἡ οἰκονομία ξεκινᾷ τὴν πορεία της πρὸς τὰ ἔμπροσ, μὲ ἐπιτάχυνση θέβαια ἀλλὰ χωρὶς τὴν τρομακτικὴ ἔνταση τῆς πρώτης φάσης. Πάντως ἡ γεννητικότητα παραμένει παντοῦ αὐξημένη, καὶ γιὰ πρώτη φορά στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἀρχίζουν, ἰδίως στὴν Ἑβρώπη, τὰ μαζικὰ μέτρα γιὰ τὸν περιορισμὸ της. Ἀλλὰ τὸ οὐσιαστικότερο γεγονός, ὅπως σημειώθηκε, εἶναι ἡ ὑποχώρηση τῆς θνησιμότητας, παρόλο πὸν δὲν ἔλειψαν ἔντελῶς οὔτε ἡ πείνα, οὔτε οἱ ἐπιδημίες* καὶ παρόλο πὸν ἡ παιδικὴ θνησιμότητα δὲν μειώθηκε μὲ ρυθμὸ ἐντυπωσιακό.

Στὴ Βρετανία, ἡ θνησιμότητα περνᾷ ἀπὸ 37)οο στὰ 1730, σὲ 21)οο στὰ 1810, καὶ στὴ Γαλλία τὴν ἴδια περίπου περίοδο ἀπὸ 40)οο σὲ 25)οο.

Οἱ ἐξηγήσεις πὸν δόθηκαν στὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι πολλές ἀλλὰ καμιά τους δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἀπὸ μόνη της.

Ὁ T. S. Ashton π.χ., στὸ βιβλίῳ του «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση 1760 - 1830» ἀπαριθμεῖ σὰν αἰτίες γιὰ τὴ μείωση τῆς θνησιμότητας, τὴν εἰσαγωγή νέων καλλιεργειῶν, πὸν ἐπέτρεψαν τὴ διατροφή τῶν κοπαδιῶν τὸ χειμῶνα καὶ φυσικὰ τὴν καλύτερη διατροφή τῶν ἀνθρώπων μὲ κρέας, τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς διατροφῆς μὲ φρέσκα λαχανικά, τὴ μεγαλύτερη φροντίδα γιὰ τὴν ὑγιεινὴ τοῦ σώματος (συμπέρασμα πὸν θγαίνει ἀπὸ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης σαπουνιοῦ καὶ τὴν ἀντίστοιχη αὐξηση στὴ χρῆση λιπῶν ἐσωρούχων), τὴ χρῆση δαμδακερῶν ρούχων, τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ξύλου ἀπὸ τὰ τοῦβλα στὰ σπίτια, καὶ τὴν ἀντικατάσταση τῆς χορταρένιας στέγης ἀπὸ κεραμίδια ἢ σχιστόπλακες, τὴ μείωση τῶν ἐργασιῶν ἐπεξεργασίας πρώτων ὕλων πὸν γίνονταν μέσα στὰ σπίτια, τὴν πρόοδο τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς χειρουργικῆς (ἰδιαίτερα τὴν ἀνακάλυψη τῆς βατσίνας), τὴν αὐξηση τῶν νοσοκομείων καὶ τῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων, τὴν ἀπομάκρυνση

---

* Στὰ 1780 π.Χ. ἡ εὐλογία, ὁ τυφοειδὴς πυρετός, ἀκόμα καὶ ἡ πανούκλα ἔκαναν θραύση ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Πολωνία ὡς τὰ Βαλκάνια καὶ τὴ Ρωσία.

ἀπὸ τοὺς κατοικημένους χώρους, τῶν νεκροταφείων καὶ τῶν ἀπορριμμάτων, τῆ βελτίωση τῶν ἀποχετεύσεων καὶ τοῦ ὑδρευτικοῦ δικτύου στὶς πόλεις κ.λ.π. Καμμιά πάντως ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐξηγήσεις δὲν ἱκανοποιεῖ μόνη τῆς καὶ γιὰ ὀρισμένες θὰ μπορούσε νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἀκόμα καὶ τὸ ἂν πράγματι, λειτούργησαν σημαντικὰ γιὰ τὴ μείωση τῆς θνησιμότητας. Ἐκεῖνο πὺ εἶναι ἀναμφισβήτητο, εἶναι ὅτι ἔλειψαν οἱ αἰτίες πὺ προκαλοῦσαν συστηματικὰ τὴν περιοδικὴ ἔξαρση τῆς θνησιμότητας. Ἡ αὔξηση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἀπομάκρυνε τὸν κίνδυνο τῶν περιοδικῶν λιμῶν καὶ εἶναι φυσικὸ οἱ περισσότερο καλοθρεμένοι ἄνθρωποι νὰ εἶναι λιγότερο εὐάλωτοι στὶς διάφορες ἀρρώστιες καὶ τὰ μικρόβια.

Τὸ ἀντικειμενικὸ γεγονός, πάντως, εἶναι ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς αἰτίες πὺ προκαλεῖσαν τὴν αὔξησή του, ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε. Αὐτὸ, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ περισσότερο σὰν ποιοτικὸ παρὰ σὰν ποσοτικὸ γεγονός, γιὰ δύο λόγους: Πρῶτο, ἐπειδὴ ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1750, χαρακτηρίζεται περισσότερο ἀπὸ τὴ σ υ ν ἔ χ ε ι α καὶ τὴ σ τ α θ ε ρ ὀ τ η τ α τοῦ φαινομένου καὶ λιγότερο ἀπὸ τὴ μαζικότητα τῆς αὔξεσης. Μετὰ τὸ πρῶτο «μπούμ» ὁ ρυθμὸς τῆς αὔξεσης μειώθηκε σὲ λιγότερο ἐντυπωσιακὰ ἐπίπεδα, ἀλλὰ ἡ αὔξηση συνεχίστηκε σταθερὰ. Δεύτερο, ἐπειδὴ περισσότερο ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν ἀπόλυτων ἀριθμῶν μεταελήθηκε ριζοσπαστικὰ, κυρίως ἡ δ η μ ο γ ρ α φ ι κ ῆ σ ὑ ν θ ε σ η τοῦ πληθυσμοῦ, μὲ τὴ ραγδαία αὔξηση τῆς ἀναλογίας τῶν νεότερων (καὶ βέβαια τῶν πῖο ἐνεργῶν οικονομικῶν) ἡλικιῶν.

Ὅρισμένοι θεωροῦν πὺς στὴν αὔξηση αὐτὴ τοῦ πληθυσμοῦ ἀντιστοιχεῖ καὶ σ' αὐτὴν ὀφείλεται, ἡ «ἀπογείωση» τῆς οικονομίας. Καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ θεωροῦν πὺς ἡ αὔξηση παραγωγῶν καὶ καταναλωτῶν ἔκανε ἀναπόφευκτη τὴν οικονομικὴ καὶ τεχνικὴ ἀνάπτυξη.

Ἄλλοι ὅμως, ὅπως ὁ P. Bairoch, στὸ βιβλίο του «Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση καὶ Ὑποανάπτυξη» βλέπουν τὰ πράγματα ἐντελῶς διαφορετικὰ. Ὅπως οἱ χῶρες τοῦ τρίτου κόσμου δυσκολεύονται σήμερα στὸ ξεκίνημα τῆς οικονομικῆς τους ἀνάπτυξης γιὰ πολλοὺς λόγους, ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης αὔξεσης τοῦ πληθυσμοῦ τους, ἔτσι, πιστεύει ὁ Bairoch, καὶ ἡ βιομηχανικὴ ἀνά-

πτυξη στην Ἀγγλία τοῦ 18ου αἰώνα δὲν στηρίχθηκε στὴ δημογραφικὴ ἔκρηξη. Ἀντίθετα μάλιστα, ἂν ἡ ὑπέρμετρη δημογραφικὴ ἀνάπτυξη συνέβαινε στὸ 19ο αἰώνα, θὰ λειτουργοῦσε ἀνασταλτικὰ γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη. Καὶ ἐπιμένει ὅτι θὰ ἔπρεπε (ὅπως πράγματι ἔγινε) νὰ ἀνασταλεῖ, μὲ διάφορα μέτρα, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε νὰ μπορέσει ἔτσι τὸ κατὰ κεφαλὴ εἰσόδημα νὰ διατηρήσει τὴ σταθερότητά του αὐξησθεῖ, γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὸ ἡ μαζικὴ λαϊκὴ ἀποταμίευση νὰ προμηθεύσει στὴν παραγωγὴ τὰ ἀναγκαῖα γι' αὐτὴν κεφάλαια. Στὸ ἴδιο πνεῦμα ἐγγράφεται ἡ λογικὴ τῆς ἀνάλυσης τοῦ Malthus, ὅπως ἐκφράστηκε στὸ δόγμα τοῦ δόκιμοῦ του γιὰ τὸν πληθυσμὸν.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐπιφυλάξεις, μερικὲς ἢ γενικότερες, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κανεὶς γιὰ κάθε μία ἀπὸ αὐτὰς τὶς ἐκδοχὰς ἢ ὑποθέσεις, τὸ γεγονὸς εἶναι πῶς ἡ δημογραφικὴ ἐπανάσταση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ μόνη τῆς ἰκανῆς συνθήκης γιὰ τὸ ξεπέταγμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ πῶς πιθανὸν εἶναι πῶς ἀποτελεῖ μιὰ ἀναγκαῖα συνθήκη πάντως ὄχι καὶ ἰκανή.

Ἐπισημάνθηκε προηγουμένως πῶς οἱ δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις στὸ 18ο καὶ 19ο αἰώνα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτιμηθοῦν περισσότερο ποιοτικὰ παρά ποσοτικὰ. Καὶ δόθηκαν δυὸ λόγοι γι' αὐτό. Θὰ πρέπει τώρα νὰ προστεθεῖ κι ἓνα τρίτος λόγος: Ἡ αὐξησθεῖς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ κυρίως ἡ αὐξησθεῖς τῆς ἀναλογίας τῶν νεότερων ἡλικιῶν, σημαίνει βασικὰ αὐξησθέν ἐργατικὸ δυναμικὸ, διαθέσιμο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας. Τὸ ἐργατικὸ αὐτὸ δυναμικὸ προέρχεται συχνὰ ἀπὸ τὸ πλεόνασμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου, καὶ τὴν πραγματικότητα εἶναι αὐτὸ ὁ ἀληθινὸς στρατὸς τῶν ἐργατῶν ποὺ λειτούργησε σὰν θεμελιώδης ἐφεδρεία γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Τὸ πλῆθος αὐτό, στὴν Ἀγγλία διοχετεύθηκε πρῶτα στὴν οἰκοδομικὴ βιομηχανία τοῦ Λονδίνου, κι ἀργότερα χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν δημοσίων ἔργων ποὺ θεωρήθηκαν ἀναγκαῖα γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς, ἢ ἀκόμα γιὰ νὰ ἐπανδρώσει τὶς βιοτεχνίες ποὺ ἀναπτύσσονταν. Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο πλῆθος ξεπήδησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μεταναστῶν εἰς μακρινὰ ἀποικίες, κι αὐτοὶ οἱ μετανάστες ἢ ἀποικοὶ λειτούργησαν εἰς νέες πατρίδες τους γιὰ νὰ διευρυνθοῦν, νὰ ἐξομαλυνθοῦν καὶ νὰ ἰσορρο-

πήσουν σέ παγκόσμια κλίμακα οί αγορές τών βασικῶν ειδῶν. Μέ τήν εξισορρόπηση τῆς ζήτησης πού ἦταν, ποιοτικά τουλάχιστον, παντοῦ ἡ ἴδια (ἀποτέλεσμα τῆς κοινῆς γεωγραφικῆς καί πολιτιστικῆς καταγωγῆς) ἡ βιομηχανία ἔβρισκε πραγματικά ἕνα ἔτοιμο πεδίο γιά τή διοχέτευση τῆς πρ ο σ φ ο ρ ἱ ας της κι ἕνα ἔτοιμο κίνητρο γιά τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς καί τήν ἀνάπτυξή της.

Πάντως δέν θά ἔπρεπε νά ἀγνοηθεῖ κι ἕνα ἄλλο ποιοτικό χαρακτηριστικό. Ἡ κινητικότητα τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού ἐπιζητοῦνταν, καί ἡ ὁποία ἀναφερόταν τόσο σέ γεωγραφική ὄσο καί σέ ἐπαγγελματική βάση. Στήν Ἀγγλία π.χ. ἀκριβῶς ἡ ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἔδωσε τή μεγάλη ὄθηση γιά τεχνικές ἀνακαλύψεις. Ἐκεῖνο πού μετροῦσε περισσότερο ἦταν πόσο εὐκόλα θά γινόταν ἡ μετακίνηση τῶν σχετικῶν λίγων, εἰδικευμένων ἢ πολυτάλαντων ἐργατῶν ἀπό τόν ἕνα τομέα τῆς παραγωγῆς σέ ἄλλο καί κυρίως θέβαια ἀπό τόν παραδοσιακό στό μηχανοποιημένο τρόπο παραγωγῆς. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅπως παρατηρεῖ σωστά ὁ J.P. Rioux, ἡ Ἀγγλία στάθηκε πραγματικά τυχερή νά ἔχει ἀρκετούς ἱκανούς τεχνίτες πού κατάφεραν χωρίς μεγάλες δυσκολίες καί χωρίς μεγάλα ἔξοδα νά προωθήσουν ἀποτελεσματικά τίς νέες τεχνικές δυνατότητες.

Σέ κάθε περίπτωση ὅμως τὸ βασικό συμπέρασμα παραμένει τὸ ἴδιο. Ἡ δημογραφική ἐπανάσταση ἔδωσε θέβαια ὄθηση στήν ἀνάπτυξη, ἀλλά σέ καμιά περίπτωση δέν ἀπέτέλεσε τήν ἀναγκαία καί ἱκανή προϋπόθεσή της.

5. Ἡ ἐπανάσταση

εἰς τὴν γεωργίαν

Τὸ ξεπέραςμα τῆς στασιμότητος εἰς τὴν πρωτογενῆ παραγωγὴν

Τὸ προηγούμενο συμπέρασμα δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει γιὰ τὶς μεγάλες ἀλλαγές στὴ γεωργικὴ παραγωγή. Δηλαδή τὴ γεωργικὴ ἐπανάσταση. Σὲ καμιὰ χώρα δὲν μπόρεσε νὰ συντελεσθεῖ ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση χωρὶς προηγουμένως νὰ ἔχουν συμβεῖ ριζικὲς ποιοτικὲς καὶ ποσοτικὲς ἀλλαγές, στὴ γεωργικὴ τῆς παραγωγῆς. Στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου ποὺ μελετᾶμε, γύρω στὰ μισὰ καὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ ἀλλαγές αὐτὲς εἶναι ἐξώφθαλμες στὶς χώρες τῆς Βόρειας καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἐκεῖ δηλαδή ποὺ πρωτοσυνέβηκε, χωρὶς μάλιστα «βιασμούς» καὶ ἀλλοιώσεις, ἡ σύνθετη ἀλλαγὴ ποὺ ὀνομάζουμε βιομηχανικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ γεωργικὴ ἐπανάσταση δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο (ἀλλὰ καὶ τίποτε λιγότερο) ἀπὸ τὴ ραγδαία αὐξήση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς παραγωγικότητος τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἀνακατανομὴν τῶν χερσαίων ἰδιοκτησιῶν, μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τους. Γι' ἀκόμη μίαν φορὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ συμβαίνει πρῶτα στὴν Ἀγγλίαν καὶ ἐκεῖ πάλι ἡ ἐξέλιξίς του παρακολουθεῖ μὲ μιὰ πιὸ δλοκληρωμένη πορεία. Ἡ ἀγγλικὴ λοιπὸν γεωργικὴ ἐπανάσταση θὰ ἀποτελέσει τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς ἀναλυτικῆς περιγραφῆς ποὺ θὰ ἀκολουθήσει.

Τὸ βασικὸ γεγονός ποὺ καθήλωνε τὴ γεωργικὴ παραγωγή στὰ παλιὰ χρόνια, ἦταν ἡ φυσικὴ ἀδυναμία τῆς γῆς, ποὺ ἔχανε τὴ θρεπτικὴ τῆς ἀξία ἀπὸ τὴ σὺν ἐχὴ καλλιέργεια. Τρεῖς ἦταν οἱ τρόποι ποὺ χρησιμοποιοῦνταν παλιότερα γιὰ νὰ ξεπερασθεῖ αὐτὴ ἡ ἀδυναμία. Ὁ πρῶτος ἦταν ἡ λίπανση τοῦ ἐδάφους μὲ φυσικὰ λιπάσματα. Ὁ δεῦτερος ἡ ἐγκατάλειψη τῆς καλλιέργειας γιὰ ἓνα ὀρισμένο διάστημα. Καὶ ὁ τρίτος τρόπος ἦταν ἡ ἐναλλαγὴ τῶν καλλιεργειῶν. Φυσικὰ τίποτε δὲν ἐνισχύει τὴ γῆ περισσότερο ἀπὸ τὰ ζωικὰ λιπάσματα. Ἀλλὰ ἡ ποσότητα φυσικῶν λιπασμάτων ποὺ ἦταν διαθέσιμη ἦταν πάντα πολὺ περιορισμένη τόσο γιὰ φυσιολογικοὺς λόγους ὅσο καὶ ἐπειδὴ, τότε, ἡ ἔλλειψη ζωικῆς

τροφής τὸ χειμώνα περιόριζε αὐτόματα τὸ μέγεθος τῶν κοπιδιῶν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ζῶων ποὺ μπορούσαν νὰ ἐπιβιώσουν τὸ χειμώνα. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἔλλειψη τροφῆς τὸ χειμώνα, περιόριζε ἐπίσης αὐτόματα καὶ τὴν ποσότητα τοῦ κρέατος ποὺ ἦταν διαθέσιμο γιὰ τὴ διατροφή τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κυριότερη λοιπὸν μέθοδος γιὰ νὰ ξεπερασθεῖ ἡ «κόπωση» τῆς γῆς ἦταν νὰ ἀφήνεται ὀρισμένο διάστημα ἀργή. Κάθε ἀγρὸς ἀφηνόταν περιοδικὰ (κάθε δύο ἢ τρία χρόνια) ἀκαλλιέργητος καὶ στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἀργίας ἡ γῆ ὀργωνόταν ἀρκετὲς φορές, γιὰ νὰ πεταχθοῦν οἱ ρίζες καὶ τὰ ἀχρηστα χόρτα καὶ γιὰ νὰ ἀερισθεῖ καὶ νὰ ἠλιασθεῖ. Ἡ μέθοδος αὐτὴ τῆς ἀργίας παρακολουθοῦνταν ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν καλλιεργειῶν. Καθὼς κάθε εἶδος φυτοῦ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἰδιαίτερα συστατικὰ τοῦ ἐδάφους γιὰ νὰ μπορέσει νὰ εὐδοκιμήσει, οἱ διαφορετικὲς καλλιέργειες συντηροῦσαν περισσότερο τὴ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, παρόλο ποὺ καὶ αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ διατηρήσει γιὰ πολὺ τὴ γονιμότητα, χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ κάθε τόσο καὶ ἡ ἀργία τοῦ ἐδάφους. Πρὶν ἀπὸ τὸ 18ο αἰῶνα τὸ πιὸ διαδεδομένο σύστημα ἦταν ὁ συνδυασμὸς ἀργίας καὶ ἐναλλαγῆς καλλιεργειῶν, συνήθως μέσα σὲ μιὰ τριετία. Ἡ καλλιέργησιμη γῆ διαιροῦνταν σὲ τρεῖς τομεῖς (π.χ. Α, Β καὶ Γ) καὶ ἡ ἐναλλαγὴ γινόταν ὅπως στὸ παρακάτω σχῆμα.

	TOMEAS A	TOMEAS B	TOMEAS Γ
Πρώτη χρονιά	Σιτάρι	Κριθάρι ἢ βρώμη	Ἄργια
Δεύτερη χρονιά	Κριθάρι ἢ βρώμη	Ἄργια	Σιτάρι
Τρίτη χρονιά	Ἄργια	Σιτάρι	Κριθάρι ἢ βρώμη

Αὐτὸ ἦταν τὸ σύστημα τῆς πιὸ ἐντατικῆς καλλιέργειας, ἀλλὰ, ὅπως εἶναι φανερό, ἀκόμα καὶ μ' αὐτό, ἡ σπατάλη ἦταν μεγάλη, ἀφοῦ κάθε χρονιά τὸ ἓνα τρίτο τῆς διαθέσιμης γῆς ἔμεινε ὑποχρεωτικὰ ἀνεκμετάλλευτο. Τὸ πρόβλημα τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀργίας τῆς γῆς δὲν λύθηκε παρὰ μόνον στὸ 18ο αἰῶνα, μὲ τὴν εἰσα-

γωγή τῆς χορτοκαλλιέργειας καὶ τῆς καλλιέργειας γογγυλιῶν καὶ ἄλλων βολεῶν τὸ χειμῶνα.

Ἡ σημασία τοῦ νεωτερισμοῦ αὐτοῦ ἦταν τεράστια, καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς παραγωγῆς καὶ στὴν κατοπινὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς, πραγματικὰ ἀπροσμέτρητες. Τὰ κυριότερα χαρακτηριστικὰ τῶν νέων καλλιεργειῶν ἦταν τὰ ἑξῆς: Πρῶτα ἀπ' ὅλα οἱ χειμωνιάτικοι βολεοί, ὅπως τὰ γογγύλια, τὰ τεῦτλα κ.λ.π. μπορούσαν νὰ φυτευθοῦν σὲ ἐπιμήκεις θραγιές μὲ αὐλάκια ἀνάμεσά τους, πράγμα πού ἐξασφάλιζε τὸ εὐκόλο σκάλισμα, τὸν ἀερισμὸ καὶ ἠλιασμὸ τους καθὼς καὶ τὸ εὐκόλο ξερρίζωμα τῶν ζιζανιῶν πού φύτρωναν γύρω τους. Καθὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λόγους πού ἐπέβαλε τὴν ἀργία τοῦ ἐδάφους, ἦταν ἡ ἐξολόθρευση τῶν ζιζανιῶν, μὲ τὰ συνεχῆ σκαλίσματα ἢ ὀργώματα, ὁ λόγος αὐτὸς ἐπαφε νὰ ὑπάρχει ἀφοῦ τὰ ζιζάνια μπορούσαν πιά νὰ ξεριζωθοῦν ἐνῶ σ υ γ χ ρ ὀ ν ω ς ἡ γῆ λειτουργοῦσε παραγωγικὰ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ τεράστιο πλεονέκτημα τῆς χορτοκαλλιέργειας ὅπως π.χ. ἡ καλλιέργεια τῆς ψευδοσίκαλης ἢ τοῦ τριφυλλιοῦ, ἦταν ὅτι τὰ φυτὰ αὐτὰ δ ἐ ν τ ρ ε φ ο ν τ α ν ἀ π ὸ τ ῖ ς ο ὐ σ ῖ ε ς τ ο ὗ ἐ δ ἄ φ ο υ ς ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὰ συστατικὰ τοῦ ἀέρα. Αὐτὸ σήμαινε πὼς ἡ καλλιέργεια τοῦ τριφυλλιοῦ π.χ. ἰσοδυναμοῦσε στὴν πράξη μὲ ὅτι κέρδιζε κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀργία τῆς γῆς, μὲ μόνη τὴ διαφορά ὅτι στὸ ἴδιο αὐτὸ διάστημα ἡ γῆ δὲν ἔμενε ἀνεκμετάλλευτη ἀλλὰ παρήγαγε κάποιο χρήσιμὸ προϊόν. Ἡ χρησιμότητα τέτοιων προϊόντων εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ ἂν δὲν ἀντιληφθεῖ κανεὶς ὅτι ἔτσι ἐξασφαλιζόταν ἡ διατροφή καὶ ἡ συντήρηση μεγάλων κοπαδιῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα, πράγμα πού σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἔτσι ἐξασφαλιζόταν καὶ ἡ αὔξηση τῶν φυσικῶν λιπασμάτων πού κυρίως αὐτὰ ἀνέβαζαν τὴν παραγωγικότητα τῆς γῆς. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι ἡ αὔξηση καὶ ἡ συντήρηση τῶν κοπαδιῶν ἐξασφάλιζε τὴν καλύτερη διατροφή τοῦ ἀνθρώπινου πληθυσμοῦ, ἀφοῦ τὸ κρέας δὲν σπάνιζε πιά τὸ χειμῶνα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καλύτερη διατροφή σήμαινε μεγαλύτερη ἀνθεκτικότητα στὶς ἀρρώστιες, αὔξηση τῆς γεννητικότητας, μείωση τῆς παιδικῆς θνησιμότητας, καὶ συγχρόνως ὅλα αὐτὰ σήμαιναν ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ρόλου τῆς γεωργικῆς (καὶ κτηνοτροφικῆς πιά) ἐκμετάλλευσης στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ.

Συγχρόνως άρχιζε νά αλλάζει και ή άναλογία στην έκταση των διαφόρων καλλιιεργειών. Γινόταν φανερό ότι με την αύξηση της καλλιέργειας των ζωοτροφών παρεχόταν μιá διπλή δυνατότητα. Από τή μιá πλευρά μπορούσε νά αυξάνει ό αριθμός των ζώων που θά ήταν δυνατό νά συντηρηθούν και από τήν άλλη πλευρά μπορούσε νά αυξάνει ή ά π ο δ ο τ ι κ ό τ η τ α τής καλλιέργειας των σ ι τ η ρ ώ ν στο ύ π ό λ ο ι π ο τμήμα της γής, έπειδή ήταν πιá διαθέσιμα περισσότερα φυσικά λιπάσματα. Άρχισαν λοιπόν νά καταλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερες εκτάσεις οι ζωοτροφές, σε βάρος των σιτηρών. Η μεταβολή αυτή στην πράξη δέν είχε δυσμενή αντίκτυπο στην παραγωγή των σιτηρών, άφου ή παραγωγικότητα της γής ήταν αυξημένη.

Στήν πρώτη φάση του τό επαναστατικό αυτό φαινόμενο ήταν έντοπισμένο στην Άγγλία και τή Σκωτία.

Η Άγγλία ιδιαίτερα, από τήν ίδια τή δομή του γαιοκτητικού της συστήματος, και κυρίως έξ αίτίας του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου που έπαιζαν οι γαιοκτήμονες, ευτύχησε νά έχει μιá σειρά πρωτοπόρων, που άλλοτε με τά γραφτά τους (βλως π.χ. ό Α. Young) κι άλλοτε με τό παράδειγμά τους, έδωσαν τεράστια ώθηση στην εξάπλωση και τή γενίκευση, μάλιστα σ' όρισμένες περιοχές, του νέου τρόπου γεωργικής παραγωγής. Αυτό έκανε νά ύπάρξουν τελικά και νέες γαίες για καλλιέργεια, με έκχερωσεις και με τή βοήθεια τεχνικού έξοπλισμού όπως π.χ. συστημάτων ύδρευσης.

Άντίθετα, στη Γαλλία, οι μικροκτηματίες άντέδρασαν στους νέους τρόπους καλλιέργειας, και ή γαλλική γεωργία ήταν ακόμη στα 1850, στο στάδιο που βρισκόταν ή άγγλική 70 χρόνια νωρίτερα. Στη Γερμανία ή όπισθοδρομικότητα ήταν ακόμη μεγαλύτερη, με εξαίρεση τήν Άνατολική Πρωσία, όπου ή άριστοκρατία των Junkers, στο πρότυπο των Άγγλων γαιοκτημόνων, βοήθησε στην εξάπλωση των νέων καλλιεργητικών μεθόδων, και έδρεψε τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο τους καρπούς της πρωτοβουλίας της.

Στό 19ο αιώνα, τρία ήταν τά βασικά χαρακτηριστικά των τεχνικών βελτιώσεων στη γεωργική καλλιέργεια. Πρώτο ήταν ή βελτίωση των άποστραγγιστικών μεθόδων. Δεύτερο, ή ανακάλυψη

τῶν χημικῶν λιπασμάτων. Καί τρίτο, ἡ ἀνάπτυξη τῆς δυνατότητας νά χρησιμοποιοῦνται μεταλλικά ἐργαλεῖα.

Ἡ ἀποστράγγιση εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἀπομάκρυνση τοῦ παραπανήσιου νεροῦ πού ἀλλιιώτικα λιμνάζει· καί σαπίζει· τίς ρίζες τῶν φυτῶν. Παλιότερα ἡ ἀποστράγγιση γινόταν ἀπό τὰ αὐλάκια πού ἀφήνονταν μέ τὸ ὄργωμα. Ἀργότερα τὸ σύστημα βελτιώθηκε μέ διάφορους τρόπους, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ πιὸ χαρακτηριστικὸς ἦταν ἡ χρήση κυλινδρικών πῆλινων σωλήνων, μέθοδος πού ἀρχισε νά χρησιμοποιεῖται γύρω στό 1820 καί πού γενικεύθηκε ἀργότερα. Ἡ γενίκευση τῆς μεθόδου αὐτῆς στήν ἀποστράγγιση, ἀλλάξε συγχρόνως καί τήν εἰκόνα τοῦ ἀγροτικοῦ τοπίου καθὼς δὲν εἶχε πιά νόημα τὸ ὄργωμα σὲ παράλληλες λωρίδες, μέ ἐνδιάμεσα αὐλάκια.

Ἡ ἀνακάλυψη καί ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τῶν χημικῶν λιπασμάτων ἀπὸ τήν ἄλλη πλευρά (φωσφορούχων, νιτρικῶν κ.λ.π.), ἀνεξαρτητοποίησε τοὺς καλλιεργητὲς ἀπὸ τὰ φυσικά λιπάσματα καὶ αὐτὸ σημαίνει· ὅτι τοὺς ἀποδέσμευσε ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς παράλληλης κτηνοτροφικῆς ἀπασχόλησης. Συγχρόνως ἡ κατ'ἀλληλῆ προσθήκη διαφόρων χημικῶν λιπασμάτων μπορούσε πιά νά δώσει στὸ ἔδαφος μιὰ ἐπιθυμητὴ σύσταση καί τήν ἀντίστοιχη ἰκανότητα νά συντηρεῖ ὅποιαδήποτε καλλιέργεια ἐπιλεγόταν ἀπὸ τὸν καλλιεργητὴ. Αὐτὸ σημαίνει, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ὅτι ὁ καλλιεργητὴς ἀνεξαρτητοποιήθηκε ἔτσι ἀπὸ τίς ἰδιομορφίες τῆς φυσικῆς σύστασης τοῦ ἐδάφους, καί μπορούσε νά ἐπιλέξει αὐτὸς πιά τὸ εἶδος τοῦ προϋόντος πού θὰ καλλιεργοῦσε ἐλέγχοντας συγχρόνως (πάλι μέ τὰ λιπάσματα) τὴν παραγωγικότητα τῆς γῆς, ἄρα καί τὴν ποσότητα τῆς παραγωγῆς.

Ἡ χρήση μηχανικῶν ἐργαλείων στὴ γεωργικὴ παραγωγή εἶχε βασικά τὸ πλεονέκτημα νά ἐξοικονομεῖ ἔργο, καί φυσικά ἐργατικὴ δύναμη, πού μπορούσε ἔτσι (ἢ ὑποχρεωνόταν) νά διοχετευθεῖ σ' ἄλλους τομεῖς τῆς παραγωγῆς. Ἀλλὰ ἡ χρήση μηχανικῶν ἐργαλείων στὴ γεωργία δὲν εἶχε ὅπωςδήποτε, οὔτε τὸ χαρακτηριστικὸ οὔτε τίς ἐπιπτώσεις πού εἶχε ἡ χρήση μηχανικῶν ἐργαλείων στὴ βιομηχανικὴ παραγωγή.

Οἱ ἐρμηνεῖες πού δίνονται· καί οἱ διάφορες ἐκδοχὲς σχετικὰ μέ τὴ συμβολὴ τῶν ἐξελίξεων τῆς γεωργίας, πάνω στὴ βιομηχανία·

κή παραγωγή, μοιάζουν λίγο με τις έρμηνείες για τὸ πρόβλημα τῆς κότας καὶ τοῦ αὐγοῦ. Γιὰ ὀρισμένους, ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὸ ξεπέταγμα τῆς σιδηρουργικῆς βιομηχανίας, ἡ ὁποία βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ παράγει τὰ ἀπαραίτητα μηχανικὰ ἐργαλεῖα. Γιὰ ἄλλους ἡ σιδηρουργία ἀναπτύχθηκε βασικὰ ἀπὸ τὴ ζήτηση σὲ πλοῖα, ἐξαιτίας τῆς διεύρυνσης τῶν ἀγορῶν καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορίου, ἐνῶ ἡ παραγωγή τῶν μεταλλικῶν καὶ μηχανικῶν ἐργαλείων γιὰ τὴ γεωργικὴ παραγωγή πιστεύουν ὅτι ἐξασφαλιζόταν βασικὰ ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς σιδηράδες.

Ἡ βασικὴ «εἰπαναστατικὴ» διάσταση τῶν μεταβολῶν ποὺ ἐγιναν στὴ γεωργικὴ παραγωγή, θὰ πρέπει πάντως νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τους.

Οἱ μεταβολές στὶς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε τροποποίησαν ὅλη τὴ δομὴ τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας. Ἡ νέα μορφή ἀμειψισποράς, ποὺ γενικεύθηκε μετὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀργίας τῆς γῆς, εἶχε σὰν πρῶτα ἀποτελέσματα: α) νὰ κἀνεὶ ἀδύνατη τὴν ἐλεύθερη ὁσκή καὶ β) νὰ κἀνεὶ ἀναπόφευκτο τὸ νὰ ἀναδασμῶ. Τὸ παλιὸ σύστημα τοῦ openfield δηλαδὴ τῶν ἀνοιχτῶν χωρὶς περίφραξη ἐκτάσεων, μὲ τὶς κοινὲς ἐξυπηρετήσεις καὶ τὸ συλλογικὸ κτηνοτροφικὸ ἐξοπλισμὸ, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λειτουργήσῃ, καὶ στὴ θέση του ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται ἓνα καινούργιο σύστημα, ποὺ στηριζόταν στοὺς ἀτομικοὺς κλήρους, στὴ σαφῆ ὀριοθέτηση καὶ τὴν περίφραξη, στὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία καὶ στὴν τάση γιὰ συνεχῆ αὐξήση τόσο τῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ τῆς παραγωγικότητος.

Ἡ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση ἐκφράζει τὴν κατάλυση τῆς μεσαιωνικῆς χωριάτικης κοινότητος καὶ τὴν ἀντικατάσταση τῆς συλλογικῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὸ νέο σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης.

Στὸ μεσαίωνα, οἱ κάτοικοι κάθε χωριοῦ ἀποφάσιζαν στὶς συνελεύσεις τους τὶς λεπτομέρειες καὶ τὴ μοιρασιά τῶν καλλιεργειῶν, καὶ ἡ ἐργασία μετὰ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ, γινόταν σὲ συλλογικὴ βάση. Ἡ «ἰδιοκτησία» τοῦ καθενὸς ἦταν συνάρτηση τῆς κάθε συγκεκριμένης ἀπόφασης γιὰ τὴν ἀμειψισπορά, καὶ γιὰ τὸ ποῖο κομμάτι τῆς κοινοτικῆς γῆς θὰ ἔμενε ἀργό, καὶ συγκεκριμενοποιούν-

ταν κάθε φορά στη δυνατότητα που του παρεχόταν να καλλιεργεί ορισμένες (όχι πάντα τις ίδιες) λωρίδες γης.

Στό 18ο αιώνα, και με ιδιαίτερη έμφαση στην Αγγλία, το συλλογικό αυτό σύστημα καλλιέργειας, έδωσε τη θέση του στην εξατομικευμένη παραγωγή, μετά το «περιφρακτικό κίνημα» (enclosure Movement). Στην πραγματικότητα πρόκειται για το δεύτερο «περιφρακτικό κίνημα». Το πρώτο είχε αναπτυχθεί στο 16ο αιώνα όταν οι εύγενείς Άγγλοι γαιοκτήμονες έχοντας αντιληφθεί πως το μαλλί ήταν πιο αποδοτικό από το καλαμπόκι, άρχισαν να επιδίδονται στην κτηνοτροφία, μετατρέποντας πολλές καλλιεργήσιμες εκτάσεις, σε βοσκές. Ο κοινωνικός αντίκτυπος που είχε αυτό, ήταν κυρίως η «έξουδετέρωση» ολόκληρων χωριών και η έρήμωση μεγάλων περιοχών από τον αγροτικό πληθυσμό τους, που μετακινήθηκε αλλού.

Το δεύτερο «περιφρακτικό κίνημα» στο 18ο αιώνα, αποτελούσε ότι απόμεινε από την κοινοτική οικονομία, και στη θέση των κοινοτικών εκτάσεων δημιουργήθηκαν τα ατομικά αγροκτήματα που δρέθηκαν τελικά στα χέρια όσων διέθεταν κεφάλαια, αφού μόνο αυτοί μπορούσαν να τα αξιοποιήσουν. Σ' όσες εκτάσεις υπήρχαν ένοικιαστές της γης, οι όποιοι και την καλλιεργούσαν, ή μεταβολή στο είδος και τις μεθόδους της καλλιέργειας μπορούσε να γίνει με τη «διαταγή» του γαιοκτήμονα (αφού εξασφαλιζόταν και οριζόταν η ιδιοκτησία του με κάποιο σύστημα ανταλλαγών). Όπου όμως υπήρχαν ιδιοκτησίες στα χέρια αγροτών, χρειάζονταν νομικά μέτρα για να ορισθούν τα όρια της κάθε ιδιοκτησίας. Με το Κοινοβούλιο στα χέρια των γαιοκτημόνων δεν ήταν δύσκολο να θεσμοθετηθεί αυτό το σύστημα ατομικών ιδιοκτησιών, οι όποιες με μαθηματική ακρίβεια κατέληγαν τελικά στα χέρια των μεγάλων γαιοκτημόνων αφού μόνο στα χέρια τους μπορούσαν να γίνουν αποδοτικές. Πρόκειται στην ουσία για ένα μεγάλης κλίμακας α ν α δ α σ μ ό, που έφερε την ιδιοκτησία της γης στα χέρια περιορισμένου αριθμού μεγαλογαιοκτημόνων. Από τον αντασμο αυτό αποκλείστηκαν οι άπλοι ένοικιαστές (squatters ή cottagers), οι όποιοι και εξαφανίστηκαν από τη γεωργική παραγωγή, ζητώντας καταφύγιο στις πόλεις όπου εντάχθηκαν στη μεταπρατική οικονομία, ή μένοντας και μεταβαλλόμενοι σε άπλους εργάτες της γης.

Οι μικροϊδιοκτήτες (yeomen) εξαφανίστηκαν ως ένα σημείο κι αυτοί, ή κατέληξαν ύπενοικιαστές τής γής των γαιοκτημόνων, πληρώνοντας σ' αυτούς ένα ενοίκιο και προσπαθώντας να ξεϊξομίσουν τή γή, με στόχο τό μεγαλύτερο κέρδος. Με αυτούς και με τούς γαιοκτήμονες που εισήγαγαν καινούργιες τεχνικές, που έκαναν επενδύσεις, που μίσθωναν περιστασιακά μεγάλους αριθμούς εργατών και εξασφάλιζαν με τήν αύξηση τής παραγωγής τή διατροφή του πληθυσμού τών πόλεων που όλο και μεγάλωνε, άρχισε να αναπτύσσεται στήν Άγγλία ό καπιταλιστικός τρόπος στην άγροτική παραγωγή. Με πρωτοβουλίες τών ευγενών γαιοκτημόνων, με συνεχείς δικαστικές πράξεις και περισσότερες από 5.000 πράξεις του Κοινοβουλίου ό άναδασμός άλλαξε έντελώς τó χαρακτήρα τής γεωργικής παραγωγής, στό διάστημα από 1730 - 1820.

Πρώτο αποτέλεσμα ήταν οι μεγάλες διαφορές στην τιμή τών προϊόντων. Η μεγαλύτερη αποδοτικότητα τών μεγάλων κτημάτων και κατά συνέπεια ή χαμηλότερη τιμή τών προϊόντων τους, έξουθενώσαν τούς μικρότερους παραγωγούς, που δεν είχαν ούτε τά ύλικά μέσα, ούτε τή δυνατότητα μακροχρόνιων επενδύσεων για τή βελτίωση τής παραγωγής τους. Και οι όποιοι βέβαια είχαν αύξημένα έξοδα και φυσικά έλλειπή πληροφόρηση για τίς νέες τεχνικές δυνατότητες που είχαν αναπτυχθεί.

Η αποξένωση τών χωρικών από τή γή τους, ήρθε έτσι νομοτελειακά. Τήν έμπορευματοποίηση τής γής τήν ακολούθησε ή έμπορευματοποίηση τής άγροτικής εργασίας, ή δημιουργία έξειδικεύσεων, ή φυγή στίς πόλεις, όπου ή βιομηχανία που αναπτυσσόταν άγρόραζε άκριθότερα τήν εργασία, δίνοντας (στήν πρώτη φάση τής ανάπτυξης τής) μεγάλους μισθούς. Συγχρόνως τά κεφάλαια συσσωρεύονταν στά χέρια όσων είχαν κατακτήσει τó πρόνομο τής εκμετάλλευσης τής γής, και δημιουργούνταν γι' αυτούς νέες επενδυτικές δυνατότητες σ' άλλους τομείς τής οικονομίας. Πρόκειται για μία διάσταση τής πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίων με άμφιλεγόμενες επιπτώσεις, οι όποιες θά συζητηθούν άργότερα.

Η νέα πραγματικότητα αποξένωσε τούς παραγωγούς από τά μέσα τής παραγωγής και τούς όδηγοσε στην έξαθλίωση, ένώ

παράλληλα διευκόλυνε τὸ σχηματισμὸ μεγάλων ἐπιχειρήσεων μὲ μεγάλες δυνατότητες συσσώρευσης πλούτου. Ἡ ταύτιση κεφαλαίου καὶ ἐργασίας παύει ὀριστικά. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν εἰσοδηματικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελεῖ τὸ ὕψος τῶν ἐνοριακῶν ἐπιδομάτων στοὺς ἀπέρους, καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν τελευταίων.

Στὰ 1795, τὸ ἐπίδομα ποὺ ἔδινε ἡ ἐνορία, σὰν διοικητικὴ μονάδα, στοὺς φτωχοὺς ἐργάτες τῆς γῆς, ἦταν συνάρτηση τῆς τιμῆς τοῦ φωμινοῦ. Ἡ ἐνορία ἦταν ὑπεύθυνη ὥστε μὲ τὰ ἐπιδοματὰ τῆς νὰ σ υ μ π λ η ρ ὠ ν ε τ α ι ὁ μισθὸς τοῦ ἀγροτικοῦ ἐργάτη καὶ νὰ φθάνει ἔτσι σ' ἓνα ἐλάχιστο ὕψος ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιδίωξη. Ἀπὸ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ποὺ παραθέτε: ὁ Benevolo μπορεῖ νὰ θγάλει κανεὶς κάποιο συμπέρασμα γιὰ τὸ «ὕψος» τῶν μισθῶν: «Ὅταν ἓνα καρβέλι ποὺ γίνεται ἀπὸ ἓνα γαλλόνι ἀλεύρι δεύτερης ποιότητος τὸ ὁποῖο ζυγίζει 8 λίβρες καὶ 11 οὐγγιές, στοιχίζει 1 σελλίνοι, τότε κάθε ἐργάτης θὰ ἔχει δικαίωμα σὲ 3 σελλίνια τὴν ἐβδομάδα ποὺ θὰ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴ δική του ἐργασία καὶ τὴν ἐργασία τῆς οἰκογενείας του, εἴτε ἀπὸ τὸ ἐπίδομα ποὺ βασίζεται στὴ φορολογία γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Ἐπὶ πλεόν γιὰ τὴ γυναίκα του καὶ γιὰ κάθε ἄλλο μέλος τῆς οἰκογενείας του θὰ ἔχει δικαίωμα σὲ 1 σελλίνοι καὶ 6 πένες...».

Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅπως παρατηρεῖ πάλι ὁ Benevolo ἡ φορολογία ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐνορία γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν φτωγῶν διευκόλυνε τὴ διατήρηση πολὺ χαμηλῶν μισθῶν, ἐξασφαλίζοντας ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὰ ἀπαραίτητα τῆς διαβίωσης ἀλλὰ μὴ ἐπιτρέποντας καμμιά βελτίωση στὶς συνθήκες τῆς ζωῆς τους.

Στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἀγροτικῆς ἐπανάστασης ἦταν ἡ χειραφέτηση τῶν ἀγροτῶν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς φεουδαρχίας καὶ ἡ μεταβολὴ τῶν δουλοπαροίκων σὲ ἰδιοκτητῆς. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀπ' αὐτὸ ποὺ συνέβη στὴν Ἀγγλία ἔγκειται στὸ ὅτι ἐδῶ δὲν ἦταν οἱ εὐγενεῖς γαιοκτήμονες ποὺ ἀποξένωσαν τοὺς μικροῖδιοκτητῆς ἀπὸ τὶς ἰδιοκτησίαις τους, ἀλλὰ ἀντίθετα οἱ δουλοπάροικοι καὶ οἱ μικροκαλλιεργητῆς πῆραν τὴ γῆ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς καὶ τὸν κληρο. Σ' αὐτὸ δὲν ἐπαίξε μικρὸ ρόλο ἡ δομὴ καὶ οἱ ἰδιομορφίες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστοκρατίας. Ἀντίθετα

ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀγγλία (καί μὲ ἐξαίρεση τοὺς Jungers στήν Ἀνατολική Πρωσσία) οἱ Εὐρωπαῖοι γαιοκτῆμονες δὲν λειτουργοῦσαν σὰν ἐπιχειρηματίες τῆς γῆς. Συνήθως νοίκιαζαν τὴ γῆ τους καὶ οἱ ἴδιοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ στρατό, τὸν κλῆρο καὶ τὴν πολιτική, τριγυρίζοντας ἐπίσης συχνὰ γύρω ἀπὸ τίς αὐλές τῶν ἡγεμόνων. Καθὼς τέτοιες ἀσχολίες ἦταν δαπανηρές καὶ συνεπάγονταν συχνὰ μεγάλες σπατάλες, συχνὰ ἐπίσης ἐκχωροῦσαν τὴ γῆ τους γιὰ χρήματα, καὶ φυσικὰ ὁ πιὸ «ἔτοιμος» ἀγοραστής, ἦταν συνήθως ἓ μὲχρι τότε ἐνοικιαστής τῆς.

Στὰ 1789, στὴ Γαλλία, περίπου τὰ 2)5 τῆς γῆς θρῖσκονταν στὰ χέρια χωρικῶν. Ἀπὸ νομικὴ πλευρὰ ἡ ἰδιοκτησία τῶν χωρικῶν δὲν εἶχε ἀπόλυτη ἰσχύ καὶ γι' αὐτὸ μιλήσαμε παραπάνω γιὰ ἐκχώρηση. Εἶχαν ὑποχρεώσεις ἀπέναντι τὸν εὐγενῆ, ἦταν τυπικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία του καὶ πλήρωναν κάθε χρόνο ἓνα σοβαρὸ τίμημα, εἶδος ἐξοφλητικοῦ ἐνοικίου, μὲ βαρύτερο ἄχθος τὴν περίφημη δεκάτη. Ἀλλὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ μεταβιβάξουν αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν «ἰδιοκτησία» τους στοὺς ἀπογόνους τους, κι αὐτὸ ἔδινε οὐσιαστικὸ περιεχόμενο στήν ἐκχώρηση ποὺ τοὺς εἶχε γίνει. Μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1789 (ἀπὸ τίς πρῶτες μέρες, στίς 4 Αὐγούστου) θεσμοθετήθηκε καὶ ἐπισημοποιήθηκε ἡ ἐκχώρηση τῶν προνομίων τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ κλήρου στοὺς χωρικούς, ποὺ ἔπαψαν ἔτσι νὰ ἔχουν τίς βαριές οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις στοὺς παλιούς «ἀφέντες» τους.

Σ' ἀντίθεση μὲ τὴν Ἀγγλία, οἱ μεγάλες ἰδιοκτησίες παρέμειναν ἐξαίρεση στὴ Γαλλία, καὶ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἰδιοκτησίας στὴ γῆ, παρέμεινε ὁ δημοκρατικὸς τῆς χαρακτήρας καὶ οἱ μικροὶ κλήροι. Ἡ κατάσταση στὸ Βέλγιο δὲν ἦταν πολὺ διαφορετική, ἐνῶ στὴ Γερμανία ἀναπτύχθηκαν δυὸ πραγματικότητες. Μιὰ δυτικὰ τοῦ Ἑλθα, μὲ φανερὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, καὶ μιὰ ἄλλη ἀνατολικὰ τοῦ Ἑλθα, μὲ φανερὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ ἀγγλικὸ πρότυπο· τουλάχιστον ὡς τὴ στιγμὴ τῆς χειραφέτησης τῶν χωρικῶν, ἡ ὁποία ἕως δὲν ἦρθε ἀπότομα καὶ «ἐκ τῶν κάτω». Ἐπως στὴ Γαλλία, ἀλλὰ σιγά - σιγά καὶ μὲ ἐκχερσώσεις «ἐκ τῶν ἄνω».

Ἡ καθυστέρηση τῆς ἀπογείωσης στήν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη θρῖσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ μέγεθος τῶν κλήρων, τὴν ἀντι-

δραστική λειτουργία των μικροϊδιοκτητών που δὲν ἤθελαν ἢ δὲν μπορούσαν νὰ ἀντιληφθοῦν τὶς δυνατότητες τῶν νέων τεχνικῶν κατακτήσεων καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὸ μέγεθος τῶν ἀγορῶν ποὺ ἦταν διαθέσιμες γιὰ τὰ προϊόντα τους. Ἡ Ἀγγλία εἶχε τὸ προνόμιο τῶν ἀποικιῶν της καὶ τὴν κατοχὴ στρατηγικῶν θέσεων γιὰ τὶς μεταφορὲς καὶ πρώτη αὐτὴ λειτούργησε σὰν «οἰκονομικὸ κέντρο» σὲ σχέση μὲ ἄλλες οἰκονομίες, ποὺ λειτούργησαν ἀναγκαστικὰ σὰν «περιφέρεια». Θὰ δοῦμε λεπτομερέστερα τί σήμαινε αὐτὸ όταν ἐξετάσουμε τὶς μεγάλες ἀλλαγές στὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ἐμπορικὴ πολιτικὴ.

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα πάντως, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ εἶναι πὼς χωρὶς τὴν ἀγροτικὴ ἐπανάσταση καθυστέρησε παντοῦ τόσο ἡ ἀπογείωση ὅσο καὶ οἱ γενικότερες ἐξελίξεις τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Τὸ παράδειγμα τῆς Γαλλίας εἶναι πολὺ εὐγλωττο.

Ἡ αὔξηση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς εἶναι φανερὸ ὅτι ἀποτέλεσε παντοῦ, ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴν «ἀπογείωση», καὶ ὁ ρόλος της, μπορεῖ νὰ ἦταν ἄλλοτε μικρότερος καὶ ἄλλοτε μεγαλύτερος σὲ σχέση μὲ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν οἱ μεταβολές σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς παραγωγῆς, ὅπως π.χ. στὴ βιομηχανία, ἦταν ὁμοῦς ρόλος οὐσιαστικός. Ἐν τούτοις θὰ ἦταν πολὺ νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἡ ἐπανάσταση στὴ γεωργία λειτούργησε ἀπὸ μόνη της καὶ σὰν ἰκανὴ συνθήκη γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Τὸ σωστὸ θὰ ἦταν νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ χαρακτηριστικὴ διάσταση τῆς μεγάλης ἀλλαγῆς καὶ σὰν ἀπαραίτητη προϋπόθεση καὶ σὺνδρομο πολλῆς φορὲς τῆς κατοπινῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Θὰ κλείσουμε ἐδῶ μὲ δύο τελευταῖες παρατηρήσεις.

«Ἐξαγωγή» τῆς ἀγροτικῆς ἐπανάστασης σὲ ζῶνες ποὺ δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους δὲν ἔγινε ποτέ. Στὶς φυτεῖες τῶν ἀποικιῶν, στὴν Ἀσία, τὴν Ἀφρική, ἢ τὴ Νότια Ἀμερική, μπορεῖ νὰ εἶχαν εἰσαχθεῖ νέες τεχνικὲς μέθοδοι, ἀλλὰ ἡ ἐπιθεβλημένη μονοκαλλιέργεια ποὺ ἡ ἐπιλογή της εἶχε γίνει μὲ βάση τὰ συμφέροντα τῆς μητρόπολης, καὶ ἡ αὐξημένη παραγωγή, ὄχι μόνον δὲν προσέφερε τίποτε στὶς τοπικὲς οἰκονομίες, ἀλλὰ ἀντίθετα συχνὰ ἀνέτρεφε ἀκόμη καὶ τὶς παλιές ἀγροτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἰσορροπίες μὲ καταστροφικὰ μακροχρόνια ἀποτελέσματα γι' αὐτές.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ

γενίκευση τῆς κατάκτησης καὶ ἐκμετάλλευσης ἄλλων χωρῶν, ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους, ἀπέτελεσε τὴν βάση πρὸς ἐπάνω τῆς στηρίχθηκε ἢ ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στὴν οἰκονομία. Ἡ κυριότερη συνέπεια τῆς ἀποικιακῆς ἐκμετάλλευσης ἦταν ἡ ἐπιβολὴ σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο τῆς ἀνισότητος τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ἰδιαίτερα μάλιστα στὸν τομέα τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, μὲ ἄμεσο ἐπακόλουθο τρομερὲς ἀνισότητες στὸ νομισματικὸ ἐπίπεδο. Ὅπως παρατηρεῖται σωστά «ὁ κόσμος χωρίστηκε σὲ οἰκονομικὸ κέντρο καὶ σὲ οἰκονομικὲς περιφέρειες, δηλαδὴ σὲ χῶρες πρὸς ἐπέδαλαν τὸ δικό τους ρυθμὸ στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ σὲ χῶρες πρὸς ὑποχρεώθηκαν νὰ ὑπηρετοῦν τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῶν πρώτων καὶ μάλιστα συχνὰ σὲ ἄραρος δικῶν τους συμφερόντων. Γιὰ τίς νέες χῶρες τῆς περιφέρειας, ἡ νέα πραγματικότητα σήμανε τὴν στασιμότητα σὲ κάθε πρόοδο γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, σὲ μιὰ περίοδο ἀκιμῆς γιὰ τὴν Εὐρώπη.

6. Ἡ δυναμικὴ τοῦ μετασχηματισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ὄρων

Ἡ χρονολογική σειρά με τὴν ὁποία συντελέστηκε ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση στὶς κυριότερες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδιομορφία τῆς σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτές, προσδιορίστηκαν τόσο ἀπὸ οἰκονομικὲς ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτικὲς αἰτίες.

Τὸ βασικότερο αἷτιο με ὀικονομικὸ χαρακτήρα, ποὺ προσδιόρισε τὶς ἰδιομορφίες στὸ ξεκίνημά της, ἦταν ἡ πολὺ μεγάλη ἀνάπτυξη στὸ ἐμπόριο με τὶς ὑπερπόντιες χῶρες. Αὐτὸ εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὸ 17ο αἰῶνα καὶ συνεχίστηκε ὄχι μόνο ἀμείωτα, ἀλλὰ με συνεχῶς ἀυξανόμενη ἔκταση, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα. Στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου με τὶς ὑπερπόντιες χῶρες, συνετέλεσε πάρα πολὺ ἡ βελτίωση τῶν πλωτῶν συγκοινωνιακῶν μέσων, καὶ ἡ συνακόλουθη μείωση τοῦ κόστους τῶν μεταφορῶν. Οἱ προτεραιότητες τῆς ζήτησης, σ' αὐτές τὶς νέες μεγάλες ἀγορές, καθὼς καὶ ὁ ἀποικιακὸς χαρακτήρας τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων ἀνάμεσα σ' αὐτές καὶ στὶς μητροπόλεις, προσδιόρισαν ὡς ἓνα μεγάλο θαθμὸ, τόσο τὸ ρυθμὸ μαζικοποίησης τῆς παραγωγῆς στὰ μητροπολιτικὰ βιομηχανικὰ κέντρα, ὅσο καὶ τὴ χρονολογική σειρά με τὴν ὁποία συντελέστηκε ἡ μαζικοποίηση αὐτὴ σὲ διάφορους τομεῖς τῆς παραγωγῆς.

Ἡ ραγδαία ἀύξηση τῆς ζήτησης σὲ θαμβασκερὰ ὑφάσματα, ποὺ δημιουργήθηκε πρώτη, καὶ ἡ ὁποία ἀνταποκρινόταν στὶς νέες ἀνάγκες ρουχισμοῦ, προκάλεσε π.χ. μιὰ πραγματικὴ ἔκρηξη στὴ νηματουργία καὶ τὴν ὑφαντουργία, με ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις σὲ πλῆθος ἄλλους τομεῖς. Ἡ ζήτηση αὐτὴ μαζὶ με τὶς νέες δυνατότητες οἱ ἑποῖτες δημιουργήθηκαν ἀπὸ μιὰ σειρά ρηξικέλευθες ἐφευρέσεις στὸν τομέα τῶν τεχνικῶν, θρῖσκεται στὴ βάση αὐτοῦ ποὺ μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε ἐπανάσταση στὶς βιομηχανικὲς μεθόδους παραγωγῆς.

Ὅρισμένοι βλέπουν στὶς νέες αὐτές ἐφευρέσεις, ὅπως π.χ. ὁ νέος ἀργαλειὸς τοῦ Ἄρχραϊτ ἢ ἡ κλωστική μηχανή τοῦ Χάργκρηθς

κ.λ.π., τὴ θεμελιώδη προϋπόθεση γιὰ τὴ μαζικοποίηση τῆς παραγωγῆς καὶ γιὰ τὶς γενικότερες ἐξελίξεις, ποὺ συνοπτικὰ ὀνομάσαμε βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Στὴν πραγματικότητα ἔμως οἱ ἐφευρέσεις αὐτές, γιὰ τὶς ἑποῖες θὰ μιλήσουμε ἀναλυτικὰ ἀργότερα, ἦταν ἓνα δευτερεύον σύμπτωμα τοῦ θεμελιώδους γεγονότος ποὺ ἦταν ἄλλο: ἡ δ ι ε ὑ ρ υ ν σ η τ ῶ ν ἀ γ ο ρ ῶ ν· στὴν ἀρχὴ τῶν ἐξωτερικῶν κι ἀργότερα καὶ τῶν ἐσωτερικῶν.

Ἐξάλλου, τὰ βασικότερα αἷτια πολιτικοῦ χαρακτῆρα, ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαπάλης σὲ ἐπίπεδο κρατῶν, ποὺ κατέληγε στὸν ἔλεγχο ἢ ὄχι τῶν διευρυμένων νέων ἀγορῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ (ἀργότερα), ὁ ρυθμὸς καὶ ὁ βαθμὸς μὲ τὸν ὁποῖο ἐκδηλώθηκαν μ ε σ α σ τὶς ὑπὸ βιομηχανοποίηση κοινωνίες, οἱ διεκδικήσεις τῶν πρὸ καταπιεσμένων τάξεων τοῦ πληθυσμοῦ τους γιὰ συμμετοχὴ στὴ διανομὴ τοῦ ἐθνικοῦ πλοῦτου. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ ἀποτελεσματικότητά τῶν διεκδικήσεων αὐτῶν, ἦταν σὲ μιὰ πρώτη φάση συνάρτηση ὄχι μόνο τῆς πίεσης ποὺ ἀσκούσαν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἠθελγημένων παραχωρήσεων τῆς ἀρχουσας τάξης, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ τελευταία ἀντιλαμβάνεσταν πὼς ἡ λογικὴ τῶν παραχωρήσεων ἦταν ἡ ἴδια μὲ τὴ λογικὴ τῆς διαίτησης τῆς κυριαρχίας της. Ἡ κατανόηση αὐτῆς τῆς σύμπτωσης ὀρίζεται στὴ ρίζα τῶν φ ι λ ε λ ε ὑ θ ε ρ ω ν ἰ δ ε ῶ ν γιὰ τὴν οἰκονομία, καὶ στὴ βάση τῆς νέας ἀντίληψης, ὅτι ὁ πλοῦτος δὲν δημιουργεῖται βασικὰ ἀπὸ τὴν π ρ ω τ α ρ χ ι κ ῆ σ υ σ σ ῶ ρ ε υ σ η τῶν κεφαλαίων ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κ ι ν ῆ τ ι κ ὄ τ ῆ τ ἄ τ ο υ ς. Τὸ πόσο νωρὶς καὶ πόσο ἀποτελεσματικὰ πραγματοποιήθηκαν οἱ παραχωρήσεις, ποὺ ἦταν συνέπεια αὐτῆς τῆς κατανόησης, ἐξαρτήθηκε πολὺ φανερά ἀπὸ τὴ δομὴ καὶ τὶς καταβολές τῆς ἀρχουσας τάξης, στὶς διάφορες χώρες.

Ἔτσι μόνο μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὀλοκληρωμένα ἡ διαφορὰ φάσης ἀνάμεσα στὴν Ἀγγλίαν καὶ τὶς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὲς χώρες. Ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς ἀγγλικῆς ἀποικιακῆς αὐτοκρατορίας στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὴν Ἀσία, εἶχε ὅαν ἀποτέλεσμα νὰ περιορισθεῖ ἡ ἐπιρροή καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν νέων ἀγορῶν, μόνο σὲ μιὰ χώρα. Συγχρόνως ἡ ὀλιγαρχικὴ καὶ γαιοκτητικὴ δομὴ τῆς ἀγγλικῆς κυρίαρχης τάξης, καὶ ἡ θεσμικὴ διάρθρωση τοῦ κράτους της, καθὼς καὶ οἱ ἰδιομορφίες τῆς κουλτούρας της, ἐπέτρεψαν τὴν «πρόωρη»

σύλληψη του καινούργιου χαρακτήρα των προβλημάτων που ανέκυπταν, καθώς και φιλελεύθερα «άνοιγματα», τόσο στο εξωτερικό, όσο και στην πολιτική του εξωτερικού της εμπορείου, που δεν ήταν δυνατά άλλοι, για αντικειμενικούς λόγους. Η Γαλλία και η Γερμανία π.χ. δεν είχαν μόνο περιορισμένη επιρροή σε εξωτερικές αγορές. Είχαν συγχρόνως ν' αντιμετωπίσουν εσωτερικά προβλήματα, που δημιουργούνταν από τη σύσταση της κυρίαρχης τάξης τους και από την πολιτική τους διαίρεση.

Δέν θα ήταν ίσως άστοχο, λοιπόν, πριν αναλύσει κανείς τις λεπτομέρειες των συγκεκριμένων αλλαγών (στις τεχνικές, τις μεταφορές, το εμπόριο, την εμπορική πολιτική κ.λ.π.) ν' αναφερθεί πολύ γενικά (και κατ' ανάγκη σχηματικά) στη δ υ ν α μ ι κ ή τ ο υ μ ε τ α σ χ η μ α τ ι σ μ ο υ των οικονομικών και πολιτικών δρων.

Τίποτε δέν είναι πιό αποδεδειγμένο από το ότι, ή π ρ ω τ α ρ χ ι κ ή σ υ σ σ ώ ρ ε υ σ η κεφαλαίων λειτούργησε παντού σαν αναγκαία συνθήκη για την απογείωση της οικονομίας. Ο Rostow μάλιστα προχωρεί και σε λεπτομερέστερες εκτιμήσεις, καθώς ισχυρίζεται πως στις προ-βιομηχανικές οικονομίες υπάρχει μια σαφής διαφορά στο βαθμό των επενδύσεων απ' ότι στις βιομηχανικές, κι ότι ακριβώς αυτό αποτελεί την είσοδο διαφορά ανάμεσα στις πρώτες και στις δεύτερες. Η ετήσια επενδυτική ικανότητα, πάντα σύμφωνα με τον Rostow, δέν ξεπερνά το 5% του εθνικού εισοδήματος στις προ-βιομηχανικές οικονομίες. Για να μπορέσει να εντοπίσει κανείς μια φάση στην εξέλιξη της οικονομίας, που να αντιστοιχεί στην έννοια της απογείωσης, θα πρέπει, λέει ο ίδιος, να υπάρξει μια επενδυτική ικανότητα, που να φτάνει τουλάχιστον το 10% του εθνικού προϊόντος. Αποτέλεσμα της τελευταίας είναι το ξεπέρασμα της δημογραφικής πίεσης, από την αύξηση του πληθυσμού κατά 1% κάθε χρόνο, πράγμα που επιτρέπει μια αισθητή αύξηση στο κατά κεφαλή εισόδημα, την οποία και θεωρεί χαρακτηριστικό δείγμα της ολοκληρωμένης βιομηχανικής επανάστασης. Στην περίπτωση που η πληθυσμιακή αύξηση φτάσει το 2%, ή επενδυτική ικανότητα θα πρέπει να φτάσει

τουλάχιστο τὸ 12% τοῦ καθαροῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, καὶ θὰ πρέπει νὰ αὐξάνει ὅσο ἐντείνεται ἡ δημογραφικὴ πίεση.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο πειστικὰ εἶναι τὰ στατιστικὰ δεδομένα πάνω στὰ ὁποῖα στηρίζονται τέτοιες ἐκτιμήσεις, ἐκεῖνο πού φαίνεται ἀναμφισβήτητο εἶναι ἡ σπουδαϊότητα τῆς ἐπενδυτικῆς ἰκανότητος καὶ φυσικὰ καὶ τῶν πηγῶν ἀπ' ὅπου μπορεῖ νὰ προκύψει συσσώρευση κεφαλαίων.

Ἡ πρώτη πηγή συσσώρευσης κεφαλαίων ἦταν τὸ ἀποικιακὸ ἔμπόριο. Καὶ βασικὸ ρόλο φαίνεται πὼς ἔπαιξε ἡ συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων, μετ' ἀποικίας κυρίως τὴν ἰσπανικὴ ἀποικίαν. Ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σπουδαῖο πράγματι ρόλο πού ἔπαιξε ἡ συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων στὴ διαμόρφωση ἰσχυρῶν νομισμάτων, φαίνεται πὼς ἡ μερκαντιλικὴ σύλληψη τῆς οἰκονομίας, πού ἐπιβίωνε ἢ καὶ κυριαρχοῦσε ἀκόμη, δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀξιοποίησίν τους σὲ ἐπενδυτικὴ δραστηριοποιήσεις. Τὰ πολύτιμα μέταλλα, ὅπως καὶ ἡ μεγαλύτερη ποσότητα τῶν κεφαλαίων μετ' ἄλλης προέλευσης, εἴτε ἀποθησαυρίζονταν καὶ λειτουργοῦσαν ἔτσι ἐντελῶς στατικά, εἴτε ξαναδιοχετεύονταν σὲ ἐμπορικὴ καὶ ὄχι σὲ παραγωγικὴ δραστηριότητες. Συχνὰ μάλιστα τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη πού μονοπωλοῦσε τὴν κατοχὴ του, συνδεόταν μετ' αὐτὴν στείρα γιὰ τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα γαίονο, καθὼς οἱ ἐπενδύσεις τους ἀφοροῦσαν πολὺ συχνὰ στὴν ἀπόκτηση ἀκίνητων ἀξιών, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦσαν ὡς σύμβολο κοινωνικῆς ἰσχύος, μέσα στὸ ἰδεολογικὸ περιδῆγμα τῆς ἐποχῆς. Κάθε φορὰ πάντως πού συνέβαινε αὐτὸ τὸ τελευταῖο σὲ μεγάλη κλίμακα, οἱ δυνατότητες γιὰ τὸ οἰκονομικὸ ξεπέταγμα πού ὀνομάσαμε ἀπογείωση, μειώνονταν σχεδὸν στὸ μηδέν.

Ἡ πειστικότερη ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀνασταλτικὴν λειτουργίαν τῆς ἀποθησαύρισης καὶ τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίων μόνον σὲ γῆ ἢ σὲ ἐμπορικὴν δραστηριότητες, εἴρεται στὴ διαπίστωση, ὅτι χῶρες ὅπως ἡ Ἰσπανία, ἡ Πορτογαλία, ἡ Ἰταλία ἢ ἡ Ὀλλανδία π.χ. δὲν κατάφεραν νὰ ζήσουν τὴν βιομηχανικὴν ἐπανάστασιν παρόλο πού ἡ ἀποθησαύριση ἢ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου ἦταν σ' αὐτὰς πάρα πολὺ ἀνεπτυγμένη, ἀντίθετα μετ' ἄλλων χωρῶν, ὅπως ἡ Γαλλία ἢ ἡ

Ἄγγλια (κυρίως αὐτή), οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη παράλληλῃ.

Ἄλλη ἀπόδειξη, σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο, εἶναι τὸ ὅτι καμμιά ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν ἀποτέλεσε ἐπίκεντρο ἐπαναστατικῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης νέου τύπου. Οἱ ἐμπορικὲς πόλεις ἀρκέστηκαν νὰ ρουφήξουν τὸν πλοῦτο τῆς ὑπαίθρου πού τις περιέβαλλε καὶ νὰ κατακτήσουν τὴ γῆ της. Στὴν Ἄγγλια π.χ. ἡ βιομηχανία ἀναπτύχθηκε, γύρω ἀπὸ τὶς μικρὲς βιομηχανίες τῶν cottages καὶ ὄχι στὸ Ἀνατολικὸ καὶ Νοτιοανατολικὸ τμήμα της, ὅπου ὑπῆρχε συσσωρευμένο ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Παρὰ τὶς ἐξαιρέσεις πού θὰ μπορούσε ν' ἀπαριθμήσει κανεὶς, τὸ κεφάλαιο κρατᾷ ἀκόμη τὴ γενικὴ τάση νὰ ἐπενδύεται σὲ γῆ ἢ σὲ ἐξασφαλισμένες κρατικὲς ἀξίες, καὶ πάντως δὲν διακινδυνεύει τὴν ἐπένδυσή του στὴ βιομηχανία. Συχνὰ στὴ βάση τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης θρῖσκονται οἱ μικρέμποροι καὶ οἱ βιοτέχνες, ἀκόμη καὶ οἱ ὑπάλληλοι, πού γίνονται αὐτοὶ ἐπιχειρηματίες καὶ βιομήχανοι.

Ἐκεῖνο πού γίνεται φανερὸ εἶναι πῶς οἱ πρῶτες κεφαλαιοποιημένες πρόσοδοι πού προέρχονται ἀπὸ τὴ γεωργία καὶ τὸ ἐμπόριο δὲν δείχνουν καμμιά τάση νὰ ἐπενδυθοῦν σὲ τομεῖς ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς παραγωγῆς· τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λόγους γι' αὐτό, εἶναι ἡ ἀνασταλτικὴ λειτουργία τῶν τραπεζῶν. Σὲ καμμιά περίπτωσιν ἡ τράπεζα δὲν λειτούργησε θετικὰ γιὰ τὸ πρῶτο ξεκίνημα τῆς οἰκονομίας. Μόνο μετὰ τὸ ξεκίνημα, ὁ τραπεζικὸς μηχανισμὸς προσαρμόστηκε στὶς νέες συνθήκες (πού θέβαια τὶς προώθησε), καθὼς ξεκαθάριζαν τρία βασικὰ πράγματα: α) Ἡ συνέχεια στὴ ζήτηση κεφαλαίων, β) ἡ ἐξασφάλιση τῶν δανείων πού χορηγοῦνταν καὶ γ) τὸ τρομακτικὸ μέγεθος τοῦ φάσματος γιὰ τραπεζικὰ κέρδη πού ξανοιγόταν. Ἡ μεγάλῃ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τραπεζῶν στὴν πρώτη περίοδο, δὲν ὀφείλεται στὴν χρηματοδότηση τῆς ἐκβιομηχάνισης ἀλλὰ βασικὰ στὴ σχετικὴ σπανιότητα τοῦ χρήματος καὶ τὴ γενικότερη ἔλλειψη μέσων γιὰ τὶς πληρωμές, καθὼς δὲν εἶχε ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ ἡ χρησὴ τῶν χάρτινων μέσων. Οἱ τράπεζες ἀπλῶς διευκόλυναν τὶς πληρωμὲς στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές.

Ένας άλλος λόγος είναι: ότι σέ τελευταία ανάλυση δέν υπήρχε καί τόσο μεγάλη ανάγκη γιά μεγάλα κεφάλαια. Πρώτα απ' όλα άρκοῦσαν πολλές φορές μερικές ριζικές ἀλλαγές στήν ἰσορροπία τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, γιά νά ξεπηδήσει ἡ οικονομική ἀνάπτυξη. Τά παραδείγματα πού ἀναφέραμε γιά τήν ἀγροτική ἐπανάσταση στήν Ἀγγλία εἶναι ἀρκετά χαρακτηριστικά. Ἐπειτα, τόσο τὸ μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων ὅσο καί ἡ ἔννοια τῆς «ἀποδοτικότητάς» τους, ὅπως προσδιορίζοταν ἀπό τὰ δεδομένα τῆς πρώτης περιόδου, ἐπέτρεπαν τὸ «στήσιμο» μοντέρνων ἐπιχειρήσεων μὲ ἀρχικά κεφάλαια ὄχι μεγάλης κλίμακας. Ὁ Ριούχ σημειώνει: πὼς γιά τὸ «στήσιμο» μᾶς «ἀποδοτικῆς» ἐπιχείρησης ἀπὸ κάποιο μικροβιοτέχνη ἢ ὑπάλληλο σπάνια χρειαζόταν ἀποταμιευμένο ἀρχικό κεφάλαιο, μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς μισθοὺς (ἢ τὸ συνηθισμένο εἰσόδημα) ἐνὸς χρόνου.

Στὴ φάση τῆς ἀ π ο γ ε ί ω σ η ς, οἱ μικρομεσαίες αὐτὲς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις στηρίχθηκαν σὲ τραπεζικά δάνεια πού τὰ ἔπαιρναν ὑποθηκεύοντας τὴν ἀκίνητη περιουσία τοῦ ἰδιοκτῆτη τους, ἀλλὰ στηρίχθηκαν ἐπίσης καί κατὰ κύριο μάλιστα λόγο, στήν α ὐ τ ο χ ρ η μ α τ ο δ ὅ τ η σ ῆ τους. Ὅλα τὰ κέρδη ἐπενδύονταν αὐτόματα στήν ἐπιχείρηση γιά τὸ μεγάλωμά της. Καθὼς τὰ κέρδη στὶς νέες αὐτὲς ἐπιχειρήσεις ἦταν σπάνια κάτω ἀπὸ 20%, ἐνῶ ἔφθαναν ἀκόμα καί τὰ 60%, τὸ ἀρχικό κεφάλαιο ἔπαιξε πολὺ μικρὸ ρόλο στήν ἀνάπτυξή τους ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸ ρόλο τῆς αὐτοχρηματοδότησης. Τὰ κέρδη μεγάλωναν στήν κυριολεξία μὲ τὴ μορφή χιονοστιβάδας. Αὐτὸς ἦταν ὁ κανόνας.

Ἀπὸ κάποια στιγμή ἔμωσ κι ἔπειτα, σὲ κάποια φάση τῆς ἀνάπτυξης, ἡ αὐτοχρηματοδότηση δέν μπορούσε νά λύσει τὰ προβλήματα ἀγορᾶς τῶν νέων καὶ πανάκριβων μέσων μαζικῆς παραγωγῆς, τὰ ὁποῖα γίνονταν ἀναγκαῖα, τόσο ἐξαιτίας τῆς αὐξημένης ζήτησης, ὅσο καί ἐξαιτίας τῆς ζήτησης τυποποιημένων προϊόντων καλύτερης ποιότητας. Οἱ δυσκολίες καί οἱ πτωχεύσεις ἀρχισαν τότε νά ἐμφανίζονται σωρηδόν. Ὅσες ἐπιχειρήσεις διασώζονταν τὸ κατάφεραν εἴτε μὲ τὴ λιτότητα τῆς διαχείρισής τους, εἴτε μὲ τὴ δόθηθεια κάποιων ἄλλων κεφαλαίων, πού ἢ προέλευσή τους ἦταν γεωργική ἢ ἐμπορική ἀπὸ τὸ πλησιέστερο ἀστικό κέντρο. Κάπως

Έτσι άρχισε ή είσοδος τής πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίων, στη βιομηχανική παραγωγή.

Τά κεφάλαια αυτά, μέ προέλευση, όπως έπαιλημένα το- νίστηκε, τή γεωργία, ή τó έμπόριο (κυρίως τó υπερπόντιο), θρί- σκονταν σέ άναμονή, και τó μεγαλύτερο μέρος τους άπ' αυτό πού δέν είχε επενδυθεί σέ γή ή σέ πολύτιμα μέταλλα, ήταν τοποθετη- μένο σέ κρατικές άξίες. Καθώς ή άθρόα προσφορά τέτοιας προέλευ- σης κεφαλαίων για τά κρατικά δάνεια, είχε σαν αποτέλεσμα τή μείωση του τόκου πού πλήρωνε τó κράτος, ήταν φυσικό νά άνα- ζητηθούν και άλλες άσφαλεις διέξοδοι, μέ αύξημένη άποδοτικό- τητα. Τó μέγεθος τής ζήτησης σέ βιομηχα- νοποιήμένα προϊόντα (άπό τίς άποικίες κυρίως) ήταν πιά τόσο φανερό και τόσο μεγάλο και ή βελτίωση των μετα- φορών είχε δημιουργήσει τέτοιες δυνατότητες για τόν προσπορι- σμό των πρώτων ύλών και τή διανομή των προϊόντων, ώστε ή βιο- μηχανική παραγωγή άρχισε νά θεωρείται άσφαλής τομέ- ας για επένδυσεις. Άπό τήν άλλη πλευρά, ή αύξη- μένη ζήτηση, τά τεράστια κέρδη άπό τήν υπεραξία πού προέκυ- πτε στη διάρκεια τής μεταποίησης, και οί «δυσκολίες» των μικρο- μεσαίων έπιχειρήσεων, καθώς και ή μείωση του αριθμού τους εξαι- τίας των πτωχεύσεων, οί όποιες ακολουθούσαν τά σκαμπανεβά- σματα τής άγοράς, εξασφάλιζαν επίσης και τήν αύξημένη άποδοτι- κότητα των επενδύσεων.

Τó συσσωρευμένο κεφάλαιο, λοιπόν, έχοντας πιά τά βασικά κίνητρα (έξάλειψη του «ρίσκου», και προοπτικές μεγάλης άπόδοσης) ήρθε πρώτα νά στερήξει τίς έπιχειρήσεις πού δυσκολεύονταν, και κατόπιν σταδιακά νά τις κατακτήσει ή νά τις υποκαταστήσει. Η βασική του συνεισφορά ήταν άρχικά οί διευκολύνσεις πού παρείχε για τήν άγορά νέων μηχανοποιημένων μέσωσν παραγωγής, πράγμα πού άνοιξε μέ τή σειρά του νέους δρίζοντες για τó συνολικό παραγωγικό κύκλωμα κι έδω- σε τρομακτική ώθηση στις νέες τεχνολογικές έφευρέσεις.

Η ποσοτική αύξηση τής παραγωγής και τó μέγεθος των υπερπόντιων άγορών πού συντηρούν βασικά τήν παραγωγή είναι πραγματικά έντυπωσιακή. Άπό 11 έκατομμύρια λίβρες στά 1785 ή ποσότητα του θαμδακιού πού εισάγεται στην Άγγλία, περνά

στά 588 εκατομμύρια, τὸ 1850. Ἡ παραγωγή ὑφασμάτων περνᾷ ἀπὸ 40 εκατομμύρια γυάρδες σὲ 2.025 εκατομμύρια γυάρδες καὶ ἀποτελεῖ τὸ 40 - 50% τῶν ἐξαγωγῶν τῆς χώρας, μὲ κύριο προορισμὸ τὶς ἀποικίες.

Στὰ 1820 ἡ Εὐρώπη ἀγοράζει 128 εκατομμύρια γυάρδες βαμβακερὰ ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ἐνῶ στὴν Ἀμερική, τὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρική διοχετεύονται 80 εκατομμύρια. Στὰ 1840 ἡ Εὐρώπη ἀπορροφᾷ 200 εκατομμύρια γυάρδες ἐνῶ οἱ ἀποικίες 529 εκατομμύρια. Ἡ πλεῖση τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴ βελτίωση τῶν τεχνικῶν δυνατοτήτων καὶ τῆς παραγωγικότητος καὶ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς εἶναι πιά συνεχής.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ρόλος τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς δὲν εἶναι καθόλου ἀμελητέος.

Στὴν Ἀγγλία τὸ σχῆμα μὲ τὸ ὁποῖο λειτούργησε ἡ ἐσωτερικὴ ἀγορὰ μέσα στὶς ἐξελίξεις πρὸς τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, εἶναι τὸ ἐξῆς:

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπῆρχε μιὰ ἐν δυνάμει ἐσωτερικὴ ἀγορὰ, ὄχι τόσο περιορισμένη σὲ τοπικὰ πλαίσια ὅπως ἄλλου, κυρίως ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν ἐσωτερικὰ τελωνεῖα ὅπως στὴν περίπτωσι π.χ. τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Γερμανίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἔντασι τῆς δημογραφικῆς ἐπανάστασις, ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξι, καὶ ἡ αὐξηση τοῦ κατὰ κεφαλὴ εἰσοδήματος, φανερὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐξελίξεων στὴ γεωργικὴ παραγωγή καὶ τὸ ἐμπόριο, δημιούργησαν —ἰδιαίτερα στὶς πόλεις ὅπου εἶχε ἀρχίσει νὰ συγκεντρώνεται (καὶ νὰ ἀλληλοεπηρεάζεται) ὁ πληθυσμὸς— ἓνα ὑπολογισμὸ πληθὸς «ἐν δυνάμει» ἀγοραστῶν. Ἡ σχετικὴ ἔλλειψις σὲ ξύλα καὶ κυρίως σὲ ξυλοκάρβουνα ὁδήγησε τὶς μεταλλουργικὰς βιομηχανίας κοντὰ στὶς πηγὰς γαιανθράκων ἢ σιδηρομεταλλευμάτων καὶ γύρω ἀπ' αὐτὰς ἀναπτύχθησαν συγκεντρώσεις πληθυσμοῦ μὲ αὐξημένη ὁμοιογένεια. Μὲ τὸ πρῶτιμο ξεπέταγμα τῆς παραγωγῆς γεννιοῦνται ἀνάγκες γιὰ ἐργατικὸ δυναμικὸ τὸ ὁποῖο βέβαια, ἀφοῦ σπανίζει, καλοπληρώνεται. Ὅλα αὐτὰ ἰσοπέδωσαν ὡς ἓνα σημεῖο τὶς ἀνομοιομορφίες ἀνάμεσα στὶς περιφέρειες, καὶ μὲ τὴν παράλληλη αὐξηση τῆς ἀγοραστικῆς ἱκανότητος δημιούργησαν μιὰ ἀρκετὰ συμπαγῆ, καὶ ὁμοιογενῆ ἀγορὰ, ὄχι πιά τοπικῆς κλίμακας, ὅπου τὰ προϊόντα, τὰ κεφάλαια καὶ οἱ ἄνθρωποι μπορούσαν νὰ κινουῦνται

μέ σχετική εύκολία, συντηρώντας αλλά και πιέζοντας την παραγωγή.

Τότε ακριβώς άρχισε αυτό που θα μπορούσε να ονομασθεί επανάσταση στις μεταφορές. Η βελτίωση του οδικού δικτύου και κυρίως ή δημιουργία των καναλιών, ξάπλωσαν ακόμη περισσότερο την έσωτερική αγορά και της έδωσαν πρόσθετη έμοιομορφία. Πρώτο αποτέλεσμα, ή έκρηξη στον τομέα των κατασκευών, αποτέλεσμα της κινητικότητας του πληθυσμού, ό οποίος μπορούσε πιά να εγκαθίσταται σε μόνιμη ή όχι βάση ανάλογα με τις δυνατότητες που παρείχε ή διεύρυνση της αγοράς και ό πολλαπλασιασμός των αστικών κέντρων γύρω από τις βιομηχανικές μονάδες που είχαν εγκαθιδρυθεί κοντά στις πηγές των πρώτων ύλων ή της ενέργειας.

Η αγορά διευρύνεται μετά, ακόμα περισσότερο, μέσα από τό δικό της δυναμισμό, αλλά και για να εξυπηρετηθούν όι πολλαπλές ανάγκες τροφοδοσίας των πόλεων, κυρίως σε καταναλωτικά αγαθά. Έτσι ή παλιά μορφή της αγοράς με τά είδη πολυτελείας που άπευθύνονταν σε περιορισμένα κυκλώματα, αλλάζει ριζικά, μαζικοποιείται και ξαπλώνεται τόσο γεωγραφικά όσο και από κοινωνική άποψη.

Με στήριγμα την έξωτερική και έσωτερική της αγορά, ή άγγλική βιομηχανία ρίχνεται στο κυνήγι της βελτίωσης των τεχνικών της παραγωγής, στην επιτάχυνση και έξασφάλιση των μεταφορών και ά π ο γ ε ι ώ ν ε τ α ι : αλλάζοντας κλίμακα και χαρακτηριστήρα.

Στή Γαλλία όπου ή εξέλιξη άκολούθησε έντελώς διαφορετική πορεία, τά πράγματα είναι πολύ διαφορετικά. Η νομοθεσία της χώρας, τά έσωτερικά τελωνεία, τά διόδια, ή άποχώρηση από τις άποικίες, ή έκταση της χώρας και όι τοπικές ιδιομορφίες, καθώς και ή μείωση της αγοραστικής ικανότητας του πληθυσμού — αποτέλεσμα των οικονομικών και πολιτικών κρίσεων στα τέλη του 18ου αιώνα— ή μεγάλη έσοδηματική διαφορά ανάμεσα στους κατοίκους των πόλεων και της ύπαιθρου, όλα αυτά έχουν σαν συνέπεια μιá πολύ πιό «όμαλή» αλλά και «καθυστερημένη» έκβιομηχάνιση. Άπογείωση με πόν έννοια που της δίνει ό Rostow δέν έγινε ποτέ στή Γαλλία.

Συμπλήρωμα και παρακολούθημα της εξέλιξη των οικονομικών συνθηκών, ήταν οι αλλαγές στις πνευματικές συνθήκες των ανθρώπων καθώς και η διαμόρφωση των πολιτικών προϋποθέσεων για την κατάκτηση και εκμετάλλευση των νέων αγορών. Η παρατήρηση του Ριoux είναι στο σημείο αυτό καιρία: «Η δημιουργία μιας νέας τάξης επιχειρηματιών δεν θα ήταν δυνατή μόνο από τη ζήτηση των νέων αγορών, παρόλο τον ευνοϊκό ρόλο που έπαιξε για τη διαμόρφωσή της το μικρό μέγεθος των κεφαλαίων που ήταν αναγκαία για το ξεκίνημα. Απαραίτητη για τη διαμόρφωσή της ήταν επίσης μια βαθιά αλλαγή στη νοοτροπία, τόσο σχετικά με τους χειρισμούς πάνω στο χρήμα και τη διαχείριση του κέρδους, όσο και σχετικά με την κοινωνική αξία της επιχειρηματικής δραστηριότητας».

Θά προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τί σημαίνει αυτό.

Κατ' αρχή πουθενά δεν συνέβη βιομηχανική επανάσταση χωρίς την προηγούμενη πνευματική άνοδο της μεγάλης μάζας του πληθυσμού. Παντού ή μείωση του αριθμού των αναλφάβητων λειτούργησε σαν προϋπόθεση της βιομηχανικής επανάστασης. Στις αρχές ακόμα του 18ου αιώνα οι αναλφάβητοι στην Αγγλία δεν ξεπερνούσαν το 60% του πληθυσμού. Η Γαλλία φθάνει κι αυτή στο ίδιο επίπεδο γύρω στα 1780. Η γενίκευση της βασικής εκπαίδευσης που παρείχε μια πρώτη δυνατότητα προσέγγισης στις διαθέσιμες γνώσεις φαίνεται πως έπαιξε πολύ σπουδαίο ρόλο αφού στην αρχή της βιομηχανικής επανάστασης όλα, από τις εφευρέσεις, ως την κοινωνική καταξίωση εξαρτόνταν από την εξυπνάδα, την επιδεξιότητα, τη σκληρή δουλειά και την επιμονή στη θάση μιας ανεκτής μόρφωσης. Μόνο αργότερα οι φιλελεύθερες κοινωνίες θα αναγάγουν την ανώτερη εκπαίδευση σε προϋπόθεση για την επιστημονική και την τεχνική πρόοδο και κλειδί για την κοινωνική άνοδο.

Σχετικά με την αλλαγή της νοοτροπίας απέναντι στο χρήμα, πολλά έχουν ειπωθεί για τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξε ο προτεσταντισμός στο «στήσιμο» του κεφαλαιοκρατικού πνεύματος. Φαίνεται, πάντως, πως η μεταρρύθμιση στην εκκλησία, αποκαθιστώντας και καταξιώνοντας πάλι την έννοια του ατόμου και δίνοντας μεγάλο βάρος στην αξία της εργασίας, στην ατομική

προσπάθεια για τελειοποίηση αλλά και θεωρώντας εϋλογημένη την προσωπική επιτυχία που έρχεται ύστερα από προσπάθεια. συντήρησε και υπέθαλψε στους πιστούς της την τάση τους για πρωτοβουλία και για κοινωνικούς και οικονομικούς νεωτερισμούς. Δεν είναι τυχαίο ότι δυναστείες ολόκληρες της νέας βιομηχανικής αστικής τάξης, καθώς και πολλοί εφευρέτες, ανήκαν σε διάφορα τέτοιου είδους δόγματα (κουάκερς, πρεσβυτεριανοί, προτεστάντες κ.λ.π.), ή ήταν Έβραιοι.

Η προβολή των χρηματιστικών αξιών είναι φανερή. Η ταχύτητα διακίνησης του κεφαλαίου καταξιώνεται τουλάχιστον δυο και το ίδιο το κεφάλαιο. Σημασία αποκτά η τολμηρή χρήση του την κατάλληλη στιγμή, στον κατάλληλο χώρο. Ο ιστορικός της πολεοδομίας L. Mumford δεν παραδοξολογούσε καθόλου όταν έπεσήμανε την ιδιαίτερη βαρύτητα που είχε η εφεύρεση των ώρολογίων. Ο χρόνος γινόταν και αυτός χρήμα.

Η επίσημη οικονομική σκέψη και οι οικονομικές θεωρίες που άρχισαν να προβάλλονται, αντανακλούσαν την ίδια αυτή αντίληψη. Από το 1752 ο David Hume γίνεται υπερασπιστής των ελεύθερων συναλλαγών και του καταμερισμού της εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, και δηλώνει την αντίθεσή του με τη στείρα αποθησαύριση. Οι Γάλλοι φ υ σ ι ο κ ρ α τ ε ς αποδεικνύουν πώς σε κάθε τομέα της οικονομικής δραστηριότητας, όλα εξαρτώνται από την πρωτοβουλία και τη δραστηριότητα των κατέχουν το κεφάλαιο, οι οποίοι γίνονται έτσι ρυθμιστές της οικονομικής πορείας. Οι Άγγλοι φιλελεύθεροι εκφράζονται με τον Adam Smith στο διάσημο βιβλίο του για τη «Φύση του Πλούτου των Έθνών», που γίνεται το ευαγγέλιο της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης.

Με μιά τέτοια σύλληψη των πραγμάτων, ή οποία στην ουσία εγάζει το κράτος έξω από το κύκλωμα των οικονομικών παραγόντων, το κεφάλαιο και η εργασία μένουν μόνοι τους ελεύθεροι και αντιμέτωποι. Ο πλούτος, ή αξία, ή χρησιμότητα, δημιουργούνται μόνο από τη διαίρεση της εργασίας ή οποία καθορίζεται από το μέγεθος και τις ιδιομορφίες της αγοράς. Και το κεφάλαιο που το κρατά στα χέρια της και το διαχειρίζεται ή νέα δυναμική τάξη των επιχειρηματιών στην οποία δεν έχουν θέση οι άκηροι και τα παράσιτα, το κεφάλαιο λοιπόν γίνεται τόσο πιό

άποδοτικό, έσο οι μισθοί κρατιούνται σε χαμηλά επίπεδα. Η άτομικη λογική του κέρδους επιδιώκεται να λειτουργήσει όχι μόνο σαν κίνητρο για τον καθένα αλλά σαν κινήτρου για όλόκληρη την οικονομία. Στην «Ιστορία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής» ο Benevolo αναφέρει πως ο Bentham από τα 1789 ακόμη, διακήρυσσε ότι: «Τό βασικό κίνητρο που πάνω του πρέπει να στηρίζεται κανείς, τό κίνητρο με την ισχυρότερη, την πιο συνεχή, την πιο όμοιογενή, την πιο διαρκή και την πιο γενική έπιρροή, είναι τό κίνητρο του προσωπικού ενδιαφέροντος». Είναι ή ίδια χρονιά που στη Γαλλία διακηρύσσονται τά δικαιώματα του ανθρώπου· τά δικαιώματα του άστικού ατομικισμού.

Η νέα ήθικη των σχέσεων, που διακηρύσσεται μ' αυτόν τον τρόπο, δέν θά μπορούσε θέβαια να αναπτυχθεί παρά μόνο κάτω από ενοίκες γι' αυτήν πολιτικές συνθήκες. Γιατί μόνο οι κατάλληλες πολιτικές συνθήκες θά μπορούσαν να διευκολύνουν την καταξίωση της νέας ιδεολογίας και την κυριαρχία της πάνω στις παραδοσιακές απόψεις.

Στό πολιτικό επίπεδο ένας από τους βασικούς όρους που διευκόλυναν τό ξάπλωμα και την κυριαρχία της φιλελεύθερης ιδεολογίας, ήταν αναμφισβήτητα ό «έθνικισμός» ό «έθνικισμός» όπως τον χρησιμοποιεί ό Rostow, με την πλατιά σημασία του, της διάθεσης για έθνικη συσπείρωση.

Η διάθεση άνατροπής της παλιής κοινωνίας βασιζόταν στη διαπίστωση ότι δέν μπορούσε να διασφαλίσει τους ανθρώπους από την ταπείνωσή τους στους ξένους. Η διάθεση αυτή για έθνικη ένότητα έκφραζε με τον πιο φυσικό τρόπο την απαίτηση για μία όμοιογενή και πλατιά, έσωτερική και έξωτερική άγορά. Ο Μάρξ δέν φαίνεται να είχε άδικο, όταν έλεγε, πως ή άγορά είναι τό πρώτο σχολείο στο όποιο ή άστική τάξη μαθαίνει τον «έθνικισμό».

Για πολλές χώρες τό πράγμα είναι έξώφθαλμο. Σε άλλες τό ανακαλύπτει κανείς μόλις ξεπεράσει με την ιστορική άνάλυση την επιφάνεια των φαινομένων.

Στη Γερμανία π.χ. τό Zollverein (ή έμπορική συμφωνία άνάμεσα στο μωσαϊκό των διαφόρων γερμανικών κρατών) δημιουργεί μία όμοιογενή έσωτερική άγορά για όλα τά γερμανικά κρατίδια που έχουν άνταγωνιστικές σχέσεις στο πολιτικό επίπεδο, και λει-

τουργει τελικά σάν προϋπόθεση και για την πολιτική τους ένωση αργότερα. Το Zollverein ανταποκρίνεται φανερά στις εθνικές ή «εθνικιστικές» προσδοκίες του γερμανικού λαού, και ιδιαίτερα της ανεπτυγμένης, αλλά όχι τόσο ισχυρής πολιτικά, αστικής τάξης της Ρηνανίας. Αργότερα βέβαια, μετά τις πολιτικές κρίσεις του 1848 - 1849 ή γερμανική οικονομική ανάπτυξη, καθώς και η λογική της πολιτικής ένωσης, στηρίχθηκε βασικά όχι στο ρηνανικό αστικό μοντέλο, αλλά στις πρωτοβουλίες της πρωσσιακής αριστοκρατίας των Junkers και πήρε διαφορετικό χαρακτήρα. Αλλά αυτό είναι άλλο θέμα.

Στην Ίταλία, επίσης, η πολιτική ένότητα ή όποια έγινε με τη βοήθεια των Γάλλων, και σε όφελος βασικά του Πεδεμοντίου, έδωσε τελικά (μετά το 1870) στη Βόρεια Ίταλία, όχι μόνο το προβάδισμα αλλά ουσιαστικά και την κυριαρχία πάνω στις αγορές του νότιου τμήματός της, του καθυστερημένου Mezzogiorno.

Το ίδιο χαρακτηριστική είναι η λειτουργία ενός διαφορετικού εθνικισμού στην Ίαπωνία, ή όποια για να άμυνθεί στις κατακτητικές τάσεις της Δυτικής οικονομίας (που είχε ήδη εξαρθρώσει τη δύναμη της Κίνας) αποδύθηκε σε μια ιδιόμορφη προσπάθεια ανάπτυξης, στηριγμένη βασικά στην ξενοφοβία και στα δικά της αγροτικά κεφάλαια.

Το χαλάρισμα της πολιτικής εξάρτησης σε χώρες όπως ο Καναδάς, ή Αυστραλία ή η Νέα Ζηλανδία συνετέλεσε κι αυτό φανερά στην αποδέσμευση από τον καταναγκασμό της αγροτικής μόνο παραγωγής, και στο ξεκίνημα του «στησίματος» μιας δικής τους εθνικής βιομηχανίας.

Για όλα τα νέα έθνη ή επιδίωξη της ένότητας ή της εθνικής τους ανεξαρτησίας μπορεί να αποτελέσει βασικό παράγοντα για την αποδέσμευσή τους από την μπλοκαρισμένη οικονομία, και την υπανάπτυξη.

Πέρα απ' αυτό δεν θα έπρεπε επίσης να υποτιμηθεί ή αποτελεσματικότητα της αναμορφωτικής και μεταρρυθμιστικής λειτουργίας ορισμένων πολιτικών. Η τελωνειακή ένωση ανάμεσα στα γερμανικά κράτη είναι μια ιδέα που την επέβαλε στα 1830 ο Von Motz, ύπουργός Οικονομικών της Πρωσίας, ύστερα από συνεχείς αγώνες. Η θεμελίωση και η εξάπλωση της τεχνικής εκπαί-

δευσης και της ξρευνας την ίδια εποχή πάλι στη Γερμανία, όφεί-
λεται βασικά στο διευθυντή της Πρωσσιακής Βιομηχανίας P. Beuth.
Ο αντίκτυπος από τα αποτελέσματά της στα επόμενα χρόνια, με
τή δημιουργία τεχνικών γνώσεων και ανθρώπινου δυναμικού που
θα μπορούσε να τις αξιοποιήσει, έδωσε στη Γερμανία μια επί πλέον
δυνατότητα, που τή βοήθησε να «ξεπεταχθεί» στο τεχνικό - οίκο-
νομικό επίπεδο.

Έν τούτοις ή αναμορφωτική αποτελεσματικότητα μεμονωμέ-
νων πολιτικών δέν μπορεί να συγκριθεί με την αποτελεσματικό-
τητα της νέας τάξης των επιχειρηματιών, ιδιαίτερα βέβαια όπου
(και όταν) επιβλήθηκε πολιτικά.

Στην Άγγλία το κοινοβουλευτικό σύστημα ή μάλλον ο κοι-
νοβουλευτισμός σημαδεύει την επικράτηση των πιδ προοδευτικών
γαιοκτημόνων και των πιδ ενεργών άστών, στη διαπάλη τους με
τή βασιλική έξουσία. Με το Habeas Corpus διακηρύσσει-
ται αλλά και κατοχυρώνεται ή άτομική έλευθερία, και καταργούν-
ται οι παραδοσιακοί όροι που επέτρεπαν την καταπίεσή της.

Άπό εδώ και πέρα ή ισότητα απέναντι στο νόμο δ ι κ α ι ο -
λ ο γ ε ι κάθε άνισότητα περιουσιακή ή κοινωνική αφού ο δρόμος
είναι θεωρητικά άνοιχτός στον καθένα που είναι «δυνατός και
μπορεί», στον καθένα που «έχει ταλέντο», στον καθένα που είναι
άρκετά τολμηρός, ίκανός και έξυπνος για να πάρει την κατάλλη-
λη πρωτοβουλία στην κατάλληλη στιγμή. Ο δρόμος για την ανά-
πτυξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής, είναι πιδ
άνοιχτός.

Τό ίδιο πράγμα συμβαίνει στη Γαλλία. Η άστική τάξη μετά
την πολιτική της επικράτηση, πλουτισμένη κι από την άγορά των
δημόσιων αγαθών, που έκποιήθηκαν μετά την επανάσταση στα
πλαίσια της νέας δημοκρατικής αντίληψης, συνεργάζεται με όρι-
σμένες οικονομικές δυνάμεις του παλιού καθεστώτος (όπως π.χ.
τους έφοπλιστές) και αρχίζουν σιγά - σιγά να προωθούν την εκ-
βιομηχάνιση. Συγχρόνως ή Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Άν-
θρώπου και ο Άστικός Κώδικας άναιρούν όλο τό παλιό σύστημα
της καταπίεσης της έλευθερίας και των παρενοχλήσεων στην οί-
κονομική δραστηριότητα. Συγχρόνως όμως, και στο όνομα πάλι
της δημοκρατίας και της έλευθερίας του άτομου, ο νόμος του

Le Chapelier απαγορεύει, από το 1791, κάθε συλλογική δράση των έργατων. Όπως και στην Αγγλία ο δρόμος της κοινωνικής και οικονομικής ανόδου μένει ανοιχτός για τον καθενα ξεχωριστά, που θέλει, που κοπιάζει και που μπειρεϊ.

Τα πολιτικά και οικονομικά ανοίγματα της Γαλλίας γίνονται μοντέλο για πολλές άλλες χώρες. Όλη η Βορειο - Δυτική Εύρώπη εξωθείται έτσι προς τη βιομηχανική επανάσταση, υποχρεώνοντας την Αγγλία να χάσει την αποκλειστικότητα της κυριαρχίας της στην παραγωγή. Οι πολιτικές ανακατατάξεις του 19ου αιώνα ελευθερώνοντας το άτομο για το καλύτερο και το χειρότερο, στην κυριολεξία «σπάζουν τις αλυσίδες» των παραγωγικών δυνάμεων οι οποίες ξεπηδούν για να πραγματοποιήσουν το άλμα προς την οικονομική ανάπτυξη.

7. Ἡ ἐπανάσταση στὶς τεχνικὲς

Τὸ ξεπέρασμα τῆς στασιμότητος στὶς ἐπικοινωνίες

Συχνά λέγεται πώς τὸ πρῶτο ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ἦταν μιὰ ἀπότομη βελτίωση στὶς τεχνικὲς τῆς μαζικῆς παραγωγῆς. Κι ὅτι ἡ βελτίωση αὐτὴ συγκεκριμενοποιήθηκε βασικά, μὲ τὴν ἀντικατάσταση τῶν παραδοσιακῶν ἐργαλείων ἀπὸ τὶς μηχανές. Τὰ ἐργαλεῖα καὶ οἱ μηχανές, συνεχίζει ἡ ἄποψη αὐτή, ἔχουν τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ τὰ δύο ἐπιτρέπουν στὸν ἄνθρωπο νὰ διεκπεραιώσει ὀρισμένες παραγωγικὲς ἐνέργειες, πρὶν ἐπιδέξια ἀπ' ὅσο θὰ τοῦ ἐπέτρεπαν τὰ χέρια του. Διαφέρουν ὅμως μεταξύ τους, ἐπειδὴ τὰ ἐργαλεῖα κινοῦνται μὲ τὴν ἀνθρώπινη μυϊκὴ δύναμη, ἐνῶ οἱ μηχανές ἀπὸ κάποια φυσικὴ δύναμη, ὅπως ὁ ἀέρας, τὸ νερὸ ἢ ὁ ἀτμὸς. Ἡ συνέχεια μιᾶς τέτοιας ἀνάληψης θέλει νὰ ἀποδείξει πὼς ἡ τεχνικὴ πρόοδος ἦταν ἀργή πρὶν ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἡ κατάλληλη κινήτρια δύναμη γιὰ τὶς μηχανές. Κι ὅτι μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς χρήσης τοῦ ἀτμοῦ, τὰ πράγματα ἐξελίχθησαν ραγδαῖα. Λέγεται ἐπίσης, κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα, πὼς οἱ πρῶτες μηχανές ἦταν ξύλινες (βλὸς χρησιμοποιοῦσαν σὰν κινήτρια δύναμη τὸ νερὸ) ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀτμομηχανῶν ἔγινε ἀναγκαῖα ἡ χρῆση κάποιου ἄλλου ὕλικου πρὶν ἀνθεκτικοῦ ἀπὸ τὸ ξύλο. Κι ὅτι: ἔτσι ἔγινε ἡ εἰσαγωγή τοῦ σιδήρου στὶς μηχανικὲς κατασκευές. Κι ὅτι ἀκόμα ἐπειδὴ τὰ ξυλοκάρβουνα πού χρησιμοποιοῦνταν στὴν ἐπεξεργασία γιὰ τὸν καθαρισμὸ σιδηρομεταλλευμάτων, δὲν βοήθουσαν στὴν παραγωγὴ ἀνθεκτικοῦ χυτοσίδηρου, πού νὰ βολεύει γιὰ πρὶν τελειοποιημένες μηχανές, ἡ σιδηροβιομηχανία ἀπειλοῦνταν μὲ καταστροφὴ. Ἀλλὰ ἡ μοίρα τὸ θέλησε, συνεχίζει ἡ ἄποψη αὐτή, νὰ βρεθοῦν οἱ γαιάνθρακες μὲ τὴν μεγάλη ἀποδοτικότητά τους σὲ θερμότητα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ κατεργασία στὴν ὁποία ὑποβάλλονταν. Πρόκειται γιὰ τὸ κῶκ. Ἀργότερα μάλιστα δὲν βρέθηκε τρόπος νὰ ἀξιοποιοῦνται οἱ γαιάνθρακες χωρὶς αὐτὴ τὴν εἰδικὴ κατεργασία ἢ ὁποία ἐπιβάρυνε τὴν τιμὴ τους, ἢ σιδηροβιομηχανία ἀνα-

πτύχθηκε υπέρμετρα για να μπορέσει βελτιώνοντας ακόμη περισσότερο τις τεχνικές της να παραγάγει ατσάλι και μ' αυτό καλύτερες μηχανές, που αυτές βοήθησαν ακόμη περισσότερο στην ανάπτυξη των οικονομικών δυνατοτήτων και στη δημιουργία νέων όριζόντων για την αγορά κλπ.

Ἡ ἀνάλυση αὐτή, ἂν μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ ἀνάλυση ἢ χρονολογικὴ καταγραφή συμβάντων ποὺ ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο, εἶναι πῶς μηχανιστικὴ καὶ ἀπὸ τὶς μηχανές μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολεῖται. Ὑποτιμᾷ τόσο τὸ ρόλο τῶν μηχανῶν ὅσο καὶ τὸ ρόλο τοῦ ἀτμοῦ, τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ κάρβουνου. Ὑποτιμᾷ κυρίως ἕμως τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων ἀνάμεσά τους. "Ὅσο γι' αὐτὲς τὶς σχέσεις, ἀπλῶς δὲν τὶς λαμβάνει ὑπόψη.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση δὲν εἶχε σὰν ἀ π ο τ ἔ λ ε σ μ α (καὶ βέβαια κατὰ μείζονα λόγῳ δὲν εἶχε σὰν π ρ ῶ τ ο ἀποτέλεσμα) τὴ βελτίωση στὶς τεχνικές. Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση εἶναι μιὰ ἐγνωσιολογικὴ κατασκευὴ ποὺ κ α τ α σ κ ε υ ἄ σ τ η κ ε γιὰ νὰ περιγράψει ἐποπτικότερα ἕνα πλῆθος σύνθετων καὶ ἀλληλο-σχετισμένων φαινομένων τὰ ὁποῖα συνέδησαν σὲ μιὰ συγκεκριμένη λίγο ἢ πολὺ χρονικὴ περίοδο, καθὼς καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις.

Ἡ βελτίωση τῶν τεχνικῶν εἶναι μί α ἀ π ὅ τ ἰ ς δ ι α σ τ ἄ σ ε ι ς τῶν δυναμικῶν καὶ διαλεκτικὰ συσχετισμένων φαινομένων ποὺ π ε ρ ἰ γ ρ ἄ φ ε ι, κὶ ὄχι ἀποτέλεσμά της.

Δεύτερο, ὁ θεμελιώδης νεωτερισμὸς στὸ τεχνικὸ ἐπίπεδο, ποὺ κρύβεται μέσα στὴν ἔγνοια τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, δὲν εἶ ν α ἰ ο ἱ μ η χ α ν ἔ ς ἀλλὰ (ὅπως σημειώνει ἡδη ἀπὸ τὸ 1905 ὁ Mantoux) ἡ γ ε ν ἰ κ ε υ σ η τ ῆ ς χ ρ ῆ σ η ς τ ο υ ς κ α ἰ ο ἱ ἔ π ἰ π τ ῶ σ ε ι ς α ὐ τ ῆ ς τ ῆ ς γ ε ν ἰ κ ε υ σ η ς. Εἶναι ἡ μηχανομανία κὶ ἡ μηχανολατρεία· ἡ γενικὴ μηχανοποίηση· Le machinisme, ὅπως λένε οἱ Γάλλοι.

Τρίτο, οἱ διαφορὲς τεχνικὲς ἐφευρέσεις καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἀποτελεσματικῆς χρήσης διαφόρων εἰδῶν φυσικῆς ἐνέργειας, δὲν ἔγινε, τότε ποὺ ἔγινε τυχαῖα, οὔτε ἦταν αὐτὴ ποὺ ἀνοῖξε τὶς νέες οικονομικὲς δυνατότητες. Οἱ οικονομικὲς ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικὲς δυνατότητες π ρ ο ὕ π ῆ ρ ἔ α ν καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἀπόκτησε

νόημα ή επιδίωξη να εφευρεθούν μηχανές, να αξιοποιηθεί ή φυσική ενέργεια, να βελτιωθούν οι μηχανές κ.λ.π.

Όταν οι παραγωγικές δυνάμεις συμπιέζονται, και οι απαιτήσεις των αγορών γίνονται πιεστικές, ή φυσική διέξοδος από τα δεσμά και τις αναστολές μιας οικονομίας που συμπιέζει τις παραγωγικές δυνατότητες και δεν ικανοποιεί τη ζήτηση είναι ακριβώς νέες τεχνικές δυνατότητες, που με τη δημιουργία νέων μέσων παραγωγής μπορούν να έκτονώσουν την πίεση και στα δύο άκρα του κυκλώματος.

Τέλος, με το να υποκαταστήσουν οι μηχανές, τόσο τη χειρωνακτική επιδεξιότητα και την ανάγκη επαγγελματικής εκπαίδευσης, ή οποία δεν είχε αμελητέο κοινωνικό κόστος, όσο και με το να λειτουργήσουν μακροπρόθεσμα έτσι ώστε να καταργηθεί από τη μοντέρνα βιομηχανία το σύστημα της οικιακής οικονομίας, άνοιξαν πραγματικά νέες προοπτικές σ' ό,τι αφορούσε τόσο την εκμετάλλευση όσο και την αποδοτικότητα της ανθρώπινης εργασίας και αποτέλεσαν αυτότες ξένα από τα στοιχεία που επάνω τους στηρίχθηκε ή ανάπτυξη της βιομηχανικής επανάστασης.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, και με χίλιες προφυλάξεις στο έννοιολογικό επίπεδο, για να μη δημιουργηθούν παρεξηγήσεις, θα μπορούσε να πει κανείς πως ή βιομηχανική επανάσταση ήταν ως ένα σημείο αποτέλεσμα της τεχνικής πρόδου σε κάποια αρχική της φάση κι όχι το αντίθετο.

Το γεγονός πως οι πρώτες τεχνικές βελτιώσεις έγιναν στον τομέα της νηματοργίας και της ύφαντουργίας, έρχεται σαν μιá πρόσθετη απόδειξη γι' αυτή τη δεύτερη άποψη.

Ήδη μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, ή κατανάλωση του βαμβακιού έχει αυθηθεί συγχλονιστικά, ενώ οι άποικιακές κυρίως αγορές πιέζουν άσφυκτικά την παραγωγή. Οι προϋποθέσεις για την αύξηση της παραγωγής στην ύφαντουργία, είναι μάλλον ευνοϊκές, καθώς υπάρχει ή μάζα των χωρικών που στα πλαίσια άκόμεα της οικιακής οικονομίας μπορούν να προμηθεύσουν στην αγορά, ύφασματα καλής ποιότητας σε τιμές άρκετά χαμηλές ώστε να επιτρέπουν την άνετη έμπορευματοποίησή τους, έστω και σε

μακρινές αγορές. Στη νηματουργία υπάρχουν όμως δυσκολίες καθώς οι παραδοσιακές μέθοδοι έπεξεργασίας, με την άνεμη, ή στο χέρι, δέν βοηθούν για την αύξηση της παραγωγής των πρώτων υλών της ύφαντουργίας. Παρόλο που θα περίμενε κανείς οι πρώτες εφευρέσεις να αναφέρονται στη νηματουργία, αυτό δέν συμβαίνει.

Η πρώτη από τις ρηξικέλευθες ανακαλύψεις, ήδη στα 1733, είναι ή σαίτα του John Kay που δίνει ένα καινούργιο πέταγμα στην ύφαντουργία, πολλαπλασιάζει την παραγωγικότητα, βελτιώνει την ποιότητα του υφάσματος και ανεξαρτητοποιεί τὸ πλάτος του υφάσματος από τὸ άνοιγμα τῶν χειρῶν του ύφαντή. Συγχρόνως όμως δημιουργείται μιὰ πρόσθετη πίεση στη νηματουργία. που δέν ανταποκρίνεται πια καθόλου στις δυνατότητες έπεξεργασίας και έμπορευματοποίησης τῶν νημάτων οι όποιες είχαν αποκατασταθεί. Γύρω στα 1760, ή πίεση αυτή άρχίζει να γίνεται άφόρητη. Κατάληξή της ήταν ή εφεύρεση της spinning - jenny ενός είδους τελειοποιημένης άνεμης, που καταλήγει τελικά να αυξήσει την παραγωγικότητα κατά 120 φορές. Είναι ένδιαφέρον να σημειωθεί όμως, ότι ήδη από τὸ 1738 ὁ John Wyatt και ὁ Lewis Paul είχαν ανακαλύψει μιὰ κλωστική μηχανή, με πολλές δυνατότητες. Έκ τῶν υστέρων φάνηκε ότι την είχαν ανακαλύψει πολύ νωρίς. Η μηχανή τους δέν βρήκε καμμιά εφαρμογή καθώς άκόμη τότε, ή αγορά δέν είχε ανάγκη από μιὰ νέα ρηξικέλευθη τεχνική άνανέωση.

Οι έπιπτώσεις από τις νέες δυνατότητες που προσέφερε ή εφαρμογή της spinning - jenny ήταν ριζοσπαστικές σε πολλούς τομείς. Ο μεγαλύτερος μισθός που μπορούσε να αποκομίσει κανείς με τή χρησιμοποίησή της, είχε π.χ. σαν χαρακτηριστικό αποτέλεσμα, μεγάλες μάζες χωρικών να έγκαταλείψουν τήν άγροτική παραγωγή, για να ασχοληθούν πιδ συστηματικά με τή νηματουργία και τήν ύφανση. Έμφανίζεται έτσι μιὰ νέα τάξη εργαζομένων. Τὸ «κατ' οίκον» προλεταριάτο.

Η νηματουργική μηχανή του Arkwright, που λειτουργεί στην άρχή με ένα μαγγάνι, κι άργότερα με υδάτινη ένέργεια (water - frame), βελτιώνει ακόμη περισσότερο τήν ποιότητα τῶν νημάτων και αυξάνει ακόμη περισσότερο τήν παραγωγικότητα.

Σιγά - σιγά ή νηματουργία σ υ γ κ ε ν τ ρ ώ ν ε τ α ι κοντά στις πηγές ύδατινης ενέργειας, και σε έργοστάσια, όπου θέβαια συγκεντρώνεται και τὸ εργατικό δυναμικό.

Στά 1799 με την εφεύρεση τῆς mule - jenny ἀπὸ τὸν Samuel Crompton, πού κι αὐτή λειτουργεῖ με νερό ή ἀτμό, ή νηματουργία περνᾶ ὀριστικά στό στάδιο τῆς βιομηχανικῆς ἐπιχειρήσεως.

Τώρα εἶναι ή σειρά τῆς ὕφαντουργίας, ή ὁποία βρίσκεται πιά σε καθυστέρηση συγκριτικά με τίς τεχνικές δυνατότητες τῆς νηματουργίας και τήν ποσότητα τῶν διαθέσιμων νημάτων. Σ' ὅλη τή διάρκεια τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 18ου αἰῶνα ή συνεχής αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὕφαντοργῶν, οἱ ὁποιοί ἐξακολουθοῦσαν νά παράγουν σά πλαίσια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, κάλυπτε τελικά τήν παραγωγή νημάτων και τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς σέ ὑφάσματα. Ἡ νέα ἐξέλιξη στίς τεχνικές τῆς ὕφαντουργίας ἔγινε ἀπαραίτητη, ἔταν διαταράχθηκε αὐτή ή ἰσορροπία ἀπὸ τήν ποσοτική ἀλλά και τήν ποιοτική διαφοροποίηση τῶν ἀπαιτήσεων τόσο τῆς ἐσωτερικῆς ὅσο και τῶν ἐξωτερικῶν (ἀποικιακῶν θασιακῶν) ἀγορῶν.

Με τή βελτίωση τοῦ μηχανικοῦ ἀργαλειοῦ τοῦ Gartnright, και τή βαθμιαία ὑποκατάσταση τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸν ἀτμό (ή ἀτμομηχανή τοῦ Watt εφευρέθηκε τὸ 1769), ή τεχνική τῆς ὕφαντουργίας περνᾶ κι αὐτή σιγά - σιγά στό βιομηχανικό στάδιο, καθώς ή παραγωγικότητα αὐξάνει ραγδαία μαζί με τὸν καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

Ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας στή βιομηχανία βαμβακερῶν στήν Ἀγγλία (1829 - 1882) εἶναι χαρακτηριστική:

Ἄριθ. ὥρων ἐργασίας Παραγ. ἀνά ἐργάτη

1829 — 1831	100	100
1844 — 1846	87	372
1859 — 1861	87	708
1880 — 1882	82	948

Συγχρόνως δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιά ὑφάσματα καλύτερης ποιότητας (ἐμπριμέ, με ὕφαντά σχέδια κ.λ.π.), σε προ-

σιτές τιμές, πράγμα που δίνει μιὰ νέα άνθηση στὴν κατανάλωση, με̐ ἀλυσιδωτὲς συνέπειες στὴν οἰκονομία.

Παράλληλα ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἀντιδράσεις τοῦ «κατ' οἶκον προλεταριάτου», ἐναντίον τῶν μηχανῶν, καθὼς ἀντιλαμβάνονται πῶς ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τους δημιουργεῖ γιὰ τοὺς ἴδιους ἀνεργία ἢ τὴν ἀνάγκη ν' ἀλλάξουν ἐπάγγελμα. Βαθμιαῖα ἡ ὑφαντουργία σ υ γ κ ε ν τ ρ ῶ ν ε τ α ι κι αὐτὴ σὲ μεγάλα ἐργαστήρια, ὅπου ὑπάρχει διαθέσιμη ἢ ἀναγκαῖα ἐνέργεια. Οἱ συγκεντρώσεις γίνονται στὴν ἀρχὴ κοντὰ στὶς ὑδάτινες πηγές, κι ἀργότερα κοντὰ στὰ ὄρυχεῖα, ἀπ' ὅπου ἐξάγονται οἱ γαιάνθρακες, ἀπαραίτητοι γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ἀτμομηχανῶν. Ἄλλὰ οἱ ἀτμομηχανὲς ἐπιτρέπουν ἐπίσης νὰ δοθεῖ μιὰ λύση σὸ πρόβλημα τῶν νερῶν μέσα στὰ ὄρυχεῖα, πράγμα που μεταβάλλει ριζικὰ τίς τεχνικὲς τῆς ἐξόρυξης τῶν μεταλλευμάτων, καὶ μετατρέπει τὰ ὄρυχεῖα σὲ πραγματικὰ ἐργοστάσια. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Darby με̐ τὴν ὁποία παράγεται τὸ κῶκ, τὸ ὅποιο ἀντικαθιστᾷ τὰ ξυλοκάρβουνα στὴν ἐπεξεργασία τῶν σιδηρούχων μεταλλευμάτων, καὶ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Cort (1783) με̐ τὴν ὁποία γίνεται βιομηχανικὰ ἐκμεταλλεύσιμη ἡ ἰδιότητα τοῦ σιδήρου νὰ εἶναι ἐλατὸς καὶ ὀκλιμος (παραγωγὴ Fer Forgé καὶ σιδηρῶν ἐλασμάτων) ἐπιτρέπουν στὴ σιδηρουργία νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς, τροφοδοτώντας τὴ β : ο μ η χ α ν ἰ α μ η χ α ν ῶ ν, πού ἀρχισε νὰ γεννιέται.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργικῆς βιομηχανίας ἀκολούθησε τὸ ἴδιο μοντέλο ὅπως καὶ ἡ ὑφαντουργικὴ βιομηχανία, ἀλλὰ με̐ πολὺ βραδύτερο ρυθμὸ, καὶ φυσικὰ με̐ τὴ μεσολάβηση ἐπενδύσεων πολὺ μεγαλύτερης κλίμακας. Ἡ ἀργοπορία τῶν ἐπενδύσεων δικαιολογεῖται ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀποδοτικότητα καὶ τὰ κέρδη ἦταν ἐδῶ πολὺ μικρότερα στὴν ἀρχὴ ἀπ' ὅ,τι στὴν ὑφαντουργία.

Με̐ τὴν ἀνάπτυξη πάντως τῆς γεωργίας καὶ τὴν αὔξηση τῶν ἀναγκῶν σὲ μηχανικὰ ἐργαλεῖα καὶ κυρίως τὴν αὔξηση τῶν ἀναγκῶν τῆς ναυσιπλοίας δημιουργήθηκαν οἱ στοιχειώδεις οἰκονομικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸ ξάπλωμα τῆς σιδηρουργικῆς βιομηχανίας. Ἡ χρήση τοῦ κῶκ καὶ πλῆθος ἄλλες τεχνικὲς βελτιώσεις στὴν ἐπεξεργασία τῶν μεταλλευμάτων, πού ἔκαναν δυνατὴ τὴν πα-

ραγωγή όχι μόνο χυτοσίδηρου αλλά και καθαρού και άνθεκτικού α τ σ α λ ι ο υ, άνοιξαν νέους δρίζοντες στις δυνατότητες χρήσης μεταλλικών αντικειμένων, ενώ ή νέα αγορά πού δημιουργήθηκε από την εξέλιξη στους σιδηροδρόμους, λειτούργησε σαν βασικό κίνητρο για την αύξηση τής παραγωγής και τή βιομηχανοποίησή της. Με τή χρήση χυτοσίδηρου βελτιωμένης ποιότητας και άτσαλιού, γίνεται δυνατή ή κατασκευή άνθεκτικών μηχανών (άτμομηχανών βέβαια, στην άρχή) οι όποιες αξιοποιούν όλες τις καινούργιες ιδέες στο τεχνικό επίπεδο και κάνουν άμεσα χρησιμοποιήσιμες, για την αύξηση τής παραγωγής σε όλους τούς τομείς, μιá σειρά άνεμετάλλευτων, ως τότε, έφευρέσεων.

Έτσι όπουδήποτε υπάρχουν κοιτάσματα γαιανθράκων, είναι δυνατό να άναπτυχθούν βιομηχανίες κάθε λογής, με μεγάλη αποδοτικότητα' τόσο σχετικά με τó κέρδος από την έπεξεργασία πρώτων ύλων, όσο και σχετικά με την αξιοποίηση τής ανθρώπινης εργασίας. Ήδη από τó 1870, οι άτμομηχανές πραγματοποιούν στην Άγγλία έργο, πού άλλοτε θά χρειαζόταν 40.000.000 άνθρωπους.

Ή ύπεροχή τής Άγγλίας στον τομέα τής άνανέωσης των τεχνικών είναι συντριπτική. Γύρω στα 1830 λειτουργούν εκεί περισσότερες από 15.000 μηχανές, ενώ στη Γαλλία 3.000 περίπου, και στην Πρωσία 1.000 περίπου. Ή συγκλονιστική αυτή διαφορά θά διατηρηθεί για πολύ καιρό στην ίδια αυτή κλίμακα. Ένώ στην Άγγλία οι προϋποθέσεις για την αυτοσυντήρηση τής οικονομικής ανάπτυξης είχαν συμπληρωθεί γύρω στα 1810, στη Γαλλία μόλις στα 1865 άρχίζει ή συστηματική χρήση ύψικαμίνων, κι αυτή όχι σ' όλες τις περιοχές της.

Στην Άμερική πού ή τεχνολογία της και ή μηχανοποίηση τής παραγωγής μένει καθυστερημένη έπειδή όλα τά βασικά εισάγονται από την Άγγλία, οι άνανέώσεις άρχίζουν πολύ άργότερα.

Σε κάθε χώρα χρειάζεται πρώτα ή δημιουργία άπαιτήσεων τής αγοράς και ή ανάγκη καταμερισμού τής εργασίας και συγκέντρωσης του έργατικού δυναμικού, για να μπορέσει έτσι να ξεκινήσει ή τεχνολογική ανάπτυξη.

Μαζί με τις μεγάλες άλλαγές στην τεχνολογία των βασικών τομέων τής παραγωγής, μιá ατέλειωτη σειρά από τεχνικές ανακαλύψεις μικρότερης κλίμακας, αλλάζουν ριζικά όλες τις όψεις

της ζωής και οι επιπτώσεις τους είναι καμιά φορά άπροσμέτρητες. Οι ίδιες, τα μπουλόνια, και τα παξιμάδια π.χ. δημιουργούν έντελως διαφορετικές συνθήκες για το κόστος των μηχανικών αντικειμένων, αφού επιτρέπουν τη συναρμογή τους από διάφορα τμήματα που μπορούν να συντηρούνται και να φθέρονται το καθένα ξεχωριστά από το άλλο, ενώ επιτρέπουν συγχρόνως το μοντάρισμα μηχανών που αλλιώς θα ήταν αδύνατο. Το υδραυλικό πιεστήριο, οι γραφομηχανές, το τσιμέντο, ή γκαζόλαμπα, οι κονσέρβες, τα σπέρτα, τα φθηνά ρολόγια, δηλ. ή σειρά των ατέλειωτων ανακαλύψεων αυτού του είδους τροποποιούν ριζικά την καθημερινή ζωή.

Οι περισσότερες από τις εφευρέσεις αυτές ήταν αρχικά έργο ταπεινών τεχνιτών. Σιγά - σιγά ή εφεύρεση «έπιστημονικοποιείται». Αυτό σημαίνει πως ή τεχνολογία βασίζεται όλο και περισσότερο σε μιá προηγούμενη έπιστημονική έρευνα και στην ύπαρξη θεωριών. "Ας μη ξεχνάμε πως παλιότερα, χρειάστηκαν 50 χρόνια για να «εφευρευθεί» ή θεωρία που έξηγγουσε εκ των ύστερων τη λειτουργία της άτμομηχανής. Με τις νέες θεωρητικές γνώσεις και τη ραγδαία εξέλιξή της, γίνεται δυνατή μιá σειρά νέων εφευρέσεων σ' όλους τους τομείς. Το δυναμό και ο ηλεκτρικός τηλεγράφος δέν είναι από τις μικρότερες, έπως επίσης οι ανακαλύψεις στον τομέα της χημείας. Οι ανιλίνες, ο βακελίτης, τα χημικά λιπάσματα, τα φάρμακα κ.λ.π. έχουν άμεσες και χαρακτηριστικές επιπτώσεις, όπου και όπου γενικεύεται ή χρήση τους.

Με το πάντρεμα της έπιστήμης και της τεχνολογίας όλοκληρώνονται οι προϋποθέσεις της οικονομικής ανάπτυξης στη δεύτερη φάση της, δηλαδή στη φάση της αυτοσυντήρησής της.

Καμιά φορά όταν οι άγορές λειτουργούν όμαλά, παρατηρείται ένα σταμάτημα της τεχνολογικής εξέλιξης. Άρκει όμως κάποια πίεση, ή κάποια οικονομική κρίση για ν' αρχίσει ένα καινούργιο ξεκίνημα. Κάθε καινούργια τεχνολογική ανακάλυψη «επενδύεται» συστηματικά σε νέους τομείς της παραγωγής, όπου οι άγορές είναι παρθένες ή λιγότερο κορεσμένες, κι όπου φυσικά τά κέρδη, είναι μεγαλύτερα.

Το παράδειγμα της μεταλλουργίας είναι χαρακτηριστικό. Η παραγωγή παραδοσιακών αντικειμένων αφήνεται στα παλιά έρ-

γαστήρια μικρῆς κλίμακας, ἐνῶ οἱ καινούργιες μεγάλες μονάδες ἀσχολοῦνται συστηματικά (καὶ ἀποκλειστικά) μὲ τὶς ἀνάγκες τῶν σιδηροδρόμων, τῶν καινούργιων τεχνικῶν ἔργων κ.λ.π. Ἡ τεχνολογικὴ ἀνανέωση διοχετεύεται συστηματικὰ στοὺς τομεῖς ὅπου ὑπάρχουν ἐπείγουσες ἀνάγκες (καὶ μεγάλα περιθώρια κέρδους) καὶ πρὸς τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν τὰ οἰκονομικὰ μέσα ν' ἀποκτήσουν τὰ νέα πολυδάπανα μέσα παραγωγῆς. Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνικὴ ὑπηρετοῦν ἔτσι τὸν ἀνερχόμενον καπιταλισμό, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ξεπεραστεῖ ἡ πτώση τοῦ κέρδους ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς.

Τὸ ξεπέραςμα γίνεται μὲ τὴν πτώση τῆς τιμῆς τοῦ κόστους (ἀπὸ τὴν ποσοτικὴν μείωση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καὶ τῶν μισθῶν, τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὴν αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητάς της) καὶ μὲ τὴ διαπλάτυνση τῶν ἀγορῶν, ἡ ὁποία συντελεῖται μὲ μεσολαβητὴ τὴν καλύτερη ποιότητα, καὶ τὴ βελτίωση τῆς δ ι α θ ε σ η ς τῶν προϊόντων.

Ἡ βελτίωση τῶν μεταφορῶν, ἔπαιξε ἓνα ἀπὸ τοὺς μεγάλους ρόλους τόσο στὴ δημιουργία νέων ἀγορῶν γιὰ τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ, ὅσο καὶ στὴ γενικότερη ἐξέλιξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο καὶ πιὸ πολυσήμαντο ρόλο τὸν ἔπαιξε ἡ ἀνάπτυξη τῶν σιδηροδρόμων.

8. Ἡ ἐπανάστασις ἐπὶ μεταφορῶν

**Τὸ ξεπέραςμα τῆς στασιμότητος ἐπὶ διακίνησιν
τῶν προϊόντων**

Και στον τομέα των μεταφορών είναι χαρακτηριστικός ο συνεισφοράς και συγκρατημένος τρόπος με τον οποίο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα αντιμετώπισε τις διάφορες δυνατότητες που προσφέρονταν. Στην αρχή χρησιμοποιήθηκαν τα παραδοσιακά μέσα μεταφοράς, με βελτιώσεις βέβαια και προσαρμογές αλλά χωρίς τη διάθεση για ανοίγματα αν δεν υπήρχε *π ρ ο η γ ο υ μ έ ν ω ς* ή σιγουριά του μεγάλου κέρδους.

Η πρώτη βελτίωση αφορούσε το οδικό δίκτυο και κυρίως το τμήμα του γύρω από τις μεγάλες πόλεις. Ίσως είναι πολύ να δνομάσει κανείς οδικό δίκτυο την κατάσταση που επικρατούσε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Οι δρόμοι σπάνιζαν κι η κατάσταση του ήταν τέτοια ώστε συχνά το ταξίδι γινόταν με άλογο. Στις αρχές του 18ου αιώνα χρειαζόταν κανείς 15 μέρες για να πάει με άμαξι από το Λονδίνο στο Έδιμβουργο, και 4 μέρες για να καλύψει την απόσταση Λονδίνο - Μάντσεστερ. Αργότερα έγιναν σπουδαίες βελτιώσεις στους μεγάλους άξονες, αλλά οι δευτερεύοντες δρόμοι έμεναν στην ίδια κατάσταση μη επιτρέποντας ακόμη τη δημιουργία νέων αγορών. Οι ταξιδιωτικές άμαξες που άρχισαν να κυκλοφορούν μειώναν κατά πολύ τη διάρκεια των ταξιδιών αλλά μόνο για τους ταξιδιώτες και το ταχυδρομείο. Τα έμπορεύματα έξακολοθούσαν να διακινούνται με μεγάλη βραδύτητα, κι άκριβως γι' αυτό χρησιμοποιούνταν για τη διακίνησή τους περισσότερο οι πλωτές έδοι παρά οι δρόμοι.

Στά 1830, πάντως, το ταξίδι με άμαξι γίνεται 45 ώρες για την απόσταση Λονδίνο - Έδιμβουργο και 20 ώρες για την απόσταση Λονδίνο - Μάντσεστερ, με μέση ταχύτητα που φθάνει τα 20 χιλιόμετρα την ώρα.

Στά 1848 η απόσταση Παρίσι - Λυών μπορεί να καλυφθεί σε 55 ώρες κι όχι σε 100 όπως στα 1815. Το προνόμιο της χώρας με τους καλύτερους δρόμους ανήκει αρχικά στη Γαλλία, κι αυτό όφει-

λεται βασικά σε πολιτικο - διοικητικούς λόγους. Ένω άλλοι ή κατασκευή και συντήρηση των δρόμων αφηρόταν στις τοπικές αρχές (στην Άγγλία πολλές φορές στην «ἐνορία») στη Γαλλία αυτό ήταν έργο τής κεντρικής διοίκησης. Από τα 1747 ήδη, λειτουργούσε ειδική σχολή για τους μηχανικούς των δρόμων, και από πολύ νωρίτερα το αναγκαίο εργατικό δυναμικό για τη συντήρηση και την κατασκευή τους, το έδιναν υποχρεωτικά οι χωρικοί. Καθένας ήταν υποχρεωμένος να διαθέτει γι' αυτό το σκοπό 30 μέρες εργασία το χρόνο. Είναι ή περίφημη «corvée» (άγγαρεία). Στα τέλη του 18ου αιώνα ή Γαλλία είχε πάνω από 30.000 χιλιόμετρα καλοσυντηρημένους πέτρινους δρόμους, οι όποιοι προορίζονταν βασικά για τη γρήγορη διακίνηση ανθρώπων και όχι έμπορευμάτων. Αργότερα, με τον Ναπολέοντα, έγινε ή ταξινόμηση των δρόμων σε «αυτοκρατορικούς», «περιφερειακούς» και «κοινοτικούς» και δόθηκε ιδιαίτερη φροντίδα στους δρόμους τής πρώτης κατηγορίας. Σ' όλες τις περιπτώσεις, πάντως, ή διακίνηση έμπορευμάτων είναι άργη ή αδύνατη καθώς λείπουν, οι δευτερεύοντες δρόμοι που να συνδέουν τους άξονες, έτσι ώστε να δημιουργηθεί δίκτυο.

Το μόνο δίκτυο που υπάρχει, που διευρύνεται και λειτουργεί ικανοποιητικά, είναι το δίκτυο των πλωτών οδών. Σ' όλη την πρώτη φάση τής βιομηχανικής επανάστασης οι μεταφορές έμπορευμάτων γίνονται στο έσωτερικό βασικά με τα κανάλια, τις λίμνες και τα ποτάμια. Όλες οι περιοχές όπου εγκαθίσταται ή βιομηχανία, περιβάλλονται από φυσικά ή τεχνητά δίκτυα καναλιών γιατί μόνο έτσι είναι δυνατή ή μεταφορά μεγάλων έγκων και μεγάλων βαρών.

Στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, στην Άγγλία, ή κατασκευή καναλιών από ιδιώτες, έγινε είδος μανίας, με αποτέλεσμα ή χώρα να καλυφθεί από ένα σχεδόν πλήρες δίκτυο πλωτών δρόμων με άπεριόριστη σπουδαιότητα στην ανάπτυξη τής βιομηχανίας.

Στην Εύρώπη, ή σ υ μ μ ε τ ο χ ή τ ο υ κ ρ ά τ ο υ ς στην κατασκευή και διαχείριση των καναλιών, έδωσε παραπέρα δυνατότητες για την εκμετάλλευσή τους. Στο Βέλγιο, άμέσως μετά την ανεξαρτησία του, κατασκευάζεται ένα πλήρες δίκτυο καναλιών. Στη Γαλλία ή καλή κατάσταση των δρόμων αναστέλλει

στην αρχή την τάση να κατασκευάζονται κανάλια, αλλά αργότερα στις αρχές του 19ου αιώνα κατασκευάζεται κι εκεί ένα δίκτυο που συνδέει τις διάφορες περιοχές της χώρας, συνδέοντας τα μεγάλα ποτάμια μεταξύ τους. Άνοίγονται έτσι τεράστιες νέες αγορές για τα βιομηχανικά και ναυτιλιακά κέντρα της.

Ἡ ἴδια ἀνάπτυξη, μὲ παρεμβατισμὸ τοῦ κράτους πάλι, συμβαίνει καὶ στὴ Γερμανία.

Οἱ πλωτὲς ὁδοὶ καὶ ἡ μαζικὴ διακίνηση ἐμπορευμάτων σ' αὐτὲς, δημιουργοῦν ἕνα νέο τομέα γιὰ κέρδη κι ἀκριβῶς ἐδῶ γίνεται ἡ πρώτη «ἐπένδυση» τῆς νέας προηγμένης τεχνολογίας, στὸν τομέα τῶν μεταφορῶν. Τὸ «Clermont», τὸ πρῶτο ἀτμὸπλοιο τοῦ Φοῦλτον κάνει τὰ 150 χιλιόμετρα τῆς διαδρομῆς Νέα Ἰόρκη - Ἄλμπανυ σὲ 32 ὥρες, ἐνῶ αργότερα μετὰ διάφορες βελτιώσεις, τὰ ἀτμόπλοια κατακτοῦν τὶς ἀνοικτὲς θάλασσες. Τὸ σίδηρο ἀντικαθιστᾷ τὸ ξύλο στὴν κατασκευὴ μεγάλων καραβιῶν, κι ὁ ἀτμὸς ὑποκαθιστᾷ ὀριστικὰ τὸν ἄνεμο σὰν κινητήρια δύναμη γιὰ τὰ μεγάλα πλοῖα. Ἀποκαθίστανται τακτικὰ δρομολόγια ἀνάμεσα στὰ μεγάλα κέντρα καὶ τὸ κόστος τῶν μεταφορῶν πέφτει κατακόρυφα. Τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο μεταμορφώνεται ριζικὰ. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Νέα Ἰόρκη δὲν ξεπερνᾷ στὰ 1830 τίς 14 μέρες, καὶ σιγὰ - σιγὰ ἐμφανίζονται πλῆθος ποταμόπλοια σ' ὅλους τοὺς μεγάλους ὑδάτινους δρόμους. Μετὰ τὸ 1860 καὶ τὴ γενίκευση τῆς χρήσης τῆς προπέλας, ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸν τροχό, τὰ ταξίδια γίνονται ἀσφαλέστερα, οἱ μανοῦθρες εὐκολότερες καὶ κυρίως γίνεται δυνατὴ ἡ κατασκευὴ μ ε ε λ ω ν καραβιῶν μὲ μεταλλικὸ σκελετὸ κι ἐπένδυση. Ἀπὸ τὰ «μεγάλα» καράβια μὲ τροχὸ τῶν 1.320 τόννων, στὰ 1838, περνᾷμε στὰ μεγάλα ὑπερωκεάνεια τῶν 27.000 τόννων, στὰ 1858. Τὰ λιμάνια μεγαλώνουν κι ἐξειδικεύονται, ἐνῶ μεγάλα ἔργα ὅπως τὸ κανάλι τοῦ Σουέζ στὰ 1869 μειώνουν στὸ μισὸ τὴ διαδρομὴ ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἄπω Ἀνατολή. Ἡ μείωση τοῦ κόστους μεταφορᾶς μὲ φανερὸ ἀντίκτυπο στὶς τιμὲς τῶν προϊόντων εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Ἀπὸ 80 γαλλικὰ φράγκα, στὰ 1820, ὁ τόννος στοιχίζει μόνον 20 φράγκα γύρω στὰ 1850, γιὰ τὴ διαδρομὴ Ἀμβέρσα - Νέα Ἰόρκη.

Ἡ κατάσταση τόσο στὸ ἐδικὸ ὄσο κυρίως στὸ πλωτὸ δίκτυο εἶναι τέτοια, στὶς ἀρχὲς πρὸς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὥστε οἱ μετα-

φορές λειτουργούν ικανοποιητικά και είναι υπέρμετρα αποδοτικές, καθώς εξασφαλίζουν λίγο ή πολύ την ύπαρξη μιας ήμογενοῦς ἀγορᾶς σ' ὅλα τὰ πλάτη. Ἔτσι ἡ «ἐπανάσταση τῶν σιδηροδρόμων» πού ἐγινε τελικά τὸ σύμβολο τῆς νέας βιομηχανικῆς ἐποχῆς, δὲν δικαιολογεῖται στὸ ξεκίνημά της ἀπὸ κανενὸς εἶδους μεγάλη «πίεση» στὴν παραγωγή. Μένει λοιπὸν ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, γιατί καὶ πῶς ἐγιναν οἱ σιδηρόδρομοι τὸ ἀποφασιστικότερο καὶ πιὸ δυναμικὸ μέσο στὴν ἐκρηκτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικῦ τρόπου παραγωγῆς.

Νὰ πῶς ἀναλύει κριτικὰ τὴν κατάσταση ὁ Rioux:

Γύρω στὰ 1830 τίποτε δὲν δείχνει πῶς οἱ σιδηρόδρομοι προορίζονται νὰ ἔχουν ἓνα μεγάλο μέλλον. Ἡ λειτουργία τους συνδέεται βασικά μὲ τὴν παραγωγή στὰ ἔρυχια, ὅπου ἤδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα χρησιμοποιοῦσαν ξύλινες, πρῶτα, καὶ μετὰ χυτοσιδηρῆς ράγες, γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ κάρβουνου σὲ μικρὰ θαγόνια πού τὰ ἔσερναν μὲ τὰ χέρια. Ἐκεῖ ἐγιναν καὶ τὰ πρῶτα πειράματα μὲ τίς ἀτμομηχανές τοῦ Stephenson, μετὰ 1815. Οἱ πρῶτοι συρμοὶ κυκλοφόρησαν μόνον τὸ 1825, στὰ 13 χιλιόμετρα τῆς διαδρομῆς Ντάρλινγκτον - Στόκτον. Οἱ πρῶτες γραμμές, πρῶτα στὴ Γαλλία καὶ ἀμέσως μετὰ στὴν Ἀγγλία, κατασκευάζονται, χωρὶς μεγάλο ἐνθουσιασμό, ἀπὸ μερικοὺς ἐνθερμους ὁπαδοὺς τοῦ νέου μέσου κυκλοφορίας, οἱ ὅποιοι συνάντησαν τεράστιες δυσκολίες γιὰ νὰ μαζέψουν τὰ ἀναγκαῖα κεφάλαια. Καὶ ξαφνικὰ μετὰ μιὰ περίοδο παρατήρησης τῆς ἐπιτυχίας πού εἶχε ἡ γραμμὴ Λίθερπουλ - Μάντσεστερ, ὁ σιδηροδρομικὸς πυρετὸς κατάρκτησε ὅλη τὴν Εὐρώπη. Μὲ τὸν πιὸ ἀναρχικὸ τρόπο πού μπορεῖ νὰ φανταστεῖ κανεὶς, ἐπέδησαν πλῆθος ἐταιρεῖες πού ἄρχισαν νὰ κατασκευάζουν διάφορες μικρῆς γραμμές, χωρὶς νὰ ὑπάρχει βέβαια κάποιο συνολικὸ σχέδιο. Στὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Σκωτία κατασκευάστηκαν ἔτσι 800 χιλιόμετρα γραμμῶν, στὰ 1840. Στὸ Βέλγιο, ἀπὸ τὸ 1835 ξεκίνησε ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς Βρυξέλλες - Μαλιν καὶ στὴ Γερμανία, ἡ γραμμὴ Νυρεμβέργη - Φύρθ. Τὸ ἴδιο στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὴ Ρωσία. Στὴ Γαλλία, ὁ Ρέτσιλντ καὶ ἄλλοι χρηματοδοτοῦν στὰ 1837 τὴν κατασκευὴ μιᾶς διαφημιστικῆς γραμμῆς πού συνδέει τὸ Παρίσι μὲ τὸ Σαιν - Ζερμαίν. Στὴ Γαλλία, ἐπίσης, ἀρκετὰ νορρίτερα, μερικοὶ ὁπαδοὶ τοῦ Σαιν - Σιμὸν λανσάρουν τὸ σιδηρόδρο-

μο σάν τὸ δχημα πού θά φέρει στήν ἀνθρωπότητα τὴν εὐτυχία καὶ τὴν πρόοδο, καὶ πείθουν μερικοὺς δικούς τους τραπεζίτες, οἱ ὁποῖοι δέβαια ἔχουν στὸ νοῦ τους τὸ κέρδος. Ὅλοι αὐτοὶ ὁμως εἶναι περιστασιακὰ ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τὸ νέο μεταφορικό μέσο.

Ἀντίθετα, συχνὰ ἔχει δειχθεῖ πόσο οἱ βιομηχανοὶ τῆς μεταλλουργίας ἦταν ἐνθουσιώδεις ἀπέναντι στὸ νέο μέσο. Ἡ ὑπόδομή τῶν γραμμῶν, οἱ ἀτμομηχανές, κι ὄλο τὸ τροχαῖο ὕλικό, φαίνονται σὰ μάτια τους σάν τεράστιες παραγγελίες πού θά «ἀπογειώσουν» τὴ βιομηχανία τους καὶ πού θά τῆς ἐπιτρέψουν ἴσως νὰ καλύψει τὴ διαφορὰ τῆς ἀπὸ τὸν τομέα κλειδί τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, πού παραμένει ἀκήμη ἢ ὑφαντουργία. Ὅπως ὁμως παρατηρεῖ ὁ P. Bairoch στὸ διβλίο του «Βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ ὑποανάπτυξη», μόνο μετὰ τὸ 1840 ἢ ζήτηση ἀπὸ τοὺς σιδηροδρόμους θά δεκαπλασιάσει τὶς δυνατότητες τῆς μεταλλουργίας, παρόλο πού πολλοὶ βιομηχανοὶ εἶχαν πρόωρα πιστέψει πὼς ὁ σιδηρόδρομος θά εἶχε τεράστιες ἀνάγκες σὲ χυτοσίδηρο, ἀτσάλι, κάρβουνο καὶ ξυλεία.

Ἡ βασικὴ παρόρμηση πάντως γι' αὐτὴ τὴν ἀλματώδη ἀνάπτυξη τῶν σιδηροδρόμων εἶναι ξεκάθαρα κεφαλαιοκρατικὴ.

Ἡ ἀποφασιστικὴ γοητεία τοῦ σιδηροδρομοῦ ἦταν ἡ τεράστια μάζα κεφαλαίων πού κινητοποιοῦσε καὶ ὁ τρόπος πού τὴν ἔκανε νὰ καρποφορεῖ. Στὴν ἀρχὴ οἱ Ἕλληνοὶ κυριαρχοῦν στὴ νέα αὐτὴ ἀγορά. Οἱ πρῶτες γραμμὲς κατασκευάζονται παντοῦ σύμφωνα μὲ τὶς ἀγγλικὲς πρότυπες διαστάσεις (1,432 μ.), μὲ Ἑγγλέζους τεχνικούς καὶ κεφάλαια μὲ τὴν ἴδια προέλευση. Τὰ ἀγγλικὰ κεφάλαια στὴν κατασκευὴ τῶν γαλλικῶν σιδηροδρόμων ἀντιπροσωπεύουν περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο, στὰ 1848.

Παντοῦ ὁμως ὑπάρχουν τώρα διαθέσιμα ἐλεύθερα κεφάλαια, καθὼς τὰ πρῶτα μεγάλῃ κέρδη τοῦ ξεκινήματος τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης δὲν μποροῦν νὰ διοχετευθοῦν πιά ἀποδοτικὰ στὴν ὑφαντουργία, ἀφοῦ τὰ προϊόντα τῆς ἔγιναν φθηνότερα, τὰ περιθώρια κέρδους πολὺ στενότερα κι οἱ δυνατότητες ἐπὶ πλέον διεύρυνσης τῆς ἀγορᾶς πολὺ μικρότερες. Παράλληλα κι ἄλλοι τομεῖς ἐπενδύσεων δὲν εἶναι πιά τόσο ἀποδοτικοὶ κοντοπρόθεσμα. Τὰ κεφάλαια τῆς ἀριστοκρατίας, τῶν πρῶτων βιομηχάνων καὶ τῆς μεσαίας

τάξης ψάχνουν απελπισμένα δυνατότητες αποδοτικών επενδύσεων και συχνά χάνονται: ελόκληρα σε άποτυχημένες κερδοσκοπικές περιπέτειες, προκαλώντας καμιά φορά βαριές οικονομικές κρίσεις (1825 και 1836 - 1839) και πανικούς στο χρηματιστήριο και αποδεικνύοντας την ανεπάρκεια του παραδοσιακού τραπεζικού συστήματος. Άκριβώς λοιπόν οι τραπεζίτες, οι όποιοι είχαν από νωρίς αντιληφθεί τη σπουδαιότητα του σιδηρόδρομου, βρίσκονται στη βάση της τρομακτικής του ανάπτυξης.

Με βάση το σιδηρόδρομο οργανώνεται όλο το μοντέρνο πιστωτικό σύστημα και χάρη σ' αυτόν γίνεται δυνατή η συλλογή των αποταμιευμένων και ελεύθερων κεφαλαίων τα όποια μπορούν να επενδυθούν μαζικά και να δημιουργήσουν μεγάλα κέρδη. Η κατασκευή σιδηροδρόμων απαιτεί μεγάλες επενδύσεις στο ξεκίνημα. Οι νέες εταιρείες που αναλαμβάνουν την κατασκευή τους διοχετεύουν εδώ τεράστια ποσά που συλλέγονται με τη μέθοδο των μετοχών, κι αργότερα με δμολογιακά δάνεια. Στη Γαλλία οι δμολογίες των σιδηροδρόμων γίνονται το απόλυτο όπλο του καπιταλισμού καθώς με τη σχετικά μικρή ονομαστική αξία τους και το εξασφαλισμένο εισόδημα, συναγωνίζονται τις κρατικές δμολογίες σ' όλα τα επίπεδα, μέχρι το μικρότερο αποταμιευτή. Όλο το μοντέρνο τραπεζικό σύστημα προέρχεται κατ' εθείαν από το πειραματικό πεδίο, που ήταν η κατασκευή σιδηροδρόμων. Από δω προέρχεται η πολύ πλατιά διάθεση τίτλων, οι μεγάλες πιστωτικές τράπεζες που λειτουργούν με βάση τις καταθέσεις των άλλων παρά με δικό τους κεφάλαιο, κ.λ.π. Ο σιδηρόδρομος δημιουργεί πλήθος από ομάδες πιέσεων του μεγάλου κεφαλαίου, που επηρεάζουν τις κρίσιμες οικονομικές αποφάσεις και ιδιαίτερα την επενδυτική πολιτική, με τη συνηγορία των αποταμιευτών και των βιομηχάνων.

Η γενική ευφορία είναι αιτιολογημένη, καθώς το «στήσιμο» των σιδηροδρόμων, με τα διαθέσιμα κεφάλαια από μετοχές, δμολογίες κλπ., «στήνει» με τη σειρά του νέες αγορές, οι όποιες κεντρίζουν τις παλιές βιομηχανίες και δημιουργούν νέες, ρίχνουν το κόστος μέσα από το συναγωνισμό, αυξάνουν τις ανταλλαγές, και ελοκληρώνουν τις δυνατότητες αυτοσυντήρησης της οικονομικής ανάπτυξης.

Άπό τη στιγμή που φάνηκε καθαρά η χρησιμότητα των σι-

δηροδρόμων, ή εξέλιξη είναι περισσότερο από γρήγορη. Οί τεχνικές εξελίσσονται ραγδαία. Από τὸ 1850, ἤδη, ή ταχύτητα τῶν 60 χιλιομ. τήν ὥρα είναι συνηθισμένη ἐπίδοση, ἐνῶ αὐξάνει ραγδαία καί τὸ βάρος τῶν ἐμπορευμάτων πού μπορεῖ νά μεταφέρει ἕνας συρμός, καθὼς βελτιώνεται ή ὠστική δύναμη τῶν ἀτμομηχανῶν ὅπως καί ή ἀσφάλειά τους, μέ τὰ ὑδραυλικά φρένα, τήν καλή σηματοδότηση κ.λ.π. Οί σιδερένιες γέφυρες, σύμβολο τῆς νέας τεχνικῆς, ἐπιτρέπουν στά τραίνα νά περνοῦν πάνω ἀπό ποτάμια, τὰ τούνελ διαπερνοῦν τὰ βουνά, οἱ καλοκατασκευασμένες ράγες ἐπιτρέπουν τὸ ἀνάβασιμα στά ὄψη. Ὁ σιδηρόδρομος μεταμορφώνει ὀλόκληρες περιοχές στίς πόλεις, καταστρέφει συνοικίες καί δημιουργεῖ νέες γύρω ἀπό τοὺς σταθμούς, κατὰ τὸ μήκος τῆς γραμμῆς. Παντοῦ δημιουργεῖ τεράστιες καινούργιες ἀγορές γιά τίς μεταλλουργικές βιομηχανίες καί γιά τίς ἐταιρεῖς πού ἀσχολοῦνται μέ δημόσια ἔργα. Ἡ συντήρηση τοῦ τροχαίου ὀλικοῦ καί τῶν ἐγκαταστάσεων, δημιουργεῖ πλῆθος νέες ἐπαγγελματικές ἀπασχολήσεις. Στά 1850 οἱ γαλλικοὶ σιδηρόδρομοι χρησιμοποιοῦν περισσότερους ἀπὸ 32.000 ὑπαλλήλους καί στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς διπλασιάσθηκε. Παντοῦ ἐπίσης οἱ ἰδιωτικὲς ἐταιρεῖς τῶν σιδηροδρόμων ἐπενδύουν τεράστια ποσὰ σὲ διάφορους τομεῖς καί δημιουργοῦν νέα ἐπαγγέλματα καί νέες ἀγορές. Ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς περιορίζεται στήν ἐξασφάλιση ὀρισμένων ἐγγυήσεων καί στήν κάλυψη τῶν ἐλλειμμάτων, ὅταν προκύπτουν. Στήν Ἀγγλία ὁ παρεμβατισμὸς τοῦ Κοινοβουλίου ἐξαντλεῖται στὸ νά ἐξασφαστοῦν τὰ δικαιώματα τῶν γαιοκτημόνων ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ δικτύου τῶν σιδηδρομικῶν ἐταιρειῶν, κι ἀργότερα στὴ θέσπιση κάποιου μέγιστου ὀριου γιά τὰ εἰσιτήρια καθὼς καί στήν ἀπαγόρευση συνένωσης τῶν διαφόρων ἐταιρειῶν, γιά νά ἀποτραπεί τὸ μονοπώλιο. Στὴ Γαλλία τὸ κράτος χρηματοδοτεῖ τὴν ὀδομή τῶν σιδηροδρόμων καί καλύπτει τὸ ἔλλειμμα ἀπὸ τὴ διαχείρισή τους, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴ διαχείριση τῶν γραμμῶν τὴν ἀφήνει στίς ἰδιωτικὲς ἐταιρεῖες. Σὲ κράτη μέ πιὸ ἰσχυρὴ κρατικὴ δομὴ ὅπως ή Πρωσσία, κι ἀργότερα ή ἐνωμένη Γερμανία, τὸ δικτυο ἐθνικοποιεῖται κι αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀνάπτυξή του καί τὸ στρατηγικὸ ρόλο πού ἔπαιξαν συχνὰ ἐκεῖ οἱ σιδηροδρομικὲς μεταφορές.

Στις χώρες που είχε ξεκινήσει πια η βιομηχανική επανάσταση, στην Αγγλία, τη Γαλλία, το Βέλγιο, και τα Γερμανικά κράτη, δημιουργούνται, συγχρόνως με το βασικό δίκτυο, και άλλα δίκτυα μικρότερων γραμμών, που φέρνουν το σιδηρόδρομο και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, με άλυσιδωτές επιπτώσεις.

Ο σιδηρόδρομος επιταχύνει τη βιομηχανική επανάσταση, καθώς μικραίνει το χώρο, επιτρέπει τη διακίνηση ιδεών, την εξέλιξη της νοστροπίας και τη διείσοδηση της πύλης στην υπαίθρο.

Η μεταλλουργία ξεπερνά την ύφαντουργία και γίνεται αυτή η αποφασιστικός τομέας στην παραγωγή καθώς από το 1840 έως το 1870 η παραγωγή της αυξάνει στο τριπλάσιο, από τις παραγωγές των σιδηροδρόμων.

Αποκαθίστανται πια οι αληθινές ιεραρχήσεις, τόσο σε περιφερειακό επίπεδο, όπου περιοχές ελόκληρες εξειδικεύουν την παραγωγή τους (άγροτική ή βιομηχανική) ανάλογα με το πέρασμα του σιδηρόδρομου, όσο, κυρίως, στο διεθνές επίπεδο ανάμεσα στις διάφορες εθνικές οικονομίες. Σε τέτοιο σημείο ώστε ο δείκτης σιδηροδρομικής ανάπτυξης (που συνδέει το μήκος του δικτύου την επιφάνεια της χώρας και τον πληθυσμό της) να αποτελεί χαρακτηριστικό μέτρο για τις μεγάλες δυνάμεις, ισοδύναμο με την ύφαντουργική τους παραγωγή ή την παραγωγή τους σε προϊόντα της σιδηρουργίας. Οι ίδιες αυτές ανισότητες και ιεραρχήσεις θα προβληθούν αργότερα σε παγκόσμια κλίμακα καθώς γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα οι οικονομίες των κέντρων της οικονομικής ανάπτυξης θα κυριαρχήσουν ολοκληρωτικά πάνω στις οικονομίες της περιφέρειας.

Τελικά με την επανάσταση στις μεταφορές και ιδιαίτερα στους σιδηρόδρομους, μέσα από τους ανταγωνισμούς ανάμεσα σε τραπεζικά συγκροτήματα, μέσα από τις συναλλαγές του κράτους με τις ιδιωτικές εταιρείες, μέσα από τη μάζα των επενδυμένων κεφαλαίων με λαϊκή προέλευση κ.λ.π. προκύπτει ανάγλυφο το πρόσωπο ενός ώριμου πια καπιταλισμού με συνείδηση των δυνατοτήτων του και με τη διάθεση να προέλπει και να ξεπερνά τις κρίσεις του.

Ο φιλελεύθερος έμπορικο - βιομηχανικός καπιταλισμός του ελεύθερου συναγωνισμού, αρχίζει έτσι να παραχωρεί τή θέση του, σιγά - σιγά, σέ πιό εξελιγμένες μορφές του συστήματος που στηρίζονται έλο και περισσότερο στό χρηματιστηριακό κεφάλαιο και που έλοκληρώνονται έλο και περισσότερο στή λογική ένός οικονομικο - πολιτικού και ιδεολογικού έπεκτατισμού.

9. Ἡ ἐπανάσταση ἐπὶ τὸ ἐμπόριο

**Τὸ ξεπέραςμα τῆς στασιμότητος ἐπὶ τὴν διάθεσιν τῶν
προϊόντων**

Τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ τῆς σημερινῆς μορφῆς τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν εἶναι ἡ συνέχειά τους. Οἱ ἀγορῆς καὶ οἱ πωλήσεις δὲν ἐντοπίζονται σὲ μεμονωμένα σημεῖα τοῦ χώρου, οὔτε γίνονται περιστασιακὰ ἢ ἔστω περιοδικά. Ἡ ροὴ εἶναι συνεχῆς. Παντοῦ καὶ ὅποτεδῆποτε μπορεῖ νὰ πουληθεῖ ἢ ν' ἀγορασθεῖ ὅτι-δήποτε.

Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ εἶναι πρόσφατο, ἄμεση συνέπεια ἀλλὰ καὶ σύνδρομο ἐπίσης θεμελιωδῶν μεταβολῶν πρὸς συντελεσθη-καὶ στὴν παραγωγή, στὴν παραγωγικότητα, στὶς ἐπικοινωνίες, στὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ στὴ νοοτροπία του.

Μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 18οῦ αἰῶνα, τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἦταν ἡ π ε ρ ι ο δ ι κ ὅ τ η τ α καὶ ἡ κ α θ ἡ λ ω σ ἡ τους σὲ συγκεκριμένους καὶ περιορισμένους χώ-ρους.

Ἡ περιοδικὴ ἐπαφὴ τῶν πωλητῶν μὲ τοὺς ἀγοραστῆς γινόταν ἐκεῖ πού οἱ ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ἦταν πρὸς ὄφελος. Καὶ οἱ ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ἦταν πρὸς ὄφελος στοὺς κῆμους τῶν ἐπικοινωνιῶν, στὰ συγκοινωνιακὰ κέντρα, πού σχεδὸν πάντα ἦταν τὰ ἀστικά κέντρα.

Οἱ κυριότερες μορφῆς τῆς ἐμπορικῆς ἐπαφῆς ἦταν εἴτε ἡ «ἐ β δ ο μ α δ ι α ἰ α ἀ γ ο ρ ᾶ» εἴτε οἱ «ἐ μ π ο ρ ι κ ἔ ς ἐ κ θ ἔ σ ε ι ς» πού γίνονταν κάθε ἓνα ἢ δύο χρόνια, ἀν καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μείνει ἀμνημόνευτη καὶ μιὰ τρίτη μορφή, μὲ τοὺς «γ υ ρ ο λ ὅ γ ο υ ς».

Ἡ ἐβδομαδιαία ἀγορὰ ἦταν τὸ κέντρο τοῦ τ ο π ι κ ο ὕ ἐμ-πορίου, καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ξεχνᾶ κανεὶς ὅτι τὸ συντριπτικὸ πο-σοστὸ τῶν ἐμπορικῶν πράξεων (περίπου τὸ 75%) γινόταν σ' αὐτὴ τὴ βάση, δηλαδὴ τοπικά, σ' ὅλη σχεδὸν τὴ διάρκεια τοῦ 18οῦ

αίωνα. Κάθε πόλη είχε τή δική της τοπική αγορά, όπου οί αγρότες τής περιοχής έφεραν τά προϊόντα τους για νά τά ανταλλάξουν σέ είδος ή σέ κάποιο νόμισμα, είτε μεταξύ τους, είτε μέ τούς «πολίτες» άστούς. Τό μεγαλύτερο μέρος τών έμπορευμάτων, στίς έβδομαδιαίες αγορές», ήταν είδη διατροφής.

Ή περιοδικότητα τής αγοράς, και τό άδέβαιο τής «συνέχειας» στήν προσφορά τού κάθε «είδους», καθώς οί δυνατότητες έμπορικών στόχ, όπως τίς ξέρουμε σήμερα, ήταν πάρα πολύ περιορισμένες για μύριους λόγους, έπέβαλαν «μαζικές» αγορές για νά κλυφθοϋν οί άπαραίτητες ανάγκες στο διάστημα πού μεσολαβοϋσε. Τό στοιχείο αυτό δέν ήταν άσχετο μέ τή μορφολογική και τή λειτούργετική τυπολογία τών κατοικιών (ιδίως τών αγροτικών) ούτε ήταν άσχετο μέ τή μεθόδευση τής παραγωγής τών βασικών ειδών, καθώς ήταν άπαραίτητοι οί χώροι για άποθήκευση, τόσο τών προϊόντων πού προορίζονταν για πούλημα όσο και τών ειδών πού αγοράζονταν, ένώ συγχρόνως ή παραγωγή άπαιτούσε κάποιον έλεγχο, ώστε νά μπορεί ν' ανταποκρίνεται χωρίς μεγάλες απώλειες στήν περιοδικότητα τής αγοράς και στίς δυσκολίες τών μεταφορών. Αυτό δέν σημαίνει καθόλου πώς οί αγορές γίνονταν «χοντρικώς». Άντίθετα ένα βασικό χαρακτηριστικό τών έβδομαδιαίων αγορών πέρα από τήν περιοδικότητά τους και τή συσχέτιση μ' ένα τόπο, ήταν ή άμεσότητα της σχέσης τού πωλητή (παραγωγού) μέ τόν αγοραστή (παραγωγό κι αυτόν τόν ίδιο πολλές φορές), ή έλεψη ένδιαμέσων, τό γεγονός ότι τά είδη προέρχονταν σέ συντριπτικό ποσοστό από τή «γύρω περιόχ ή» καθώς έπίσης και τό ότι τά είδη πού αγοράζονταν προορίζονταν για οικολογική χρήση και ήταν σχεδόν αποκλειστικά καταναλωτικά άγαθά. Τό έμπόριο λοιπόν δέν ήταν μόνο λιανικό αλλά σχεδόν αποκλειστικά λιανικό.

Σέ αντίδιαστολή μέ τίς «έβδομαδιαίες αγορές», οί «έκθέσεις» ξεπερνούσαν τόν «τοπικό» χαρακτήρα εκείνων και ήταν «έθνικές» ή συχνά «διεθνείς». Πέρα άπ' αυτό, οί έμπορικές πράξεις γίνονταν εκεί ανάμεσα σέ μεσάζοντες, κυρίως, και διαρκούσαν πολύ περισσότερο, έβδομάδες και μήνες. Ήταν κέντρα συνάντησης έμπόρων

ἀπ' ὅλα τὰ μέρη, καὶ τὰ προϊόντα ποὺ πουλιόνταν ἐκεῖ, συχνὰ προέρχονταν ἀπὸ πολὺ μακριὰ. Οἱ ἔμποροι μετέφεραν τὰ ἐμπορεύματα πάνω σὲ ἄλογα ἢ μὲ βαριά ἀργολύπη ἀμάξια, ἀπὸ τὴ μιὰ ἐκθεση στὴν ἄλλη. Κατὰ μῆκος τῶν κυριότερων ὁδικῶν ἀξόνων στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀγγλία εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἓνα δίκτυο τέτοιου εἴδους ἐκθέσεων ποὺ διαδέχονταν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Ἀπὸ τίς κυριότερες ἐκθέσεις ἦταν στὴν Ἀγγλία ἡ ἐκθεση τοῦ Stourbridge κοντὰ στὸ Καϊμπριτζ, ἡ ἐκθεση τῆς Ντιζὸν στὴ Γαλλία, τῆς Φρανκφούρτης καθὼς καὶ τῆς Λειψίας στὰ Γερμανικὰ κράτη, τῆς Σινιγκάλια στὴν Ἰταλία, τῆς Μεδίνα ντελ Κάμπο στὴν Ἰσπανία, τῆς Μόσχας καὶ τοῦ Νίζνι - Νόβγοροντ στὴ Ρωσία κ.λπ. Βασικὸ χαρακτηριστικὸ στίς συναλλαγές αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἦταν ἡ φ ο ς ι κ ἠ π α ρ ο υ σ ί α τῶν ἐμπορευμάτων. Οἱ πωλήσεις στὴ θάση κάποιου δείγματος ποὺ ἐκτίθεται, αὐτονόητο σχεδὸν χαρακτηριστικὸ γιὰ τίς σύγχρονές μας ἐμπορικὲς συναλλαγές, ἦταν τότε κάτι ἀδιανόητο γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε ἔλεγχος τῆς παραγωγῆς ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται συνέχεια στὸ προϊόν, ἐνῶ συγχρόνως οἱ μεταφορές κάθε ἄλλο παρὰ ἐξασφάλιζαν κι αὐτές, τὴν συνέχεια στὴ διακίνηση τῶν προϊόντων. Ὅμως αὐτὸ προσδιόριζε ὡς ἓνα σημεῖο καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐμπορευμάτων στίς ἐκθέσεις αὐτές. Ὅλα τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἦταν παρόντα ἐκεῖ, γιὰ ἀντικειμενικούς λόγους εἶχαν ἀξία πολὺ μεγάλη σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο τους. Ἐνα πολὺ μεγάλο μέρος τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν ἦταν ἀντικείμενα πολυτελείας ποὺ προορίζονταν μόνον γιὰ τοὺς πλούσιους.

Οἱ ἐκθέσεις δὲν εἶχαν νὰ κάνουν τίποτε μὲ τίς προμήθειες γιὰ τίς καθημερινές ἀνάγκες τῶν κοινῶν θνητῶν. Τίς ἀνάγκες αὐτές τίς κάλυπταν βασικὰ οἱ τοπικὲς ἀγορές καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἐπίσης καὶ οἱ γυρολόγοι.

Οἱ πλανόδιοι ἔμποροι καὶ οἱ γυρολόγοι δὲν λειτουργοῦσαν θέσια μὲ τὸ ρυθμὸ καὶ τὴ «θεσμικὴ», ἃς ποῦμε, κάλυψη τῶν δύο ἄλλων μορφῶν ἐμπορικῆς συναλλαγῆς. Τίς συμπλήρωναν ὁμως καὶ κάλυπταν ἀνάγκες ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ καλύψουν ἐκεῖνες. Ὁ γυρολόγος ἦταν ἄλλοτε κάποιος «εἰδικός» ποὺ ἐμπορευόταν ἓνα μόνον εἶδος (ὕφασματα π.χ.) κι ἄλλοτε ἓνας «γενικός» ἔμπορος ποὺ κου-

βαλοῦσε μαζί του δλα ἐκεῖνα τὰ μικροπράγματα πού εἶναι ἀπαραί-
τητα γιά τίς καθημερινές ἀνάγκες. Ὁ ρόλος τους στή λειτουργία
τῆς οἰκονομίας δέν ἦταν μικρότερος ἀπό τόν κατατρεγμό τους. Γιά
πολλές ἀπομονωμένες ἀγροτικές περιοχές, ὅπου οἱ ἔμποροι σπάνι-
ζαν ἢ δέν ὑπῆρχαν καθόλου, οἱ γυρολόγοι ἀποτελοῦσαν τή μόνη
ἐπαφή μέ τόν «ἔξω κόσμο». Ὅχι μόνο μέ τὰ ἐμπορεύματα πού
πουλοῦσαν, ἀλλά μεταφέροντας καί πληροφορίες, καθὼς παράλλη-
λα μέ τὸ ἐμπόριο εἶχαν ἐπίσης τὸ ρόλο τοῦ «ἀφηγητῆ» γιά ὅσα
συνέβαιναν στό «ἔξω κόσμο». Οἱ ἐμπορικές δοσοληψίες καί ἡ «ἰ-
διορρυθμία» τους εἶχαν δημιουργήσει γι' αὐτούς μιὰ εἰκόνα πού δέν
ἦταν τόσο συμπαθῆς στόν πληθυσμό, ἀφοῦ κατ' ἀνάγκη ἐμφύχω-
ναν «αὐτόν πού τους παίρνει τίς οἰκονομίες» καί τόν «πολυταξίδε-
μένο», πού μέ τήν ἐλευθερία καί τίς γνώσεις του ταράζει τήν ἡσυ-
χία καί τίς συνθήκες. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τήν ἴδια ἐχθρική
προκατάληψη εἶχαν ἐναντίον τους, τόσο οἱ «συντεχνίες» τῶν ὀρ-
γανωμένων ἐμπόρων πού τους θεωροῦσαν λιγότερο ἢ περισσότερο
σάν «πειρατές» τοῦ ἐπαγγέλματος, ὅσο καί οἱ τοπικές ἀρχές πού
στήριζαν τίς συντεχνίες, ἀλλά πού εἶχαν καί ἄλλους διαφανεῖς
λόγους νά ἀπεχθάνονται αὐτούς τους «πλανόδιους». Τὸ οὐσιαστικό
ὅμως περιεχόμενο πού εἶχε ἡ οἰκονομική λειτουργία τους, ἡ ἑποῖα
κάλυπτε κενά καί ἀποκαθιστοῦσε ἐπικοινωνίες ἐκεῖ πού δέν ὑπῆρ-
χαν, ἐπέτρεψε στοὺς γυρολόγους νά ὑπάρχουν, παρά τὸ δυσμενές
κλίμα πού τους περιεβαλε, κι αὐτὸ συνεχίστηκε ὡς ὅτου ἡ βελ-
τίωση τῶν συγκοινωνιῶν καί ἰδιαίτερα τὸ ξάπλωμα τοῦ σιδηρόδρο-
μου, δημιούργησαν νέες ἀντικειμενικές συνθήκες.

Ἡ βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν εἶχε σάν ἄμεσο ἀποτέλεσμα
μεταβολές στή σπουδαιότητα τῶν διαφόρων ἀξόνων κατὰ μήκος
τῶν ὁποίων γινόταν ἡ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων. Ἔτσι ὀρι-
σμένα κέντρα ἔπαψαν νά εἶναι κέντρα ἢ ἔπαψαν νά εἶναι τὰ μο-
ναδικά. Οἱ θαλάσσιες μεταφορές ἔπαψαν νά ἔχουν τήν πρωτο-
καθεδρία στή διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων, ὅταν οἱ σιδηρόδρομοι
ἄρχισαν νά λειτουργοῦν μέ κάποια στοιχειώδη ὀργάνωση, κι αὐτὸ
εἶχε ἀλυσιδωτές ἐπιπτώσεις σ' ἕνα σωρὸ τομεῖς, καθὼς δημιουρ-
γοῦνταν ἔτσι προϋποθέσεις ἐκμετάλλευσης καί ἀνάπτυξης (πληθυ-
σμιακῆς, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς, πολιτικῆς) ἐκεῖ ὅπου οἱ ἀντι-
κειμενικές συνθήκες δέν τὸ ἐπέτρεπαν προηγουμένως.

Οι «ἐκθέσεις», όπως ὀρίστηκαν προηγουμένως, ἄρχισαν νὰ παρακμάζουσαν ἀπὸ νωρίς, μόλις βελτιώθηκαν οἱ συγκοινωνίες, κι ἐξαφανίστηκαν σχεδὸν μὲ τὴν ἀκμὴ τῶν σιδηροδρόμων. Ὅπου ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπιβιώνουσαν λειτούργησαν μὲ μορφὴ ἐντελῶς διαφορετικὴ. Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τίς τοπικὲς «ἐβδομαδιαίας ἀγορές», ποῦ ἔδωσαν τὴ θέση τους στὰ «κ α τ α σ τ ή μ α τ α» ἢ ποῦ ἄλλαξαν τὸ περιεχόμενον τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τους, ἀκόμα κι ὅταν διατηροῦσαν τὸ παλιὸ τους ὄνομα.

Ποιά εἶναι ἕμωσ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ οἱ βασικὲς αἰτίες αὐτῶν τῶν μεταβολῶν;

Ἡ βελτίωση τῆς παραγωγικότητας καὶ ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς, μαζί μὲ τὴ μεγάλη ἀλλαγὴ στὸ ἐπίπεδο τῶν μεταφορῶν ποῦ ἔκανε δυνατὴ τὴν ἐκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν ἀκόμα κι ὅταν βρίσκονταν σὲ μακρινὲς ἀποστάσεις, ἢ αὔξημένη ζήτηση τῶν βασικῶν ἀγαθῶν, κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ ἐπίσης ἐξ αἰτίας τῆς ποιοτικῆς διαφοροποίησης τῶν αἰτημάτων καὶ πολλοὶ ἄλλοι λόγοι ὅπως π.χ. ἡ «ἐλοκλήρωση» τῆς κατάκτησης ὀρισμένων ἀποικιῶν ἢ ἀντίθετα ἢ κάποια αὐτονομία ποῦ ἀποκοτοῦσαν ἄλλες, ὅλα αὐτὰ ἔκαναν νὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἀλλὰ καὶ δυνατὴ ἡ σταδιακὴ κατάργηση τῆς ἀνασφάλειας ποῦ προέκυπτε ἀπὸ τὴν περιοδικότητα τῆς προσφορᾶς. Τὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση κάποιας σ υ ν ἔ χ ε ι α ς στὴν ἀγορὰ ἦταν θεμελιῶδες γιὰ τίς ἀνάγκες τῶν προσπτικῶν ποῦ διαγράφονταν. Τὴν πρώτη μορφὴ τυποποίησης τῶν πρώτων ὑλῶν, τὴν ἀκολουθῆσε ἀμέσως μιὰ ριζοσπαστικὴ ἀλλαγὴ στὶς ἐμπορικὲς μεθόδους. Τὰ προϊόντα δὲν ἦταν πιὰ ὑποχρεωτικὸ νὰ βρίσκονται παρόντα μὲ φυσικὸ τρόπο τὴ στιγμὴ ποῦ γινόταν ἡ ἐμπορικὴ πράξη. Ἀρκοῦσε κάποιο δ ε ἱ γ μ α τοῦ προϊόντος καὶ ἡ τ ι μ ῆ μ ο ν ἄ ε α ς γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνῃ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ εἶδους, ἢ βασικὴ ἐμπορικὴ συμφωνία, ἢ ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐμπορικὴ πράξη. Αὐτόματα, κάθε εἶδους ἐμπόρευμα ἔ σ τ ω κ α ἰ ἄ ν ε ἔ ν ε ἱ χ ε ἄ κ ὀ μ α π α ρ α χ θ ε ἱ, μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀντικείμενον συναλλαγῆς, στὴ βάση κάποιοι δείγματος καὶ τῆς τιμῆς του. Ἡ ἀγορὰ γινόταν ἔτσι, θεωρητικὰ, ἀπειρα μεγάλη.

Εἶναι φανερὸ γιὰτί οἱ «ἐκθέσεις» δὲν εἶχαν λόγο νὰ ὑπάρ-

χουν με την παλιά τους μορφή. Όσες διατηρήθηκαν, σε παλιά έμπορικά κέντρα με μακρόχρονη παράδοση, όπως στη Λειψία, τη Λυών κ.λπ., μεταμορφώθηκαν σε «έκθετήρια» των προϊόντων κάθε χώρας με τα οποία επιδιωκόταν ή διαφήμιση της βιομηχανικής τους παραγωγής. Στη βασική τους οικονομική λειτουργία οι παλιές «έκθέσεις» υποκαταστήθηκαν από «χρηματιστήρια έμπορευμάτων», για ένα ή περισσότερα είδη. Τα «χρηματιστήρια έμπορευμάτων» έμοιαζαν με τις «έκθέσεις» γιατί και σ' αυτά συγκεντρώνονταν έμποροι από κάθε μέρος. Αυτή ήταν όμως και η μοναδική τους ομοιότητα.

Τα χρηματιστήρια λειτουργούσαν καθημερινά κι όχι περιοδικά. Οι έμπορικές πράξεις μπορούσαν να γίνονται συνέχεια. Καθώς τα έμπορεύματα δεν ήταν παρόντα εκεί, δεν υπήρχε κανένας φυσικός περιορισμός στα είδη και στις ποσότητες που θα γινόταν αντικείμενο έμπορικών πράξεων. Με την εγκαθίδρυση κάποιου οικονομικού μηχανισμού που εξασφάλιζε τους παραγωγούς ή τους αγοραστές από πιθανές αύξήσεις ή πτώσει στην τιμή των προϊόντων, γινόταν θεωρητικά δυνατό να πουλιούνται και ν' αγοράζονται όλα τα μελλοντικά προϊόντα που δεν είχαν ακόμη παραχθεί. Με την αποκατάσταση επικοινωνίας ανάμεσα σε διάφορα χρηματιστήρια, έγινε δυνατή και η σ υ ν έ χ ε ι α τ ŵ ν τ ι μ ŵ ν για το κάθε είδος, κι έτσι ξεπεράστηκαν οι δυσκολίες και οι περιορισμοί της αγοράς που προέρχονταν από τη σημαντική διαφορά τιμής για το ίδιο είδος, σε κάθε «έκθεση», εξ αιτίας ιδιόμορφης φορολογίας, ή ιδιόμορφων συνθηκών στην παραγωγή και τη μεταφορά. Στα χρηματιστήρια έμπορευμάτων και οι οικονομικές πράξεις άφορουσαν κυρίως τη χονδρική διάθεση πρώτων ύλων ή μισοεπεξεργασμένων υλικών που βασικό τους χαρακτηριστικό ήταν η δυνατότητα να τυποποιούνται σε κατηγορίες ειδών. Αυτό δεν ήταν δυνατό (άκόμα τότε) για τα περισσότερα έπεξεργασμένα προϊόντα, που η διακίνησή τους γινόταν μ' άλλους τρόπους και με μιὰ αλυσίδα μεσολαβητών, της οποίας ο τελευταίος κρίκος ήταν πιά συχνά ο «έμπορικός ταξιδιώτης» με τις γεμάτες άποσκευές. Όπως τα «χρηματιστήρια έμπορευμάτων» και οι «έμπορικοί ταξιδιώτες» υποκατάστησαν τη λειτουργία των εκθέσεων στον τομέα της χονδρικής αγοράς, έτσι και η ανάπτυξη των κ α τ α σ τ η μ ά τ ω ν

υποκατάσθησε τή λειτουργία τῶν τοπικῶν «εβδομαδιαίων ἀγορῶν», στὸν τομέα τῆς λιανικῆς.

Καταστήματα τεχνικῶν ὑπῆρχαν βέβαια στή Δυτικῇ Εὐρώπῃ ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα. Τὰ νέα καταστήματα ὁμοῦς τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα, εἶχαν ἐντελῶς ἄλλο χαρακτήρα καὶ διαφορετικὴ λειτουργία. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὁ «καταστηματοάρχης» δὲν ἦταν ὁ ἴδιος παραγωγὸς ἀλλὰ μόνο ἔμπορος, διαπραγματευτῆς. Δεύτερο, τὰ καταστήματα ἦταν στὴν ἀρχὴ «γενικοῦ ἔμπορίου» καὶ πωλοῦσαν κάθε λογῆς εἶδη. Μόνο ἀργότερα, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, κι ὅταν τὸ νέο αὐτὸ εἶδος ἄρχισε νὰ ξαπλώνεται, τὰ καταστήματα ἐξειδικεύτηκαν σὲ συγκεκριμένες κατηγορίες προϊόντων. Τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα εἶδε τίς πόλεις νὰ κατακλύζονται ἀπὸ τὰ μικρὰ ἐξειδικευμένα καταστήματα. Ἀργότερα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἴδιου αἰῶνα ἔκαναν σιγὰ - σιγὰ τὴν ἐμφάνισή τους τὰ «μεγάλα καταστήματα» καὶ τὰ «πολλαπλὰ καταστήματα».

Τὰ «μεγάλα καταστήματα» πρωτοεμφανίστηκαν στή Γαλλία, καὶ σύντομα ξαπλώθηκαν σ' ἄλλες χῶρες. Στεγάζονταν σὲ μεγάλα κτίρια, μὲ ὄψη ἀνάκτορου, εἶχαν πολυἀριθμα (ἑκατοντάδες) τμήματα γιὰ τὰ διάφορα εἶδη τους, πολλοὺς ὑπαλλήλους, σταθερὲς τιμὲς, σταθερὴ ποιότητα στὰ προϊόντα καὶ βέβαια τεράστιο «τζίρο», πὺ μεγάλωνε συνέχεια. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἦταν τὸ «Bon Marché» στὸ Παρίσι πὺ ἐξᾶλλου ἦταν καὶ τὸ πρῶτο μεγάλο κατάστημα αὐτοῦ τοῦ εἶδους (τζίρος τοῦ 1852: 500.000 φράγκα, τοῦ 1877: 67.000.000 φράγκα, τοῦ 1914: 230.000.000 φράγκα), τὸ «Louvre» στὰ 1855, τὸ «Printemps» στὰ 1863, ἢ «Samaritaine» στὰ 1869 καὶ οἱ «Galeries Lafayette» στὰ 1889, ὅλα στὸ Παρίσι, ἢ τὸ «Selfridges», τὸ «Harrods» στὸ Λονδίνο κλπ.

Ὁ χαρακτήρας τους, τοῦ «προμηθευτῆ ὄλων τῶν εἰδῶν ἀπ' ὄλο τὸν κόσμον», δὲν μπορεῖ πάντως νὰ κρύψει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σημερινότερο μέρος τῶν εἰδῶν τους, καὶ φυσικὰ τῶν πωλήσεων, ἀφοροῦσε μάλλινα καὶ θαμδακερά, ὑφάσματα καὶ ρούχα, καὶ μικροαντικείμενα παράξενα καὶ μὴ, ἀπαραίτητα καὶ μὴ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Τόσο τὰ προϊόντα τους, ὅσο καὶ ὁ κύκλος ἐργασιῶν, οἱ νέες μέθοδοι πωλήσεων (τιμὲς σημειωμένες πάνω στὰ προϊόντα, ὄχι πιὰ παζάρια, ποσοστὰ στοὺς ὑπαλλήλους κλπ.), τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τους στυλ, τὸ σοβαρὸ κλίμα πὺ θασίλευε μέσα τους, τὸ νε-

κόρ που έρέθιζε τόν άγοραστή, έλα αυτά άποτελοϋν έκφραση μιιάς νέας τάξης πραγμάτων που είχε άρχίσει ν' άποκαθίσταται. Η καταναλωτική κοινωνία είχε άρχίσει νά διαφαίνεται μέσα σέ μιιά γενικότερη εϋφορία για τήν οικονομική ανάπτυξη, που μετά τά τραντάγματα, τίς έπιταχύνσεις και τήν ένταση τής άρχής, είχε πάρει πιά τó δρόμο της προσπαθώντας νά αυτοσυντηρηθεί. Ήταν ή Belle Epoque...

Τó «πολλαπλό κατάστημα», μ' έλη τή διαφορετική του δργάνωση ήταν κι αυτό έκφραση τοϋ ίδιου κλίματος, κι άντικατόπτρισμα τής νέας σύλληψης για τή λειτουργία και τίς δυνατότητες τοϋ κεφαλαίου. Τó «πολλαπλό κατάστημα» είναι τυπικό δείγμα συγκέντρωσης κεφαλαίου, που δέν παρακολουθείται άπό έκρηκτική επέκταση τής επιχειρηματικής μονάδας. Χαρακτηριστικό του είναι οι πολλές μονάδες που είναι κατανεμημένες γεωγραφικά σέ διάφορες πόλεις και ή έλλειψη μεγάλων έντυπωσιακών κεντρικών έγκαταστάσεων. Άκριβώς γι' αυτό δνομάσθηκε και «πολυπλόκαμο» κατάστημα (tentarulaire). Τó είδος αυτό πρωτοεμφανίσθηκε πάλι στή Γαλλία και ειδικότερα στόν τομέα τής έμπορίας τροφίμων, αλλά γρήγορα ξαπλώθηκε παντοϋ και κατάκτησε κι άλλους τομείς, άπό τά έτοιμα ένδύματα έως τόν καφέ, τά τσιγάρα, τά βιβλία κ.λ.π. Με σταθερές τιμές, έξασφαλισμένη σταθερή ποιότητα προϊόντων, και σταθερά άποθέματα, με έμφαση στήν «τιμιότητα» τής συναλλαγής, χωρίς χοντρικαμένα «κλεψίματα» στό ζύγι και τήν άξία, χωρίς «παζαρέματα», τó «πολλαπλό» κατάστημα ξεπερνούσε και αυτό τήν άνασφάλεια και τή δυσπιστία τοϋ άγοραστή, άνοιγοντας νέους δρόμους στήν κατανάλωση. Συχνά ή έπιτυχία του δδήγησε τά έμπορικά κεφάλαια που τó στήριζαν, κατ' εϋθειαν στήν παραγωγή ή τήν έπεξεργασία τών πρώτων ύλων κι έτσι, συχνά έπίσης, τó πολλαπλό κατάστημα μιιάς φίρμας πουλούσε προϊόντα που ή παραγωγή ή ή κατασκευή τους είχε γίνει άπό τήν ίδια φίρμα. Άκόμα και σήμερα (ίσως σήμερα περισσότερο άπό ποτέ) πολλά προϊόντα δρίζονται συχνότερα με τó δνομα τής φίρμας που τά διαθέτει (και ένδεχόμενα που τά παρασκευάζει έπίσης) παρά άπό τó δνομα τοϋ ίδιου τοϋ προϊόντος. Τά «μεγάλα καταστήματα» δέν εξαφάνισαν πάντως τά μικρά, παρόλο που ó κύκλος τών εργασιών τους και ó αριθμός τών εργαζομένων σ' αυτά δέν

έπαψε ν' αυξάνει. Τα μικρά καταστήματα (δηλαδή οι μικρότερες επενδύσεις κεφαλαίου και ή προσδιορισμένη απ' αυτό ακριβώς το στοιχείο, τάξη ανθρώπων που τα κρατούσε) επιβίωσαν κυρίως επειδή όρισμένα χαρακτηριστικά τους συντηρούσαν μιά λιγότερο άπρόσωπη και γι' αυτό περισσότερο ελκυστική έπαφή με το αγοραστικό κοινό, ενώ άλλα χαρακτηριστικά τους όπως το σχετικά μικρό κεφάλαιο για το ξεκίνημα, συντηρούσαν τή δυνατότητα αυτής ακριβώς της «λύσης» στο επαγγελματικό και κοινωνικό πρόβλημα έκτεταμένων τμημάτων του πληθυσμού. Η επέκταση πάντως των «καταστημάτων» (των μικρών αλλά και των μεγάλων), όπως σημειώθηκε ήδη, είχε ριζοσπαστικές επιπτώσεις στη λειτουργία του λιανικού έμπορίου και άναίρεσε το λογικό ύπόβαθρο των τοπικών «εβδομαδιαίων αγορών» ή τροποποίησε έντελώς τήν ουσία της οικονομικής λειτουργίας όσων επιβίωσαν. Στις τοπικές αγορές είχαν πιά θέση μόνο τα προϊόντα που δέν μπορούσαν νά τυποποιηθοϋν, ενώ συχνότερα οι αγορές αυτές έγιναν ήμερήσιες και εξειδικεύθηκαν στο χοντρικό έμπόριο (μεταξύ έμπόρων), κυρίως των τροφίμων. Οι «κεντρικές κρεταγορές», τά «λαδάδικα», οι «λαχαναγορές» κ.λ.π. που λειτουργούν ακόμη και σήμερα σ' όρισμένες πόλεις, είναι επιβιώσεις και κατάλοιπα εκείνης ακριβώς της μορφής έμπορικών συναλλαγών.

Ανακεφαλαιώνοντας θά μπορούσε νά παρατηρήσει κανείς πως τά γενικά χαρακτηριστικά των επαναστατικών εξελίξεων στο έμπόριο, συνοψίζονται: 1) στη δ ι ε υ ρ υ σ η της αγοράς, 2) στην έ ξ ε ι δ ί κ ε υ σ η των διάφορων οικονομικών δραστηριοτήτων και 3) στη σ υ γ κ έ ν τ ρ ω σ ή τους σέ έ λ ε γ χ ό μ ε ν ε ς όμαδοποιήσεις οικονομικών λειτουργιών. Πράγματι, ή διεύρυνση της αγοράς είναι έντυπωσιακή. Από τοπική γίνεται περιφερειακή, έθνική, και σέ πολλές περιπτώσεις παγκόσμια. Ίδιαίτερα για τά βασικά είδη διατροφής και τις απαραίτητες πρώτες ύλες της βιομηχανίας, ή αγορά «έξομαλύνεται» και πλαταίνει: περιλαμβάνοντας όλο τον κόσμο. Στα τέλη του 19ου αιώνα π.χ., ή Άγγλία κάλυπτε σχεδόν όλες τις ανάγκες της σέ δημητριακά, από τις αγορές του Καναδά, των Ήνωμένων Πολιτειών και της Άργεντινής καθώς κι από το σιτοβολώνα της Εύρώπη που ήταν πάντα οι πεδιάδες του Βιστούλα στήν Πολωνία και της Μαύρης

Θάλασσας. Σέ ορισμένες περιπτώσεις ή διεύρυνση αὐτή δὲν ὄφει-
λόταν μόνο στά νέα τεχνικά μέσα καί τίς ἐπικοινωνίες, πού ἐπέ-
τρεπαν τήν αὐξηση τῆς παραγωγῆς, τήν πρόσβαση σέ νέες ἀγο-
ρές καί τήν ἀξιοποίησή τους, ἀλλά ἦταν σαφῆς συνέπεια μιᾶς
ἐπιθεθλημένης λίγο ἢ πολύ ἐξειδίκευσης στήν παραγωγή, σέ πολύ
ἐκτεταμένη κλίμακα. Ἦταν μ' ἄλλα λόγια ἔκφραση τοῦ διεθνούς
καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας πού εἶχε ἀρχίσει νά ἀποκαθίσταται (ἢ
νά ἐπιβάλλεται) καθὼς παγιωνόταν ὁ νέος διεθνῆς συσχετισμός
δυνάμεων στό πολιτικο - στρατιωτικό καί οἰκονομικό ἐπίπεδο. Ἡ
ἐξειδίκευση τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων καί τῆς ἀγορᾶς ἐμ-
φανίζεται σέ πολλά ἐπίπεδα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὸ ἐμπόριο ἐμφανί-
ζεται πιά σάν εἰδική δραστηριότητα ξεκομμένη σχεδὸν ἐντελῶς
ἀπὸ τήν παραγωγή. Ὁ τεχνίτης πού πουλοῦσε τὰ προϊόντα του
ἐξαφανίζεται καί ἡ τάξη τῶν ἐμπόρων μεσολαθητῶν αὐξάνει ρα-
γδαία. Ἀπὸ 6% γύρω στά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸ ποσοστὸ τοῦ
πληθυσμοῦ πού ἀσχολεῖται μὲ ἐμπορικῆς δραστηριότητες, στά πε-
ρισσότερα κράτη περνᾷ στό 12% καί 15% πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἴ-
διου αἰῶνα. Συγχρόνως μὲ τήν ἐξειδίκευση τοῦ ἐμπορίου σέ σχέση
μὲ τήν παραγωγή (κυρίως τῆ βιομηχανία) καί παράλληλα μὲ τῆ
διάκριση τοῦ ἐμπορικοῦ ἀπὸ τὸ βιομηχανικό κεφάλαιο, δημιουρ-
γοῦνται ἀλυσίδες ἐξειδικευμένων λειτουργιῶν μέσα στὸ ἴδιο τὸ
ἐμπορικό κύκλωμα. Ἡ ἀγορὰ ξεχωρίζει πιά καθοριστικὰ σέ χον-
τρική καί λιανική, τὰ καταστήματα λιανικῆς ἐξειδικεύονται καί
παύουν νά εἶναι «γενικοῦ ἐμπορίου», ὅπως ἐξειδικεύονται καί τὰ
«ἀνταλλακτήρια» (χρηματιστήρια ἐμπορευμάτων γιά ἓνα προϊόν)
καί ἡ νέα μορφή «τοπικῶν ἀγορῶν». Ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καί
στὸν ἔμπορο τῆς λιανικῆς μεσολαβεῖ, ἓνα ὄλο καί μεγαλύτερο κύ-
κλωμα ἐξειδικευμένων οἰκονομικῶν λειτουργιῶν, μεσολαθητές, προ-
μηθευτές, ἀντιπρόσωποι, ἐμπορικοὶ ταξιδιωτές, ἀσφαλιστές κ.λ.π.

Ἡ τάση γιά τὴ συγκέντρωση τῶν οἰκονομικῶν λειτουργιῶν
ἐμφανίστηκε βέβαια ἀργότερα ὅσο προσδιορίζοταν σφαιρότερα ἡ λο-
γική, οἱ ἀπαιτήσεις καί οἱ δυνατότητες τοῦ νέου κεφαλαιοκρατι-
κοῦ συστήματος παραγωγῆς. Ἡ συγκέντρωση αὐτὴ εἶχε, ὅπως
εἶδαμε, τρεῖς βασικὲς ἐκδηλώσεις: α) Μὲ τὰ «μεγάλια καταστή-
ματα» πού κάλυπταν τίς ἀνάγκες σέ πλῆθος εἶδη ἀπ' ὄλο τὸν κό-
σμο καί πού ἐμπορική τους «ἀκτινοβολία» ἦταν κάθε ἄλλο παρά

τοπική· β) με τή διείσδυση τών έμπορικων επιχειρήσεων στον τομέα τής έπεξεργασίας ή και τής παραγωγής· και γ) με τήν δλοένα και μεγαλύτερη αναλογία με τήν όποία ή μεταποίηση ή ή διαχείριση τών πρώτων ύλων ήπαιρνε μέρος στη διαδικασία διανομής και έκμετάλλευσης τών προϊόντων τής. Κλασικό παράδειγμα για τήν τελευταία αυτή περίπτωση είναι τά κ α ρ τ έ λ με τά όποια ήπχειρήθηκε από όρισμένες βιομηχανικές ήπχειρήσεις ή συσπείρωσή τους για τήν πιό άνετη προώθηση τών προϊόντων τους, κίνηση πού κατέληξε στην ήγκαθίδρυση άλυσιδας ειδικών πρακτορείων στην άρχή κι άργότερα και καταστημάτων για τά προϊόντα αυτά, πρακτορείων και καταστημάτων άμεσα ήλεγχόμενων από τίς μητρικές βιομηχανίες. Η τάση αυτή για τήν (ξανά) - συγκένρωση τών οικονομικών λειτουργικών, θά μπορούσε ίσως νά παραξηγηθεί σαν μία τάση ήπιστροφής σε προηγούμενες μορφές οικονομικής όργάνωσης. Κάτι τέτοιο δέν άντέχει βέβαια σε σοβαρή συζήτηση καθώς δέν υπάρχουν περιθώρια για παραλληλισμούς του πλλιου τεχνίτη ό όποιος κατασκεύαζε ό ίδιος και πουλούσε τά προϊόντα του, με τά βιομηχανικά τράστ πού άρχισαν νά μονοπωλούν όλόκληρους τομείς τής παραγωγής. Κι όχι μόνο αυτό αλλά μονοπωλώντας συγχρόνως και όλο τό προΐσές τής διάθεσης τών προϊόντων τους μέχρι νά φθάσουν στα χέρια τών άγοραστών, όί όποιοι μέσα από τήν ίδια αυτή διαδικασία μεταπλάθονταν σιγά - σιγά σε άπρόσωπους καταναλωτές, στηρίγματα μιās ήπίσης άπρόσωπης κοινωνίας, πού άφου όρθοπόδησε οικονομικά με τήν προτεραιότητα πού έδωσε στις ήπενδύσεις, άρχισε νά στρέφεται πιά και πρós τήν ήσωτερική κατανάλωση, για νά μπορέσει νά διαιωιστεί.

**10. Ἡ δυναμικὴ
τῆς η̅ιπειρογίας
τῶν νέων ὄρων**

Ἡ εἰκόνα πού παρουσιάζεται στο «ξ ε κ ί ν η μ α» τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης εἶναι πιά ἀρκετά καθαρή. Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις διογκώνονται, πιέζουν καὶ ὠθοῦν τὴν παραγωγή. Μαζὶ μὲ τὴν διεύρυνση καὶ τὴν «ἐξομάλυνση» τῶν ἀγορῶν (κυρίως τῶν ἐξωτερικῶν στὴν πρώτη φάση), ἀποτελοῦν τοὺς στυλοβάτες ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ μορφοποίηση καὶ τὴ συντήρηση τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης νέου τύπου, πού ἀκολουθεῖ. Τὰ νέα μέσα παραγωγῆς πού ἀνακαλύπτονται, καθὼς καὶ οἱ καινοτομίες καὶ οἱ νεωτερισμοὶ πού εἰσάγονται, γεννοῦν ἔτσι καὶ καταφέρνουν νὰ συντηρήσουν μιὰ ριζικὴ τεχνολογικὴ ἀνανέωση, τόσο ἀπότομη καὶ τόσο μεγάλη, πού ὀδηγεῖ κατευθεῖαν ὄχι μόνο στὴν κυριαρχία τῶν μηχανῶν ἀλλὰ καὶ στὴ μυθοποίησή τους. στή λατρεία τους καὶ στὴν ιδεολογικὴ ἐπιβολή τους. Οἱ ἴδιοι παράγοντες ὀδηγοῦν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὸν τεχνικὸ ἀλλὰ καὶ τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, στὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, ἀπὸ τίς συγκεντρώσεις κεφαλαίου πού τῶρα ἀποκαθίστανται σὲ νέες θάσεις, διαφορετικὲς ἀπ' ὅτι στο παρελθόν. Ἡ βασικὴ προέλευση τῶν κεφαλαίων πού ἔχουν συσσωρευθεῖ ἢ συσσωρεύονται, καθὼς καὶ οἱ μηχανισμοὶ αὐτῆς τῆς συσσώρευσης, ὅπως καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ «πλοῦτου», ἔχουν πιά ἀλλάξει. Μὲ τίς ἀλλαγές πού συντελέσθησαν στὸν τομέα τῶν ἐπικοινωνιῶν, ἡ οικονομικὴ ἀνάπτυξη θεμελιώνεται ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπ' ὅτι στο ἐξικίνημά της. Τὰ ἐμπόδια πού συντηροῦσαν παλιότερα τὴν περιορισμένη κλίμακα τῶν ἐπενδύσεων καὶ τὴν ἀνασφάλεια τῆς ἐπενδυτικῆς δραστηριότητος ξεπερνιοῦνται τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο, καὶ καθὼς αὐτὸ ἐμφανίζεται σὰν μόνιμο χαρακτηριστικὸ ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης ἀλλαγῆς πού εἶχε συντελεσθεῖ, ἀποκαθίσταται πιά καὶ μιὰ νέα νοοτροπία πού προωθεῖ τὴ δραστηριοποίηση τοῦ «καθενὸς πού μπορεῖ» καὶ τὴν κινητικότητα σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα, κ α ἰ στο κοινωνικὸ. Τὸ «ξ ε κ ί ν η μ α», ὀλοκλη-

ρώνεται έτσι σε μία νέα φάση της ανάπτυξης. Το χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι η άνεξαρτησία της οικονομικής ανάπτυξης από τους παράγοντες που τη γέννησαν και την θρέψαν στην πρώτη φάση του «ξεκινήματος». Σ' αυτή τη νέα της περίοδο, η οικονομική ανάπτυξη αὐτοσυντηρηείται και αὐτοπροωθείται από τον ίδιο τὸ δικό της δυναμισμό. Είναι η περίοδος που η αὐτοσυντήρηση αυτή εμφανίζεται σὰν ἑγγενές και μόνιμο χαρακτηριστικό τοῦ νέου κεφαλαιοκρατικού βιομηχανικοῦ συστήματος παραγωγῆς που εἶχε ἀρχίσει νὰ παίρνει μιὰ συγκροτημένη φυσιογνωμία, ν' ἀποκτᾷ μιὰ χαρακτηριστική λογική, και νὰ παγιώνεται.

Ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς φάσης, ἡ δόξα στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο χρωματίζεται ἐπίσης ἔντονα ἀπὸ ἕνα γενικευμένο αἶσθημα εὐφορίας γιὰ τὶς προοπτικὲς που ἀνοίγονται, (ἄς μὴ ξεχνᾶμε πὼς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς λεγόμενης «belle époque»), ἡ δὲ κίεση τῶν τιμῶν και ἡ τᾶση τους νὰ μειώνονται, εἶχε ἴσως τὸν οὐσιαστικότερο ἀντίκτυπο στὴ μορφοποίηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ τᾶση τῶν τιμῶν νὰ μειώνονται, τᾶση που ὀφειλόταν βασικά στὸ συνάγωγισμο και τὴν οἰκονομία σὲ «ἐργατικά», ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῶν μηχανῶν, διευκόλυνε και ἐνθάρρυνε τὶς ἐπενδύσεις και τοὺς νεωτερισμοὺς και ἐξωθούσε σὲ ὀλοένα περισσότερους, πρὸ ριζοσπαστικῶν, και μεγαλύτερων. Καθὼς τὰ περιθώρια κέρδους ἔπρεπε νὰ συντηρηθοῦν μὲ κάθε τρόπο, ἡ λογικὴ τοῦ συστήματος ἐπέβαλε νὰ ἀυξάνουν ὀλοένα οἱ ἐπενδύσεις, νὰ παράγονται ὀλοένα και μεγαλύτερες ποσότητες (και φυσικά νὰ καταναλίσκονται), νὰ ἐφευρίσκονται μὲ κάθε θυσία νέες παραγωγικὲς μέθοδοι και μέθοδοι μεταφορᾶς, ὥστε νὰ χαμηλώνει τὸ κόστος παραγωγῆς γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἔτσι ἡ χαμηλότερη ἀπὸ πρὶν ἐμπορικὴ τους τιμὴ και γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ αὐτοχρηματοδότηση τῶν ἐπιχειρήσεων μὲ τὴν διάθεση τῶν προϊόντων τους και τὴν ἀνακύκλιση τοῦ κεφαλαίου τους σὲ περιορισμένο χρόνο. Ἡ λογικὴ τοῦ συστήματος προϋπέθετε ἐπίσης, ἀλλὰ και ἐπέβαλε, τὴν κυριαρχία ὀρισμένων τομέων τῆς παραγωγῆς, ὀρισμένων κοινωνικῶν λειτουργιῶν, ὀρισμένων ἀγορῶν, ὀρισμένων περιοχῶν ἢ ὀρι-

σμένων κρατών κ.λ.π. πάνω σε άλλα, γιατί μόνο έτσι μπορούσαν να ξεπεραστούν θεμελιώδεις διαρθρωτικές αντιφάσεις. Όπως π.χ. η αντίφαση ανάμεσα στην επιδίωξη για αυξημένα περιθώρια κέρδους από τη μιὰ πλευρά και την ανάγκη αυξημένων επενδύσεων (π.χ. σε παραγωγικά μέσα) και αντιμετώπισης της πτώσης των τιμών, από την άλλη. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε κρίσιμους τομείς, όπως η παραγωγή άνθρακα π.χ., ή παραγωγή αλλά και η παραγωγικότητα δεν αβιάζουν σε περιόδους όπου οι τιμές είναι σταθερές. Αντίθετα η παραγωγή και η παραγωγικότητα (μαζί με την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης) αυξάνουν απότομα σε περιόδους κρίσεως, δηλαδή τότε που «πιέζονται» τα περιθώρια κέρδους από πτώση των τιμών. Το ίδιο συμβαίνει και σ' ένα άλλο κρίσιμο τομέα: τον τομέα των μεταφορών. Η πτώση των ναύλων τόσο στις θαλάσσιες όσο και στις αεροδρομικές μεταφορές που είναι συνεχώς εύνοει την αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας καθώς και την άνοδο και σιγά - σιγά και την κυριαρχία πάνω στις αγορές των πιδ συνταγωνιστικών εταιρειών, και των κρατών με τη δυναμικότερη οικονομική δραστηριότητα. Η βελτίωση των μεταφορών και η πτώση των ναύλων θεωρείται από όρισμένους μελετητές όπως ο Bairoch σαν ένα από τα πιδ επιβεβαιωμένα αίτια της σημερινής υποανάπτυξης όρισμένων περιοχών και κρατών. Πράγματι, η βελτίωση των μεταφορών ώφελει κυρίως τις μεγάλες εταιρείες και τις μεγάλες Δυνάμεις γιατί καθώς επιτρέπει ταχύτερη διακίνηση των εμπορευμάτων και μείωση των στόκων, επιτρέπει επίσης τη διεύρυνσή τους σε νέες περιοχές την ταχύτερη ανακύκλιση του κεφαλαίου τους, και την απελευθέρωση του για άλλες επενδυτικές πρωτοβουλίες - κατακτήσεις. Αλλά οι επενδυτικές αυτές πρωτοβουλίες, καθώς αναλαμβάνονται όταν και όπου υπάρχει η προοπτική του πιδ άνετου και γρήγορου κέρδους, τ ο ν ι ζ ο υ ν τις «ι ε ρ α ρ χ ή σ ε ι ς» που είχαν ήδη αρχίσει να διαφαίνονται από τη φάση του «ξεκινήματος» της εκβιομηχάνισης. «Ιεράρχηση», σημαίνει και «επιβολή» και «κυριαρχία». Σε εθνικό επίπεδο οι «ιεραρχήσεις» προκύπτουν και τονίζονται από την εμφάνιση που δίνεται στην ανάπτυξη όρισμένων τ ο μ έ ω ν τ η ς π α ρ α γ ω γ ή ς, η όρισμένων π ε ρ ι ο χ ω ν σε βάρος άλλων. Οι περιοχές όπου η εκβιομηχάνιση είχε αρχίσει νωρίτερα,

αποτελούν πόλους της επενδυτικής δραστηριότητας και φυσικά της οικονομικής ανάπτυξης και ε λ ο και περι σ σ ό τ ε ρ ο τροφοδοτούν αυτές, τις υπόλοιπες περιοχές, που εκείνες μένουν στάσιμες και ύποανάπτυκτες. Στο διεθνές επίπεδο, η βελτίωση των μεταφορών, καθιστά αποδοτικές στο ξπακρο τις φυτείες (και φυσικά την επιβολή μονοκαλλιεργειών στις αποικίες και τα προτεκτοράτα) αφού οι βιομηχανικές χώρες μπορούν πιά να προμηθεύονται τα αποικιακά προϊόντα σε ά ν τ ά λ λ α γ μ α των βιομηχανικών τους προϊόντων, με πρόσθετο κέδρος από τη μείωση των ναύλων, και την πιο αποδοτική αξιοποίηση των μεταφορικών μέσων, που είναι συνήθως δικά τους. Από την άλλη πλευρά είναι πιά δυνατή (δηλαδή αποδοτική) ή εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων στις αποικίες και άλλου, και ή διοχέτευση τους στα βιομηχανικά κέντρα, χωρίς να χρειάζονται απαραίτητα, εγκαταστάσεις «επί τόπου» για την επεξεργασία τους, δηλαδή χωρίς να υπάρχει ή ανάγκη βιομηχανικής ανάπτυξης και εκεί. Θεμελιώνονται έτσι οι προϋποθέσεις για τη μονιμότερη κυριαρχία των «κέντρων» πάνω στις «περιφέρειες».

Η διακύμανση των τιμών όμως, δεν είναι το μόνο χαρακτηριστικό αυτής της φάσης στην οικονομική ανάπτυξη. Νέες συνθήκες για την τελευταία δημιουργούνται και από την κ ί ν η σ η των κεφαλαίων, και κίνηση των κεφαλαίων σημαίνει δ ά ν ε ι α και τ ρ ά π ε ζ ε ς.

Πράγματι ή ανάγκη αυξημένης παραγωγής, ή ανάγκη να παρακολουθηθεί ή τεχνική πρόοδος κ.λ.π., συνεπάγονται μεγάλες και πολλές φορές παρακινδυνευμένες επενδύσεις σε νέα τελειοποιημένα αλλά και ακριβά μέσα παραγωγής (που θα μπορούσαν μάλιστα να ξεπεραστούν σύντομα από την τεχνική πρόοδο) γιατί μόνο έτσι μπορούσε να συντηρηθεί ή άντοχή στο συναγωνισμό της αγοράς και ή προοπτική του μεγάλου κέρδους. Η βιομηχανία για ν' αντιμετωπίσει όλα αυτά καθώς και τὰ ρί σ κ α από απρόβλεπτες εξελίξεις της οικονομικής συγκυρίας, υποχρεώνεται να καταφύγει στο δανεισμό και άναζητᾶ βοήθεια από τις τράπεζες. Στη φάση του «ξεκινήματος» και στα πρώτα χρόνια μετά, οι επενδύσεις δεν αποτελούσαν μεγάλο πρόβλημα καθώς ή αυτοχρηματοδότηση των

ἐπιχειρήσεων ἦταν γενικευμένη καὶ καθόλου δύσκολη ἀφοῦ τὰ τε-
ράστια ἀρχικά περιθώρια κέρδους ἔφταναν καὶ ξεπερνοῦσαν καμμιά
φορὰ τὸ 20% τοῦ ἐτήσιου τζίρου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ παρα-
δοσιακὸ τραπεζικὸ σύστημα μὲ οἰκογενειακὰ κεφάλαια ἐξαφραλι-
σμένα σὲ χρεώγραφα τοῦ Δημοσίου καὶ σὲ δραστηριότητες τῆς
Κεντρικῆς Τράπεζας, δὲν εἶχε οὐσιαστικὸ κίνητρο νὰ ἐπέμβει τὸ
ἴδιο στὶς βιομηχανικὲς ἐπενδύσεις, καθὼς τὰ «ρίσκα» τῆς ἀρχῆς
δὲν συμβάδιζαν μὲ τὴν παραδοσιακὴ νοστοροπία τῆς σιγουρίας. Δὲν
λειτούργησε ὁμοῦ τελικὰ ἀνασταλτικὰ γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἀνά-
πτυξη καθὼς βοηθοῦσε μὲ ἐμπορικὰ δάνεια τῆ δ ι α κ ί ν η σ η
τῶν προϊόντων.

Τὰ πράγματα ἄλλαξαν ραγδαία ἀργότερα, ὅταν τὰ μεγάλα
κεφάλαια ποὺ εἶχαν συσσωρευθεῖ ἀπὸ τὶς ἐξαιρετικὰ ἀποδοτικὲς
δραστηριότητες τῆς πρώτης περιόδου ἀναζητοῦσαν νὰ ἐπενδυθοῦν,
καὶ νὰ ἐπενδυθοῦν εὐστοχα ὥστε νὰ ἀποφύγουν τοὺς κινδύνους ἀπὸ
τὶς κρίσεις ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται. Συγχρόνως, ὅπως τονί-
στηκε, ἡ ἐπενδυτικὴ γενικὰ δραστηριότητα γινόταν τὸ κλειδί τῆς
οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια, ἡ διακίνηση τῶν κε-
φαλαίων, ἡ μαζικὴ καὶ ταχύτατη κυκλοφορία τους, γίνεταν ἀπό-
λυτα ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν αὔξησιν τῆς
παραγωγῆς καὶ τῆς παραγωγικότητος, ποὺ μόνον αὐτὴ μπόρουσε
νὰ συντηρεῖ τὰ περιθώρια κέρδους, μέσα στὶς συνθήκες ποὺ περι-
γράψαμε. Τὸ τραπεζικὸ σύστημα προσαρμόστηκε ἄριστα εὐκόλα.
Τὰ οἰκογενειακὰ κεφάλαια, ἔπαψαν νὰ εἶναι ἡ βάση τῆς λειτουρ-
γίας του. Βάση τῶν τραπεζικῶν κεφαλαίων εἶναι πιά ἡ λαϊκὴ
ἀποταμίευση. Ἀποροφώντας τὴν καὶ διοχετεύοντάς τὴν σὲ ἐπενδύ-
σεις καλὰ ἐπιλεγμένες γιὰ τὴ σιγουριὰ ποὺ προσέφεραν, οἱ τρά-
πεζες ἀποκτοῦν μιὰ πρόσθετη λειτουργία. Δὲν παίζουν μόνον τὸ
ρόλο τῶν ἐνδιαμέσων ἀλλὰ ἐπεμβαίνουν ἄμεσα στὴν οἰκονομικὴ
ἀνάπτυξη. Τὸ ξάπλωμά τους, μὲ τὰ πολυπληθῆ ὑποκαταστήματα
ποὺ ἐγκαθιστοῦν μέχρι τὴν πιὸ μικρὴ πόλη, σημαίνει συγχρόνως
καὶ τὸ ξάπλωμα τῆς θελκτικῆς εἰκόνας ἐνὸς καπιταλισμοῦ ποὺ
εἶναι στὰ μέτρα τοῦ καθενὸς ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποταμιεῦει, καὶ ποὺ
κύριο χαρακτηριστικὸ του εἶναι ἡ σίγουρη τοποθέτηση καὶ ἡ ἀ-
κοπη αὔξησιν τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τοὺς τόκους καὶ τὰ μερίσματα.
Ἡ προσεκτικὴ ὁμοῦ ἐπιλογή τῶν «σίγουρων» τομῶν μὲ κριτήριο
τὴν κοντοπρόθεσμη ἀποδοτικότητα σὲ κέρδη, σημαίνει ἐπίσης ἐπι-

Έτσι δξύνονται οι «ιεραρχήσεις» για τις όποιες μιλήσαμε προηγουμένως. Η τραπεζική επενδυτική δραστηριότητα, «επιλέγει» όριστικά τις περιοχές που θά είναι άναπτυγμένες και τις άλλες που θά μείνουν ύπανάπτυκτες, εξασφαλίζει τó θρίαμβο των πιó «προσαρμόσιμων» είτε είναι άτομα, έταιρείες ή πληθυσμοί δλόκληροι και περιοχές, και ίεραρχεί επίσης τους τομείς τής παραγωγής άπ' όπου θά προκύψουν τελικά οι οικονομικές και πολιτικές κυριαρχίες. "Όλ' αυτά μέσα σ' ένα κλίμα οικονομικού φιλελευθερισμού που εξαπλώνεται όλο και περισσότερο, καθώς όλο και περισσότερο τó «κέρδος» εξασφαλίζεται πιó άνετα με τήν έλευθερία των συναλλαγών παρά με τήν «προστασία» τους άπό τόν κρατικό παρεμβατισμό.

Ό πρώτος προνομιούχος τομέας παραγωγής, άπ' όπου συγκεντρώνονται οι επενδύσεις κι άπ' όπου προκύπτει ó πρώτος συσχετισμός δυνάμεων, είναι ó τομέας των θαμβακερών. Άργότερα τόν ίδιο ρόλο παίζουν ή παραγωγή γαιανθράκων, ή σιδηρουργία και οι σιδηρόδρομοι.

Σε προηγούμενα κεφάλαια επισημάνθηκε ήδη ó άποφασιστικός ρόλος τής βιομηχανίας θαμβακερών στο «ξεπέταγμα» τής βιομηχανικής επανάστασης και τής οικονομικής ανάπτυξης. Ό τομέας των θαμβακερών ήταν στην άρχή, ó μόνος που εξασφάλιζε γρήγορα και μεγάλα κέρδη. Η θεμελιώδης λειτουργία του στην εξέλιξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος ήταν ó ρόλος που έπαιξε στή μετάδωση άπό τόν άγροτικό και έμπορικό καπιταλισμό τής πρώτης περιόδου, στο βιομηχανικό καπιταλισμό τής επόμενης. Οι βιομηχανικές περιοχές τής Εύρώπης και τής Άμερικής, καθώς και ó συσχετισμός δυνάμεων στο διεθνές επίπεδο, διαμορφώθηκαν βασικά άπό τó θαμβάκι.

Οι τομείς τής παραγωγής, όμως, που καταξίωσαν τις άνακαλύψεις στον τεχνολογικό τομέα και που θεμελίωσαν όριστικά ή βιομηχανική επανάσταση, είναι οι γαιάνθρακες και ή σιδηρουργία. Για πολλούς λόγους αλλά κυρίως γιατί επέτρεψαν τó πέρασμα άπό τήν παραγωγή καταναλωτικών άγαθών στή μαζική παραγωγή βιομηχανικού έξοπλισμού, ή όποία λειτούργησε σαν ώστήρας για τήν τεράστια αύξηση τής παραγωγής και τής παραγωγικότητας και σαν θεμελιώδης προϋπόθεση για τήν άυτοσυντήρηση τής οικονομικής ανάπτυξης. Με τήν κυριαρχία αυτών των τομέων

παραγωγής αποκαθίσταται μιὰ νέα «ιεράρχηση» τῶν οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν δυνάμεων, πού παραμένει ἡ ἴδια ὡς τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ὅποτε ἡ κυριαρχία τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας ἄρχισε ν' ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὴν ἄνοδο τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἡ νέα ὄθηση πού δόθηκε στὴν παραγωγή, ἀργότερα, ἀπὸ τὴν χρῆση πῶς τελειοποιημένων τεχνολογιῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, τῆς πετρελαιοβιομηχανίας καὶ τῆς χημείας (αὐτὸ πού ὀρισμένοι ἐξακολουθοῦν νὰ ὀνομάζουν «δεύτερη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση») δὲν τροποποίησε βασικά τις ἱεραρχίες πού εἶχαν ἀποκατασταθεῖ ἔτσι. Ἀπλὰ καὶ μόνο μὲ τὴν νέα αὐτὴ ὄθηση καὶ τὸ νέο ἄλλα τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης, παγιώθηκαν ἀκόμη περισσότερο οἱ συσχετισμοὶ δυνάμεων πού εἶχαν διαμορφωθεῖ. Οἱ ἀναπτυγμένες βιομηχανικὰ χῶρες ἐδραίωσαν τὴν κυριαρχία τους πάνω στὶς ἄλλες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις ἀνακατατάξεις στὸ συσχετισμὸ δυνάμεων μεταξύ τους, κι ἀνεξάρτητα ἐπίσης ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πολλαπλασιάστηκαν οἱ πόλοι τῆς ἀνάπτυξης. Σὲ κάθε περίπτωση οἱ μεταβολές αὐτὲς ἐντάσσονταν στὴ λογικὴ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς κυριαρχίας τῶν «κέντρων» πάνω στὶς «περιφέρειες», τῶν «ὄσων εἶναι ἱκανοὶ καὶ μποροῦν» πάνω στοὺς ὑπόλοιπους. Στὸ διεθνὲς ἐπίπεδο ὁ μηχανισμὸς ἦταν πάντα ὁ ἴδιος: «Οἱ χῶρες - ἐργαστᾶσια κυριαρχοῦν πάνω στὶς χῶρες - προμηθευτὲς καὶ στὶς χῶρες - ἀγοραστᾶς».

Στὸ ξεκίνημα τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς λειτουργεῖ καταλυτικὰ καὶ τὰ οικονομικὰ ἐπιχειρήματα εἰς θάρος τῶν ἐλεύθερων συναλλαγῶν κρατοῦν ἀκόμη τὴν ἰσχύ τους. Σὲ κάθε χῶρα πού ξεκινούσε τὴν ἐκβιομηχανισμὴ της, ἦταν πρῶτα ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχουν περιορισμοὶ πού νὰ μποροῦν νὰ ἐξασφαλίζουσι τὴ συντήρηση τῆς ἀποδοτικότητος τῶν ἐπενδύσεων, τὰ μεγάλῃ κέρδη, τὴν αὐτοχρηματοδότηση τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τὴν ἀποδοτικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας. Ἡ μηχανοποίηση τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ βαμβακιοῦ π.χ. στὴν Ἀγγλία δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ συντελεσθεῖ μὲ τόσο γρήγορο ρυθμὸ καὶ σὲ τέτοια ἔκταση, χωρὶς τοὺς τελωνειακοὺς περιορισμοὺς γιὰ τὰ βαμβακερὰ προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ καὶ στὴ Γαλλία, ἡ σιδηροβιομηχανία της δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ μὲ τὸ ρυθμὸ καὶ τὸ βαθμὸ πού ἀναπτύχθηκε, χωρὶς τὸ κλείσιμο τῆς γαλ-

λικής αγοράς στα αγγλικά σιδηρουργικά προϊόντα.

Οι εθνικές οικονομίες λειτουργούν «ελεύθερα» στο έσωτερικό αλλά αποφασιστικά «προστατευμένες» στις σχέσεις του με το εξωτερικό και ιδιαίτερα στις σχέσεις τους με τις άλλες κυρίαρχες οικονομίες. Συγχρόνως και κάτω από την πίεση των απαιτήσεων για αυξημένη παραγωγή που αντισταθμίζει τις αυξημένες επίσης επενδύσεις, κυρίως σε σύγχρονα μέσα παραγωγής, ανακαλύπτονται νέες «φιλελεύθερες» οικονομικές «τεχνικές» για την κατάκτηση των αγορών, όπως π.χ. το dumping (άρχιες πωλήσεις κάτω από το κόστος) και νέες «φιλελεύθερες» μέθοδοι εκμετάλλευσης της εργασίας (όπως π.χ. η αμοιβή με το κομμάτι, ή με τον τόνο, τα ποσοστά για αυξημένη παραγωγικότητα κ.λ.π.) που να αντισταθμίζουν τις διεκδικήσεις των εργατών για μεγαλύτερες αμοιβές.

Στην Αγγλία κι αργότερα στη Γαλλία, η κατάργηση των έσωτερικών τελωνειακών δασμών γίνεται απαραίτητη για την πτώση των τιμών, τη συγκράτηση των μισθών και τη διατήρηση των περιθωρίων κέρδους μέσα σε μια αγορά πολύ πιεζόμενη βέβαια.

Στην Αγγλία αρχίζει μια μακρὰ διαμάχη εναντίον των αριστοκρατών γαιοκτημόνων για να καταργηθούν τα προνόμιά τους στη διαμόρφωση των τιμών του σιταριού, (Anti Corn Laws League), κι αργότερα (1840) καταργούνται έλοι οι περιορισμοί (Navigation Actes) στο εμπόριο με το εξωτερικό και τις αποικίες. Ο δρόμος για την οικονομία των ελεύθερων συναλλαγών είναι πια ανοιχτός. Την ίδια πορεία προς την ελεύθερη οικονομία όπου κυρίαρχος νόμος είναι η ισορροπία της προσφοράς με τη ζήτηση ακολουθούν σταδιακά και τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη. Πουθενά όμως αυτή η πορεία δεν γίνεται στα τυφλά. "Όσο, και κάθε φορά, που η προστασία της αγοράς είναι αποδοτική για τα επενδεδυμένα κεφάλαια, διακηρύσσεται ή ανάγκη του κρατικού προστατευτικού παρεμβατισμού και η διατήρηση του παλιού καθεστώτος. Όταν όμως η ελευθερία στις συναλλαγές επιτρέπει νέες διεξόδους στο διεθνές επίπεδο, ή τη συγκράτηση π.χ. των μισθών με την είσοδο της εργασίας στην ελεύθερη αγορά, τότε διακηρύσσεται: το απαραίτητο της οικονομικής ελευθερίας για τη συντήρη-

ση και προώθηση της ανάπτυξης. Η τάση πάντως που έλο και γενικεύεται ώθει στή λατρεία της ελευθερίας των συναλλαγών στο όνομα της οικονομικής ανάπτυξης.

Η οικονομική ανάπτυξη σ' αυτή τή δεύτερη φάση της αυτο-συντήρησης είναι μεγαλειώδης. Το παγκόσμιο εμπόριο από 10 δισεκατομμύρια χρυσά φράγκα το 1830, φτάνει τὰ 30 στὰ 1850, τὰ 58 στὰ 1875 και τὰ 200 στις αρχές του επόμενου αιώνα. Η βελτίωση των μεταφορών και ή πτώση των ναύλων βοηθούν τις χώρες με προχωρημένη εκβιομηχάνιση νά αυξήσουν υπέρμετρα τὰ κέρδη τους. Η συμμετοχή των μεγάλων δυνάμεων στις παγκόσμιες συναλλαγές μεγαλώνει: άσταμάτητα. Από ένα τρίτο περίπου γύρω στὰ 1850 φτάνει τὰ δύο τρίτα στὰ 1875 και τὰ τρία τέταρτα στις αρχές του είκοστου αιώνα. Οί βασικές αίτιες είναι φανερές. Οί μεγάλες δυνάμεις αγοράζουν μαζικά τρόφιμα και πρώτες ύλες και πουλάνε μαζικά τὰ βιομηχανικά τους προϊόντα. Είτε πρόκειται για τις σχέσεις με τις παλιές άποικίες τους, ή οικονομικο-στρατιωτική έπιβολή τους είναι άπόλυτη, είτε πρόκειται για τις σχέσεις τους με τους λιγότερο εξαρτημένους πελάτες τους στή μη βιομηχανοποιημένη Εύρώπη και στις «προνομιούχες» ζώνες έπιρροής τους στήν Άφρική, τή Νότια Άμερική ή τήν Άπω Άνατολή, ό μηχανισμός της οικονομικής κυριαρχίας είναι παντού ό ίδιος. Άκριβώς έτσι ή Άγγλία πρώτη περνά σε μιὰ κατάσταση του έ μ π ο ρ ι κ ο υ τ η ς ί σ ο ζ ύ γ ι ο υ πολύ χαρακτηριστική για τó νέο κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Ήδη στὰ 1830 τὰ 75% των εισαγωγών της είναι τρόφιμα, ενώ τὰ 85% των εξαγωγών της, βιομηχανικά προϊόντα. Τὰ θαμδακερά, οί μηχανές, τὰ έπεξεργασμένα μέταλλα κ.λ.π. ανταλλάσσονται με τεράστιο κέρδος, με τó σιτάρι, τὰ κρέατα, τὰ γαλακτερά κ.λ.π.

Σ' έλη τή διάρκεια του 19ου αιώνα οί αυξημένες εξαγωγές είναι αναπόφευκτη ανάγκη για τις μεγάλες δυνάμεις. Η κρίση της υπερπαραγωγής, ή άδυναμία νά συντονισθεί ή παραγωγή με τήν έσωτερική ζήτηση, που δέν είναι ούτε σταθερή ούτε όμοιογενής ούτε εύκολη στή χειραγώγησή της ούτε εύκολα αναπτύξιμη εξαιτίας κυρίως των άναγκών σε επενδύσεις, της διακύμανσης των τιμών και των κοινωνικών άνισοτήτων οί όποιες προκαλούν κι άλλες άνισότητες στις καταναλωτικές δυνατότητες των κατοίκων, όλα

αυτά οδηγούν στην αναζήτηση διεξόδου μέσα από την αύξηση των εξαγωγών. Είναι φανερό ότι από το ξεκίνημα ήδη της βιομηχανικής επανάστασης, ή αύξηση της παραγωγής, το ανεξέλεγκτο λίγγο ή πολύ του ρυθμού της και οι έσωτερικοί κοινωνικοί ανταγωνισμοί οδηγούν κατ' ευθεία σ' ένα είδος έ μ π ο ρ ι κ ο υ έ π ε κ τ α τ ι σ μ ο υ που από τη φύση του είναι ί μ π ε ρ ι α λ ι σ τ ι κ ό ς και που τελικά ολοκληρώνεται πολιτικά στον 20^ο αιώνα παίρνοντας αυτό ακριβώς το όνομα.

Από τα 1885, ήδη, ο J. Ferry λέει επιγραμματικά: «Μια άποικία δέν είναι τίποτε άλλο από μια διεξόδος». Η μερκαντιλική άποψη για την οικονομία άπορρίπτεται όριστικά. Οι μεγάλες έταιρείες χάνουν τα προνόμια και την προστασία που τους παρεχόταν. Όλα είναι ελεύθερα. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός φθάνει στο άποκορύφωμά του στο δεύτερο τρίτο του 19ου αιώνα λίγο πριν γίνει πάλι άναγκαία ή έπιστροφή στον κρατικό παρεμβατισμό, στα τελευταία χρόνια του ίδιου αιώνα. Η έπιβολή των βιομηχανικών χωρών στις υπόλοιπες χώρες που προμηθεύουν τις πρώτες ύλες ή που αγοράζουν τα βιομηχανικά τους προϊόντα κάνει νοητό το έ λ λ ε ι μ μ α τ ι κ ό έ μ π ο ρ ι κ ό ί σ ο ζ ύ γ ι ο, μέσα σ' αυτό το κλίμα οικονομικού φιλελευθερισμού. Η έλευθερία στις συναλλαγές και ή έφαρμογή του νόμου της αντιστοιχίας της προσφοράς και της ζήτησης, είναι δυνατό να οδηγήσουν σε εισαγωγές μεγαλύτερες από τις εξαγωγές. Για τις άναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, το έλλειμμα αυτό είναι όμως τελικά εικονικό γιατί υπερκαλύπτεται από τους άδηλους πόρους που προέρχονται από τις ύπηρεσίες που παρέχουν σε διεθνές επίπεδο (άσφάλειες, μεταφορές, έπιστημονική κάλυψη κ.λ.π.) και την κερδοσκοπία από τη διακίνηση των κεφαλαίων του. Αυτή ακριβώς ή διακίνηση των κεφαλαίων τους και ή έξαγωγή τους με έπενδύσεις ή δάνεια στις ύποανάπτυκτες χώρες γίνεται, όλο και πιο φανερά, στοιχείο άπαραίτητο για την κυριαρχία τους. Ο ήμπεριαλισμός θρίσκεται βαθιά μέσα στη λογική του συστήματος που όρθοπόδησε με τη βιομηχανική επανάσταση.

Από την άλλη πλευρά, κι όπως έξ άλλου είναι φυσικό, όλες αυτές οι άνακατατάξεις στο οικονομικό επίπεδο, ή συσώρευση κερδών, ο ρόλος του κεφαλαίου και οι κυριαρχίες ή οι «ίεραρχήσεις»

πού αποκαταστάθηκαν, στηρίχθηκαν κυρίως σε μιὰ διαφορετικῆς κλίμακας ἀλλὰ καὶ διαφορετικοῦ χαρακτήρα ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας. Οἱ ἀνακατατάξεις στὸ κοινωρικὸ ἐπίπεδο ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴ διάσταση τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης.

Ἡ πρώτη, ἡ μεγαλύτερη καὶ ἡ πιὸ ἄμεσα αἰσθητὴ ἀλλαγὴ, ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων (σὲ θάρος τῆς ὑπαίθρου) καὶ φυσικὰ ἡ τεράστια αὐξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ πίνακας τῆς ἐπόμενης σελίδας, πού δείχνει τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀστικοῦ καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὶς βιομηχανικὲς χῶρες στὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, εἶναι εὐγλωττος ἀπὸ μόνος του καὶ δὲν χρειάζεται σχόλια. Ἀπὸ 7% στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα, ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς περνᾷ στὸ 13% στὰ μέσα του καὶ φθάνει τὸ 25% γύρω στὰ 1900. Στὶς βιομηχανικὲς χῶρες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα, τὰ ἄλλατα εἶναι πολὺ μεγαλύτερα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πόλης σὲ θάρος τῆς ὑπαίθρου συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὴν ἐκβιομηχάνιση καὶ τὴ λογικὴ τοῦ νέου κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Γιὰ τὴ βιομηχανία πού ξεπετιέται ἢ πού συντηρεῖ τὴν ἀνάπτυξή της καὶ πού τῆς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κατάκτηση τῆς ἐργασίας, ἡ ἐξουδετέρωση τοῦ «οἰκιακοῦ συστήματος» παραγωγῆς καὶ κυρίως ἡ συγκρότηση τῆς παραγωγῆς σὲ περιορισμένο χῶρο, ὅπου θὰ πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ οἱ πρώτες ὕλες καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἡ ἐργατικὴ δύναμη, (γιατὶ μόνο ἔτσι θὰ κατέβει τὸ κόστος καὶ θὰ συντηρηθεῖ τὸ περιθώριο κέρδους), γιὰ τὴ βιομηχανία λοιπόν, ἡ κινητικὸτητα τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας. Ὁ πληθυσμὸς κινεῖται κυρίως πρὸς τὶς μεγάλες πόλεις γιατί καὶ ἡ ἐκβιομηχάνιση εἶναι ἐκεῖ πιὸ ἔντονη. Στὴν Εὐρώπη, ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀστικῶν περιοχῶν μὲ περισσότερους ἀπὸ 100.000 κατοίκους, δὲν ξεπερνοῦσε τὸ 2% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Στὰ 1910 ὁμοῦ φθάνει τὸ 15%. Οἱ μεγάλες πολυπλόκαμες πόλεις μεγαλώνουν μὲ ἐξωφρενικοὺς ρυθμούς. Τὸ Λονδίνο διπλασιάζει τὸν πληθυσμὸ του μέσα σὲ τριάντα χρόνια καὶ φθάνει τὰ 4.000.000 στὰ 1800 ἔταν τὸ σύνολο τοῦ ἀγγλικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι: 30.000.000, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ Παρίσι φθάνει στὰ 3.000.000 πού σημαίνει ὅτι ἕνας στοὺς 10 Γάλλους κατοικεῖ ἐκεῖ. Μέσα στὸ 19ο αἰῶνα, ὁ πληθυσμὸς τῆς Πετρούπολης αὐξάνει 300%,

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
(1850—1914)

		Συνολ. πληθ. έκατομμ.	'Αγροτ. πληθ. έκατομμ.	πληθ. %	'Αστικ. πληθ. έκατομμ.	πληθ. %
'Αγγλία και Ουαλλία	1851	18	9	48	9	52
	1881	26	8	31	18	69
	1911	36	8	22	28	78
'Ενωμένο Βασίλειο	1851	26	14	52	12	48
	1881	33	12	37	21	63
	1911	46	13	27	33	73
Γερμανία	1871	41	26	64	15	36
	1891	49	23	47	26	53
	1911	65	26	40	39	60
Η.Π.Α.	1840	17	15	15	2	11
	1870	39	29	74	10	26
	1890	63	41	65	22	35
	1910	92	41	54	42	46
Γαλλία	1851	36	27	75	9	26
	1886	38	24	64	14	36
	1911	40	22	56	18	44
Ρωσία	1851	59	55	93	4	7
	1900	110	96	87	14	13
	1914	142	114	81	28	20

τῆς Βιέννης περίπου 500%, τοῦ Βερολίνου 872%. Ἡ σ υ γ κ έ ν τ ρ ω σ η τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐξουσίας εἶναι δομικὸ στοιχεῖο τῆς λογικῆς τοῦ νέου συστήματος. Μέσα στὶς πόλεις ἡ βιομηχανία προκαλεῖ ἐπίσης τὸ «φούσκωμα» τοῦ «τρίτογενοῦς» τομέα, τῶν ὑπηρεσιῶν, ἐνῶ κυρίαρχο στοιχεῖο παραμένει πάντα ἡ ἔλξη πού ἀσκει στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ, ὁ ὅποιος συσσωρεύεται στὶς νέες βιομηχανικὲς ἀστικὲς περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ἀστικὸ πυρήνα. Ἡ ζωὴ στὴ νέα μορφή τῆς πόλης, π ο ὐ δ ε γ ξ χ ε ι π ι ε

ὄρια, προσδιορίζεται ταξικά με πολὺ μεγαλύτερη σαφήνεια ἀπ' ἔτι στὸ παρελθόν. Ὁ διαχωρισμὸς σὲ περιοχὲς με διαφορετικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, παρακολουθεῖ ἀπλῶς τὴν ἔντονη ταξικὴ διαφοροποίηση ποὺ γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῆς συμμετοχῆς στὴ νέα μορφή παραγωγικῶν σχέσεων. Οἱ προνομιούχοι ξεχωρίζουν καθαρὰ ἀπὸ τοὺς μὴ προνομιούχους κι ἀπ' αὐτοὺς ποὺ δὲν ἔχουν στὸν ἥλιο μοίρα. Ἡ ἐκβίωσηχάνιση τραντάζει ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις τῆς παλιᾶς κοινωνίας. Οἱ κοινωνικὲς καὶ οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις ξαναπλάθονται σὲ νέες βάσεις, ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ τοὺς νέους οἰκονομικοὺς ὅρους καὶ τὴ δυναμικὴ τους ἐξέλιξη.

Τὰ πρῶτα θύματα τῆς λογικῆς τοῦ νέου συστήματος εἶναι οἱ ἀγρότες. Ἡ ἀριθμητικὴ τους μείωση παρακολουθεῖται καὶ ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς συμβολῆς τους στὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα. Τρεῖς στοὺς τέσσερεις τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἀγρότες γύρω στὰ 1820, στὴ Γαλλία, Γερμανία κ.λ.π. Στὰ 1870 οἱ ἀγρότες εἶναι ἕνας στοὺς δύο. Στὰ 1870 ἐπίσης, στὴν Ἀγγλία οἱ ἀγρότες δὲν εἶναι περισσότεροι ἀπὸ ἕνας στοὺς ἐφτά. Ἡ μείωση τοῦ ἐνεργοῦ ἀγρο-

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΕΝΕΡΓΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

	Μ. Βρετανία	Γαλλία	Γερμανία	Η.Π.Α.
1820	46	75	80	75
1850	22	64	65	65
1870	15	49	49	50
1910	6	42	18	33

τικού πληθυσμοῦ εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη. Στὴ Γαλλία, τὸ ἀγροτικὸ εἰσόδημα ξεπερνᾷ τὸ μισὸ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, εἶναι μόλις τὸ 50% στὰ μισὰ του, φθάνει τὸ 35% στὰ τέλη τοῦ αἰώνα καὶ στὰ 1920 δὲν ξεπερνᾷ τὸ 20%. Συγχρόνως καὶ τὸ κατὰ κεφαλὴ εἰσόδημα τῶν ἀγροτῶν μειώνεται σταδιακὰ καὶ ἔρρισκεται κάτω ἀπὸ τὸ μέσο κατὰ κεφαλὴ εἰσόδημα. Θὰ πρέπει βέβαια ν' ἀποφευχθοῦν οἱ γενικεύσεις. Ἡ τάση εἶναι περισσότερο ἀπὸ ξεκάθαρη ἀλλὰ οἱ διαφορὲς δὲν λείπουν ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, καθὼς οἱ ἱστορικὲς συνθήκες δὲν εἶναι ἴσμοιες. Στὴν Ἀγγλία π.χ. ἡ ἐξειδίκευση στὴ γεωργικὴ παραγωγή, ἀλλὰ καὶ στὴν παραγωγή γενικότερα, ἄρχισε νὰ συμβαίνει

πολύ νωρίτερα από τις υπόλοιπες χώρες, όπως νωρίτερα έχασαν την κοινωνική τους υπόσταση κατηγορίες ολόκληρες του πληθυσμού, όπως οι κλασικοί χωρικοί, οι «yeomen» κ.λ.π. Η βιομηχανική επανάσταση δυνάμει και επιτάχυνε εξελίξεις που εκεί είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται νωρίτερα. Έντελώς αντίθετα, στις Η.Π.Α. η ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής στηρίχθηκε από το ξεκίνημά της στη μηχανοποίηση, γιατί το απαιτούσαν οι τεράστιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι αποστάσεις, καθώς και τα λιγοστά διαθέσιμα χέρια. Έτσι συνδέθηκε από πολύ νωρίς και εξαιτίας της βιομηχανικής επανάστασης με τις συγκεκριμένες απαιτήσεις των εσωτερικών και των εξωτερικών αγορών. Και ακριβώς από τη σχέση της κυρίως με τις τελευταίες, οι οποίες θά μπορούσαν να απορροφούν τα απεριόριστα αμερικανικά γεωργικά πλεονάσματα, απέκτησε και μια μεγάλη ευαισθησία απέναντι στους καθοριστικούς παράγοντες του νέου συστήματος, όπως η διακύμανση των τιμών, η εξειδίκευση κ.λ.π. Η αμερικανική γεωργία, από το ξεκίνημά της σχεδόν, συμμετείχε ενεργά στην οικοδόμηση του νέου συστήματος, και γεύθηκε αυτούσια τα χαρακτηριστικά του. Γεννήθηκε και ανδρώθηκε σε κεφαλαιοκρατικά πλαίσια. Και για την εξέλιξή της τον κύριο ρόλο τον έπαιξε η μηχανοποίηση των καλλιεργειών.

Διαφορετική ήταν η εξέλιξη στη Γαλλία, με την παραδοσιακή της αγροτική κοινωνία, όπου ο κλασικός ρόλος της γεωργίας παρέμεινε για αρκετό διάστημα αρκετά σημαντικός, καθυστερώντας ως ένα σημείο την εκβιομηχάνιση και την εξάπλωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στον αγροτικό τομέα. Μια βασική αιτία γι' αυτό είναι αναμφισβήτητα ο $\alpha \nu \alpha \delta \alpha \sigma \mu \acute{o} \varsigma$ που συντελέστηκε άμεσα μετά την επανάσταση του 1789, όταν εκποιήθηκαν τα δημόσια κτήματα στους αγρότες, και δημιουργήθηκε έτσι μια ολόκληρη τάξη αγροτών, που δεν ήταν πια δουλοπάροικοι, αλλά μικροϊδιοκτήτες. Από την άλλη πλευρά, με τη γενίκευση του $\epsilon \kappa \lambda \omicron \gamma \iota \kappa \omicron \upsilon \delta \iota \kappa \alpha \iota \acute{\omega} \mu \alpha \tau \omicron \varsigma$, που ήταν κι αυτό κατάκτηση της επανάστασης, οι αγρότες έγιναν κατά κάποιο τρόπο ρυθμιστές της πολιτικής ζωής, αφού η συμβολή τους στη διαμόρφωση των κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών ήταν σημαντική, και στηρίχθηκαν με διάφορα μέτρα από ποικίλα και διαφορετικά

καθεστῶτα. Ἔτσι ἡ ἀφομοίωσή τους στή δυναμική τῆς βιομηχανικῆς - κεφαλαιοκρατικῆς λειτουργίας καί ἡ προλεταριοποίησή τους ἦταν ἀρκετά ἀργή. Τό ἴδιο καί ἡ συνειδητοποίηση ἀπό τοὺς ἴδιους τῆς θέσης τους στήν κοινωνική ἱεραρχία πού διαμορφωνόταν. Ἐξ ἄλλου καί μέσα στόν ἴδιο τόν ἀγροτικό τομέα ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται μεγάλες διαφορές. Σέ περιοχές μέ καλύτερη ἐξυπηρέτηση ἀπό τὰ μεταφορικά μέσα, ἢ ἐκεῖ ὅπου μεγαλοϊδιοκτῆτες ἀνέλαβαν αὐτοὶ τὴν πρωτοβουλία εἰσαγωγῆς τῆς μηχανικῆς καλλιέργειας καί τῆς ἐξειδίκευσης τῆς παραγωγῆς, ἐκεῖ γενικότερα πού τὸ κεφάλαιο τὸ ἐπενδεδυμένο σέ μέσα παραγωγῆς ἐπαίξε ἀπὸ νωρὶς μεγαλύτερο ρόλο ἀπ' ὅ,τι ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία, ἡ ὑπαιθρος ἀντιμετώπισε ἀνετότερα τὴν πίεσή της ἀπὸ τὴν πόλη καί τὴ βιομηχανία καί δλοκληρώθηκε χωρὶς δραματικὲς κοινωνικὲς μεταβολές στο νέο παραγωγικὸ σύστημα. Σ' ὅλες ὅμως τίς ἄλλες περιπτώσεις, ἄλλοῦ πιὸ σύντομα καὶ ἄλλοῦ μὲ πιὸ βραδύ ρυθμό, ἡ κατάληξη ἦταν μία: φτώχεια, ἀποστέρηση ἀπὸ τίς νέες δυνατότητες, μαζικὴ ἔξοδος πρὸς τίς πόλεις, κάμψη δημογραφικῆ, ἀλλὰ καί κάμψη τῶν γεννήσεων, ὑποανάπτυξη καί στασιμότητα γιὰ ὅσους ξέμεναν. Ἡ μετανάστευση ἰδιαίτερα τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀλλὰ καί τοῦ πιὸ δυναμικοῦ τμήματος τοῦ μὴ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή τῶν νέων, ἀφήνε ἀκαλλιέργητα μεγάλα τμήματα γῆς, χωρὶς μάλιστα προοπτικὲς ἐντατικῆς ἐπανακαλλιέργειας ἀπὸ τὸ ντόπιο πληθυσμό, πού ἀρκοῦνταν σέ μιὰ στάσιμη μᾶλλον παραγωγὴ γεωργικῶν καί κτηνοτροφικῶν προϊόντων, μέ τὰ ὅποια ἐξασφάλιζε τὴ δική του ἐπιβίωση καί κάλυπτε πότε - πότε ἀνάγκες τῶν κοντινῶ ἀστικῶν κέντρων. Οἱ διαφορὲς εἶναι φανερές, ἀλλὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικά. Οἱ περιοχές πού ἀναπτύσσονται εἶναι πάντα περιοχές ἤδη προνομιούχες γιὰ διάφορους λόγους. Ἡ μηχανοποίηση τῆς παραγωγῆς δὲν παίζει ἐθασικὸ ρόλο σ' αὐτὲς τίς ἐπιλογές. Τοὺς βασικοὺς ρόλους παίζουν πάντα, ἢ γειτόνευση τῆς γεωγραφικῆς θέσης τῆς περιοχῆς, μέ τίς ἀγορὲς - κέντρα, ἢ κατάσταση τοῦ κυκλοφοριακοῦ δικτύου, καί κυρίως ἡ ἐξυπηρέτησή της ἀπὸ τοὺς σιδηρόδρομους, ἢ τροφοδότησή της ἀπὸ κεφάλαια, οἱ καταβολές τῆς πληθυσμιακῆς της σύνθεσης κ.λ.π. Ὅπως γράφει ὁ Rioux, μόνο οἱ περιοχές πού εἶχαν ἐπιλέξει (καί συγκεντρώσει

κάπου) τήν παραγωγική τους δραστηριότητα, πού είχαν καταφέρει (ἀπό τήν ἀρχή) νά αξιοποιήσουν τά ἐπενδεδυμένα στά μέσα παραγωγῆς κεφάλαιά τους, πού είχαν ἀπό νωρίς ἀνταποκριθεῖ στή ζήτηση τῆς ἀγορᾶς, χωρίς ἀναστολές ἀπό τήν προσήλωσή τους στίς παραδοσιακές μορφές, μόνο αὐτές κατάφεραν στή συνέχεια νά ἀναπτυχθοῦν, αὐξάνοντας ἀκόμη περισσότερο τήν ἀπόσταση πού τοῦς χώριζε ἀπό τίς ὑπόλοιπες καί μέ τήν εἰσαγωγή νέων τεχνικῶν μέσων στήν παραγωγή. Καί δὲν θά ἔπρεπε νά λησμονηθεῖ πῶς τά νέα αὐτά τεχνικά μέσα, οὐσιαστικά ἀντιστοιχοῦσαν στίς δικές τους μόνο δυνατότητες γιατί μόνο ἐκεῖ θά μπορούσαν ν' ἀποσβεσθοῦν ἀπό τή μαζική τους ἐκμετάλλευση ἢ ὁποία ἦταν δυνατή ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπῆρχε μιὰ πρόσφορη ὑπόδομή. Ἡ ἀνάπτυξη συσσωρεύεται ἔτσι σέ «νησίδες», σάν συνέπεια τῆς συσσώρευσης τῶν ἐπενδεδυμένων κεφαλαίων, πράγμα πού εἶναι ἀπόλυτα λογικό καθῶς ὅλα συμβαίνουν πιά στά πλαίσια μιᾶς οἰκονομίας ὅπου κυριαρχεῖ τὸ κεφάλαιο καί ὁ νόμος τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης. Συσσωρεύεται ὁμοῦς ἐπίσης καί ὁλοένα αὐξάνει ἡ στασιμότητα καί ἡ ὑπανάπτυξη τῶν ὑπόλοιπων περιοχῶν καί ἡ φυγή τῶν κατοίκων τους. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ φυγάδες τῆς ὑπαίθρου καταφεύγουν στίς μεγάλες πόλεις, χωρίς μάλιστα νά περνοῦν τὸ μεταβατικὸ στάδιο τῆς παραμονῆς τους σέ μικρὰ ἐπαρχιακὰ ἀστικά κέντρα, ὅπως συμβαίνει συχνὰ σήμερα, ἢ παίρνουν τὸ δρόμο μιᾶς ἀλλιότικης φυγῆς μεταναστεύοντας πρὸς τὸ «Νέο Κόσμο». Οἱ ἐποχιακοὶ φυγάδες εἶναι μιὰ ἄλλη κατηγορία ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου, πού καταφεύγουν στή μεγάλη πόλη γιὰ νά κερδίσουν ὅ,τι τοῦς χρειάζεται καί γιὰ νά τὸ μεταφέρουν πίσω στή γῆ τους. Ὅμως σιγά - σιγά αὐτὴ ἡ ἐποχιακὴ μετανάστευση στήν πόλη πού λειτουργεῖ σάν περιστασιακὸ ἀντίδοτο γιὰ τὴ μιζέρια τῆς ζωῆς στήν ὑπαίθρο, περιορίζεται σ' ὀρισμένα ἐπαγγέλματα (ὅπως οἱ οἰκοδόμοι π.χ.) καί ἀργὰ ἢ γρήγορα καταλήγει σὲ μόνιμη ἐγκατάσταση στά ἀστικά κέντρα.

Οἱ ἐξεγέρσεις τῶν ἐξαθλιωμένων ἀγροτῶν δὲν λείπουν. Τόσο σὲ χώρες ὅπως ἡ Ἀγγλία ὅπου οἱ μεταβολές στή γεωργικὴ παραγωγή εἶχαν ἤδη μιὰ ἱστορία πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ὅσο καί σὲ χώρες ὅπως οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες μέ τόσο διαφορετικὴ ἱστορικὴ ὑπόσταση.

Ἡ ἀγγλικὴ ὑπαιθρος ἐξεγείρεται γύρω στὰ 1830, ὅταν οἱ ἀγροτικοὶ ἐργάτες τῶν νοτιοδυτικῶν περιοχῶν, κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἐπίμοχθης ἐργασίας τους, τῶν χαμηλῶν μισθῶν καὶ τῆς κρίσης πού ἀντιμετωπίζου ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τῶν μηχανικῶν καλλιεργητικῶν μέσων, ἐπαναστατοῦν ἐναντίον τῆς ἀβεβαιότητος τοῦ μέλλοντός τους ἀπὸ τὴν ἀνεργία πού ἔρχεται καὶ τίς ἀπελπιστικὰς συνθήκας πού διαγράφονται. Οἱ ἄποροι σὲ ὀρισμένες περιοχὰς ξεπερνοῦν τὸ 40% καὶ τὰ ἐνοριακὰ ἐπιδόματα ἀπλῶς δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα. Καίνε καὶ σπάζουν τὰ μηχανήματα καὶ τίς ἐγκαταστάσεις ὁσόντου διαλύονται βίαια. Ἡ ὀριστικὴ καταστολὴ τῶν πρώιμων ἀγροτικῶν ἐξεγέρσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν γίνεται νωρίτερα ἀπὸ τὸ 1850.

Στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση τῶν «Farmers» πού διαμαρτύρονται γιὰ τὴν πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων (συνέπεια τῶν διεθνῶν κρίσεων) καὶ γιὰ τὴν ἀύξηση τῶν ἀποθηκεύτρων καὶ τῶν σιδηροδρομικῶν ναύλων, παίρνει μεγάλη ἔκταση γύρω στὰ 1890. Κύριος στόχος τῶν ἐξεγερμένων εἶναι τὸ οἰκονομικὸ κατεστημένο τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, τῶν βιομηχάνων, τῶν μπανκιέρηδων, καὶ βασικὸ αἴτημα μιὰ λαϊκὴ κυβέρνησις ἀποδεδειμμένη ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσις νὰ ὑπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῶν «οἰκονομικῶν κύκλων». Κατάληξις εἶναι πάλι ἡ ἀποτυχία, καθὼς τὸ ἀγροτικὸ κίνημα γιὰ μιὰ ἀκέρμη φορὰ δὲν κατάφερε οὔτε νὰ συντονισθεῖ μὲ τίς διεκδικήσεις τῶν ἐργατῶν οὔτε νὰ συγκινήσει τίς μεγάλες μάζες. Ἡ ἀποκατάστασις τῶν τιμῶν σὲ εὐνοϊκὰ ἐπίπεδα γύρω στὰ 1897, μετὰ τίς κρίσεις καὶ πρὶν ἀπὸ τίς ἐπόμενες, ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ σβήσει ἡ ἐπαναστατικὴ διάθεσις σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο.

Τὰ δύο παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ βαθμὸ ὀριμότητος τῶν ἀγροτικῶν κινήματων. Μετὰ ἀπὸ τίς συχνὰς ἐξεγέρσεις τους πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ, οἱ ἀγρότες περνοῦν σὲ μιὰ πρὸ ὀργανωμένη μορφή ἀγῶνα ἔχοντας ἀρχίσει νὰ συνειδητοποιοῦν τὴν σχέσιν πού ἔχουν τὰ δικά τους ἀγροτικὰ προβλήματα καὶ οἱ ὑσυχολίες πού ἀντιμετωπίζου, μὲ τὴ γενικότερη διάρθρωσις τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα. Ἄλλὰ οἱ ἀγῶνες τους ἀποδεικνύεται πὼς δὲν παίρνουν ποτὲ εὐρὸ μαζικὸ χαρακτήρα καὶ οἱ συνειδητοποιήσεις

καρκίνοβατών γιατί είναι πάντα δυνατή ή ατομική διεξοδος για τὸν καθένα: ἡ φύγη στήν πόλη.

Συνοφίζοντας μπορεί νά εἰπωθεῖ πὼς ἡ ἐπανάσταση στή γεωργία κι ἐπιτελικά συνεπαγόταν αὐτή ἡ ἀλλαγὴ, ξαπλώθηκε σέ πανεθνικὴ κλίμακα κάτω ἀπὸ τὴν ὄθηση ποὺ τῆς ἔδωσαν ὀρισμένες πρωτοπόρες περιοχὲς κι ὀρισμένα πρωτοπόρα οἰκονομικὰ κυκλώματα ἢ καὶ ἄτομα μερικὲς φορές. Ἡ ἀλματώδης ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, τῶν βιομηχανοποιημένων ἀντικειμένων, τὸ ξάπλωμα τοῦ δικτύου τῶν ἐπικοινωνιῶν καὶ τοῦ πιστοδοτικοῦ συστήματος μὲ τίς τράπεζες, ἡ κινητικὸτητα δηλαδὴ σὰν νέο χαρακτηριστικὸ ἀπέναντι στήν παλιὰ γενικευμένη στασιμότητα, ἔλα αὐτὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ καὶ χρηματοδοτικὸ καπιταλισμὸ, ποὺ κρατᾶ πάντα τὴν πρωτοβουλία γιὰ τίς ἀλλαγές ποὺ συντελοῦνται.

Παρόλο τὸν ὁμοειδῆ χαρακτῆρα τῶν ἀντιδράσεων τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν πολλὰς φορές ἀρκετὰ μεγάλη διάρκεια αὐτῶν τῶν ἀντιδράσεων, παρόλη τὴν ὑποανάπτυξη καὶ τὴν ἀπομόνωση ποὺ κυριαροῦν σὰν χαρακτηριστικὰ τῆς, ἡ ὑπαίθρος πουθενὰ καὶ σέ καμμιά περίοδο δὲν ἦταν ἕμογενὲς περιβάλλον ζῶης μὲ δική του καὶ ἴδια πάντα ταυτότητα. Οἱ διαφοροποιήσεις ἦταν καιρίες τόσο ἀνάμεσα στίς διάφορες ἀγροτικὲς περιοχὲς ὅπως κι ἀνάμεσα στὸν πληθυσμὸ τῆς ὑπαίθρου. Μερικοὶ θριαμβεύουν καὶ στήν ὑπαίθρο, ὅπως καὶ στίς πόλεις. Εἶναι λίγοι ἀριστοκράτες ποὺ εἶχαν συχνὰ καὶ τὴν πρωτοβουλία τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν στίς συνθήκες παραγωγῆς, κι οἱ ὅποιοι τὰ κατάφεραν ἀκριβῶς ἐπειδὴ συνδέονταν μὲ οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς ἢ μὲ δεσμοὺς κάστας μὲ τὸν πολυπράγμονα καὶ «σοφὸ» χρηματοδοτικὸ μηχανισμό ποὺ τοὺς ἐπέτρεπε τίς ἐγκαιρὲς καὶ κατάλληλες ἐπενδύσεις. Εἶναι: ἀκόμη μερικοὶ μεγαλοἰδιοκτῆτες ποὺ κατάφεραν ἀρκετὰ νωρὶς νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ νέο πνεῦμα καὶ νὰ προσαρμοσθοῦν στήν ἀγορὰ ἐξειδικεύοντας τὴν παραγωγὴ τους, καθὼς κι οἱ σκόρπιοι ἀναρριχητές. Οἱ ὑπόλοιποι ξεζουμίζονται, ἐξουθενώνονται καὶ φυλακίζονται στή μιζέρια καὶ τὴν ἀνία τους, ἢ ἐξοστρακίζονται στίς πόλεις καὶ τὸ μακρινὸ «Νέο Κόσμο» τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Αὐστραλίας.

Σ' ὅλες τίς χώρες ποὺ γνώρισαν τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ ὑπαίθρος, καὶ ἡ ζωὴ σ' αὐτήν, γνώρισαν τὸ ἴδιο σχεδὸν πανο-

μοιότυπο καπιταλιστικό προτσές. Ἐπιλογή τοῦ πληθυσμοῦ σέ ἀτομικό ἐπίπεδο στή βάση τῆς κατοχῆς ἢ ὀχι κεφαλαίων καί τῆς προσαρμογῆς στοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς, ὀχι ριζοσπαστικές ἀνκατατάξεις στήν ἰδιοκτησία τῆς γῆς, περιφερειακή ἱεράρχηση μέ συγκέντρωση τῶν πιό ἀποδοτικῶν δραστηριοτήτων στίς ζῶνες ὅπου μπορεῖ νά μειωθεῖ τὸ κόστος τῆς παραγωγῆς καί νά αὐξηθεῖ τὸ ποσοστὸ κέρδους, νέα πιό ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί τελικὰ ἐξολόθρευση καί παραμερισμὸς τῶν ἀδυνάτων καί ἐξοστρακισμὸς στίς πόλεις ἢ τὴν ξενιτειὰ ὄσων δέν εἶναι δυνατὸ νά προλεταριοποιηθοῦν ἐπὶ τόπου.

Τῆ μεγαλύτερη μάζα τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ στίς νέες καί παλιές πόλεις τὴν ἀποτελοῦν οἱ φυγάδες τῆς ὑπαίθρου. Ἄλλὰ στίς πόλεις γιὰ τοὺς ἀποτυχημένους δέν ὑπάρχει ἡ δικλείδα τῆς ἀτομικῆς φυγῆς.

Ἡ πόλη κρατᾶ βέβαια πάντα τὸν παλιὸ πληθυσμὸ τῆς μέ βιοτεχνική, κυρίως, καί ἐμπορικὴ ἀπασχόληση. Ἄλλὰ πόλις τῆς ἀνάπτυξης εἶναι ἡ νέα μορφή συγκρότησης τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, τὸ ἐργαστάσιο. Μὲ ἐπίκεντρο τὸ ἐργαστάσιο πού ἐπιλέγει, ἱεραρχεῖ καί ἀξιοποιεῖ ἀποδοτικὰ τὴν ἐργασία τῶν ἐργατῶν, ὀργανώνονται ἐπίσης οἱ τομεῖς τῶν ὑπηρεσιῶν καί τῆς κατοικίας. Ὁ δρόμος πού ὀδήγησε ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι: στὸ ἐργαστάσιο εἶναι ὁ ἴδιος πού ὀδήγησε ἀπὸ τὸν ἐργαζόμενο στὸν προλετάριο. Ὁ ἐργάτης τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, μέ προέλευση συνήθως κάποια ἀγροτικὴ περιοχή, γίνεται: τὸ πρότυπο τοῦ ἐκμεταλλεμένου, παρὰ τίς ἐπὶ μέρους διαφορὲς ἐδῶ καί ἐκεῖ, καί τίς κατοπινὲς θελιτώσεις. Σὲ τελευταία ἀνάλυση αὐτὸ δέν εἶναι καθόλου παράδοξο. Γιατί, ὅπως σημειώνει πάλι χαρακτηριστικὰ ὁ J. Rioux, ἡ νέα κοινωνία ξέρει νά διαλέγει τὰ θύματά τῆς. Οἱ ἀναγκαῖες ἐπενδύσεις γιὰ τὴν παραπέρα προώθηση τῆς ἀνάπτυξης, ὅταν μάλιστα ὀλοι οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς χρη-

ομοιοποιούνται ήδη εξαντλητικά, δέν είναι δυνατό νά γίνουν παρά μόνο άν πιεστέι ή κατανάλωση. Για νά εξασφαλιστεί ή προοπτική του κέρδους και τής εκβιομηχάνισης, τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα δέν μπορεί νά παίξει συγχρόνως σέ δύο ταμπλώ, κι είναι υποχρεωμένο νά επιλέξει. Και ή επιλογή πού γίνεται χωρίς άναστολέσ, εϋνοεϊτήν επενδυτική δυνάτοότητα και είναι φυσικά σέ βάρος τής κατανάλωσής. Και μόνο οί μεγάλες εργάσιμες ήμέρες, οί χαμηλοί μισθοί, τά άφθονα εργατικά χέρια, πού νά μήν είναι μάλιστα οργανωμένα, ό άπόλυτος έλεγχος τής αγοράς και τής εργασίας έτσι ώστε οί άπασχολήσεις νά προσφέρονται μόνο σ' όσους είναι διατεθειμένοι νά δεχθούν χωρίς αντιδράσεις τούς νέους κανόνες, μόνο αυτά μπορούν νά εϋνοήσουν τίς επενδύσεις πού πρέπει νά γίνουν για νά προωθηθεί και νά γεννοεολήσει τό κεφάλαιο, στήριγμα τής ανάπτυξης.

Η άθλιότητα των εργατών, δέν είναι λοιπόν, όπως πολλοί σύγχρονοι είχαν πιστέψει τότε καλοπροαίρετα, καρπός τής άμύλημένης ήθικής των εργοδοτών και αίσχος για τήν άνθρωπιά και τή δικαιοσύνη. Είναι δομικό χαρακτηριστικό και φυσικός νόμος, για τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα στη φάση τής ανάπτυξης του. Οί Άγγλοι οικονομολόγοι του 19ου αιώνα δέν έκαναν κανένα λάθος όταν διατύπωναν από νωρίς τή στενή σχέση πού έχει ή παραγωγή μέ τό κέρδος και τό ύψος των μισθών. "Υψος πού περιορίζεται στο έλάχιστο για νά επιτρέψει τήν επιβίωση και τήν άπαραίτητη άναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης των μισθωτών. "Όταν ό εργαζόμενος προσαρμοσθεί σ' αυτές τίς συνθήκες καταλήγει προλεταριοσ πού πουλά τήν εργατική του δύναμη, πού δέν μπορεί νά επιβιώσει παρά μόνο άν βρει άπασχόληση και πού δέν βρίσκει άπασχόληση παρά μόνο άν ή εργασία του βολεύει τό νέο σύστημα ανάπτυξης του κεφαλαίου πού βρίσκεται στα χέρια όσων κατέχουν τά μέσα παραγωγής. "Ο καταμερισμός τής εργασίας, ή προλεταριοποίηση, ή παραγωγικότητα και ή αύξηση του κεφαλαίου συνδέονται οργανικά. Μέσα σ' αυτά λοιπόν, τά πλαίσια, κι όχι κάτω από άποπροσανατολιστικό ήθικό πρίσμα, θά πρέπει νά ιδωθεί και νά εκτιμηθεί ή ζωή των εργατών στη βιομηχανική πόλη.

Η φιλελευθεροποίηση τής νομοθεσίας παρακολουθεί τήν ά-

νάγκη αύξημένης κινητικότητας του πληθυσμού που ανταποκρίνεται στις επιταγές των νέων παραγωγικών σχέσεων. Στην Άγγλία π.χ. καταργείται στα 1795 ή υποχρέωση των «ένοριων» να «συμμαζεύουν» τους φτωχούς στα εύαγή τους ιδρύματα, πράγμα που επιτρέπει σε τεράστιες μάζες να μετακινήθουν ελεύθερα, αναζητώντας άλλοι καλύτερη τύχη, και που τις εξωθεί βασικά στα βιομηχανικά κέντρα όπου ή εργασία τους αγοράζεται ελεύθερα. Ίδια εξέλιξη και στις άλλες βιομηχανικές χώρες. Έτσι ολοένα μεγαλύτερο και ανανεωμένο εργατικό δυναμικό είναι διαθέσιμο (και έχθετο) στις ανάγκες της βιομηχανικής παραγωγής, που προσδιορίζονται βέβαια από την «αγορά». Η καταμερισμένη εργασία που παρακολουθεί τή λογική της μέγιστης άποδοτικότητας των μηχανών και της εργατικής δύναμης, δέν προϋποθέτει συχνά κανενός είδους επιδεξιότητα ούτε ειδικές γνώσεις. Η εκπαίδευση ή ή μαθητεία του εργατικού δυναμικού δέν έχει νόημα, αφού οι επαναλαμβανόμενες χειρονομίες που τροφοδοτούν τις μηχανές και συντηρούν τή λειτουργία τους ώστε να παραχθεί κάποιον τμήμα κάποιου προϊόντος, μπορούν να γίνουν από τον καθένα. Έκείνο που έχει νόημα είναι να συντηρηθεί εκείνος ο ρυθμός λειτουργίας των παραγωγικών μέσων που επιτρέπει τή άνοδο της παραγωγικότητας στο επιθυμητό και προσδιορισμένο από τον εργοδότη ύψος. Ο εργάτης γίνεται κι αυτός ένα απρόσμενο ανταλλακτικό της μηχανοποιήμενης παραγωγής. Οι συνθήκες της καθημερινής δουλειάς και φυσικά οι γενικότερες συνθήκες ζωής παρακολουθούν λογικά τις «ελευθερίες» αυτές. Από τή θερμοκρασία και τόν θόρυβο ως τόν ψυχολογικό κλίμα που επικρατεί, από τις συνθήκες ασφάλειας κατά τή διάρκεια της εργασίας ως τήν αστυνόμευση του ρυθμού της και τις βιαιότητες για όσους δέν τόν παρακολουθούν, από τή φυσική εξάντληση ως τήν ήθικη κόπωση, από τις πιέσεις που ασκούνται κυρίως στο γυναικείο προσωπικό και τούς πόν νέους, ή ζωή στο εργοστάσιο της «φιλελεύθερης» περιόδου, και τόν ξεκινήματος της βιομηχανικής επανάστασης μοιάζει πραγματικός εφιάλτης. Η άγγλική κυρίως φιλολογία από τόν Νείκενς ως τόν Καρλάλ θρίθει από χαρακτηριστικές περιγραφές για τή ζωή αυτής της περιόδου μέσα κι έξω από τόν εργοστάσιο. Στην

«κατάσταση της εργατικής τάξης στην 'Αγγλία» ο Engels τεκμηριώνει με πλήθος συγκεκριμένες αναφορές την ίδια εικόνα.

Τò κίνημα πρὸς τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐργατικῆς νομοθεσίας πού νά ἐξασφαλίζει τὰ στοιχειώδη δικαιώματα τῶν ἐργατῶν ἦταν ἡ πρώτη ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ πού εἶχε κατακλύσει τὸν κόσμον στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἐξέλιξή της δίνει τὸ μέτρο τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας σ' ἐκείνη τὴν περίοδο.

Ἡ ἐργάσιμη μέρα ἐκτεινόταν σ' ἕλη τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας κι ἀργότερα ὅταν ἔγινε δυνατὸς ὁ φωτισμὸς μὲ γκάζι, μεγάλωσε ἀκόμη περισσότερο γιὰ νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ συνεχῆς παραγωγή ὀρισμένων ἐργοστασίων. Ὁ πρῶτος ἐργατικὸς νόμος στήν Ἀγγλία (ὁ νόμος τοῦ Peel) περιορίζε τὴν ἐργασία τῶν μαθητευόμενων παιδιῶν στοὺς μύλους σὲ 12 ὥρες, κι ἀργότερα ὀρισμένοι φωτισμένοι διομήχανοι τὴν περιορίσαν στὰ δικὰ τους ἐργοστάσια, στὸ ἴδιο ὕψος καὶ γιὰ τοὺς ἐνήλικες. Στὰ 1819 ἕνας νέος νόμος τοῦ Peel πού βασιζόταν σὲ ἐκτιμήσεις ἀπὸ τὸ πείραμα τοῦ Owen (γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεῖ πολὺς λόγος παρακάτω στὸ κείμενο τοῦ Benevolo) ἀπαγόρευε τὴν ἐργασία τῶν παιδιῶν κάτω ἀπὸ τὰ ἑννέα, καὶ περιορίζε τὴν ἐργασία τῶν κάτω ἀπὸ τὰ δεκάξι σὲ δώδεκα «μόνο» ὥρες. Ἡ ἐφαρμογὴ του ὁμῶς δὲν ἦταν ἐξασφαλισμένη μὲ οὐσιαστικὰ μέτρα καὶ προβλεπόταν μόνο γιὰ τοὺς μύλους. Ἡ χρησιμοποίησι τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν, μὲ μειωμένο μάλιστα μισθὸ (τὸ πολὺ δύο τρίτα γιὰ τίς γυναῖκες καὶ τὸ πολὺ μισὸ κανονικὸς μισθὸς γιὰ τὰ παιδιά), ἀπέβλεπε νά σπάσει τὴν ἀντίσταση ὅσων δὲν υπέκυπταν ἀκόμη, καὶ νά ὀδηγήσει ἐλόκληρη τὴν οἰκογένεια στὸ ἐργοστάσιο. Γιὰ νά κρατηθοῦν οἱ μισθοὶ χαμηλά, γιὰ νά μπορεῖ παρόλα αὐτὰ μιὰ οἰκογένεια νά ζεῖ, καὶ γιὰ νά ἐξαρτᾶται βέβαια ἐλοκληρωτικὰ ἀπὸ ὅσους τῆς παρείχαν αὐτὴ τὴ δυνατότητα.

Μέχρι τὰ 1850 ἀκόμη, οὗτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ μὲ τοὺς μειωμένους μισθοὺς, πού εἶναι ἀντικείμενο ὑπερεκμετάλλευσης, ἀποτελεῖ περίπου τὸ μισὸ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαζόμενων στήν ὑφαντουργία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ αἰδεσιμότητος Davies διακηρύσσει πὼς ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νά παρέχεται βοήθεια σὲ παιδιά πού εἶναι 6 χρόνων καὶ δὲν ξέρουν ἀκόμη οὔτε

νά πλέκουν. Ο Ντίκενς είναι αναλυτικός για τις πωλήσεις των «παραπανθήσιων» παιδιών από τις ένορίες, σε διάφορους προστάτες-έργοδοτες, οι οποίοι δέν είναι σπάνια σαδιστές. Οι έπισήμες έρευνες διαφόρων κυβερνητικών έπιτροπών, βρίθουν από χαρακτηριστικά παραδείγματα και πολλά άπ' αυτά αναφέρει ο Πώλ Μαντου στην κλασική του μελέτη. Η μεγαλύτερη εργατική έπιτυχία στην Άγγλία θεωρήθηκε ή θεομοθέτηση της δεκάωρης εργασίας για τις γυναίκες και τά παιδιά. Η έγκριση του νόμου αυτού πού έγινε στα 1847 μετά από πολλές περιπέτειες, επέτρεφε μερικές έλπίδες για γενικότερη βελτίωση και για επέκτασή του και στους άνδρες, αλλά αυτό άποδείχθηκε άδάσιμο από την πράξη, καθώς έ τρόπος έφαρμογής του νέου νόμου καταστρατηγούσε ουσιαστικά τό περιεχόμενό του. Η γενίκευση και κωδικοποίηση της εργατικής νομοθεσίας δέν έγινε νωρίτερα από τό 1878 και τό οκτάωρο (για τους μεταλλορύχους μόνο) ήταν κατάκτηση του 1908. Η γενίκευση των έννέα ώρων εργασίας έγινε πολύ άργότερα, τό 1939.

Στή Γαλλία' ή κατάσταση είχε την ίδια άργή εξέλιξη, πού αντιμετώπισε πρόσθετα έμπόδια από την καταλυτική λειτουργία της «έλευθερίας του πολίτη», κατάκτημα του 1789, ή έποία συχνά ναρκοθέτησε τις προσπάθειες του κρατικού παρεμβατισμού για τον έλεγχο της εκμετάλλευσης των πιδ άδύνατων. Οι εκθέσεις του Δρ. Villermé, στα 1839, περιείχαν τέτοια στοιχεία για την κατάσταση πού έπικρατούσε στα έργοστάσια, κυρίως σχετικά με τά παιδιά, ώστε καμμιά κυβέρνηση δέν μπορούσε νά άρνηθει κάποια παρέμβαση. Ο πρώτος γαλλικός εργατικός νόμος, στα 1841, άπαγόρευε τή χρησιμοποίηση εργατών ήλικίας κάτω των οκτώ, θέσπιζε τό οκτάωρο για τά παιδιά κάτω από τά δώδεκα και τό δωδεκάωρο για δλους τους νέους κάτω από τά δεκάξι, αλλά δέν προέβλεπε κανένα άποτελεσματικό μηχανισμό για την έφαρμογή του και καταστρατηγούνταν συχνά. Άπό τους νόμους της Δεύτερης Δημοκρατίας, μετά την επανάσταση του Φλεβάρη 1848, ο μόνος πού επέζησε τελικά ήταν ο νόμος του Σεπτεμβρη 1848, πού έριζε τή δωδεκάωρη εργασία τόσο για τις γυναίκες όσο και (για πρώτη φορά) για τους άνδρες. Η έφαρμογή του ήταν έλαστική, με πολλές εξαιρέσεις, αλλά παρέμεινε πάντως στα χαρτιά, ώστόσο θεοπίστηκε τό οκτάωρο στα 1919, και ή έβδομάδα των σαράντα

ώρων, στα 1936. Ἀλλὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ μέτρο, γρήγορα ἀνα-
ρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ πολεμικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς
καὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ κρατικοῦ προγράμματος ἐξοπλισμῶν.

Ἡ ἐξέλιξη στὰ Γερμανικὰ κράτη κι ἀργότερα στὴν ἐνοποι-
ημένη Γερμανία δὲν ἦταν σημαντικὰ διαφορετικὴ, ἂν καὶ ὑπῆρ-
χαν ἀρκετὲς διαφορὲς ἀπὸ κρατίδιο σὲ κρατίδιο. Ἡ γενίκευση τοῦ
δικτάτωρου ἔγινε ἐπίσημα τὸ 1918, ἀλλὰ στὴν πράξη οἱ παραχω-
ρήσεις ποὺ ἔγιναν πρὸς ὄφελος τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας, εἴ-
χαν σὰν ἀποτελέσματα τὴν ἐργάσιμη μέρα τῶν ἐννέα ὡς δέκα ὥρων.

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ στὸ ξεκίνημα τῆς βιομηχανικῆς ἐπα-
νάστασης εἶναι ἡ τάση τῶν μισθῶν νὰ μειώνονται. Οἱ σχετικὰ
ἐλκυστικοὶ μισθοὶ τῆς ἀρχῆς, ἔδωσαν τὴ θέση τους σὲ μισθοὺς πεί-
νας, ποὺ μειώνονταν συνέχεια τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀγοραστι-
κῆς τους ἀξίας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὀνομαστικῆς τους τι-
μῆς. Ἡ διακύμανση τῶν τιμῶν καὶ ἡ τάση τους νὰ μειώνονται,
χρεώνονται τελικὰ στοὺς μισθοὺς, γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἡ δυνατό-
τητα νὰ γίνονται ἐπενδύσεις. Ἀπὸ 33 σελλίνια τὸ 1795, ὁ μισθὸς
ἐνὸς ὕφαντῆ στὸ Μπόλτον τῆς Ἀγγλίας, περᾶ στὰ 14 σελλίνια
τὸ 1815 καὶ στὰ 6 σελλίνια τὸ 1834. Στὴ Γαλλία ἡ πορεία εἶναι
ἡ ἴδια, ὅπως ὅμοιες εἶναι οἱ διαφορὲς κατὰ περιοχὰς καὶ κατὰ
ἐπαγγέλματα. Οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις πληρώνουν συνήθως κα-
λύτερα, ἀλλὰ ἡ ἀποδοτικότητα ποὺ ἐπιζητοῦν καὶ τὸ ὥραριο ποὺ
ἐπιβάλλουν εἶναι βαρύτερο. Ἡ ἐργασία ὅλης τῆς οἰκογένειας γίνε-
ται πιά ἀνάγκη ζωτικὴ. Ἡ πορνεία δὲν εἶναι καθόλου ἀσυνήθιστο
μέσο γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ εἰσοδήματος μπροστὰ στὸ φάσμα τῆς
ἀνεργίας καὶ τῆς πείνας. Ἡ ἐγκληματικότητα, κυρίως τῶν νέων,
ἡ ὀργάνωση σὲ σπεῖρες κ.λ.π. ξαπλώνονται μὲ τρομακτικὸς ρυ-
θμοὺς καθὼς ἐπιζητεῖται μιὰ λύση στὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα καὶ
γιὰ φυγὴ ἀπὸ τὴν ἐξαθλίωση καὶ τὴν ἐξάντληση ἀπὸ τὶς βαριεῖς
συνθῆκες ἐργασίας. Ὁ ἀλκοολισμὸς ξαπλώνεται τρομακτικὰ καθὼς
ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ φυγὴ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ καταπίεση. Οἱ ἐπι-
δημίες θρῖσκουν προετοιμασμένο ἔδαφος γιὰ νὰ κάνουν θραύση,
κυρίως βέβαια στὶς ἐργατοπόλεις καὶ τὶς ἐργατικὲς συνοικίες.
Ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ μικρόδια δὲν φοβοῦνται τοὺς λιγότερο
φτωχοὺς. Τὰ προβλήματα ὑγιεινῆς γενικεύονται καὶ ἀπὸ τὴ γενί-
κευση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν προβλημάτων γεννιέται ἡ ὀργανωμένη

κρατική παρέμβαση σε πλήθος άλλους τομείς. Στη μελέτη που ακολουθεί ο I. Benevolo ασχολείται αναλυτικά μ' αυτό και με τις επιπτώσεις του στον τομέα της πολεοδομίας και γενικότερα της ζωής στην πόλη.

Μετά το 1850 είναι, σχεδόν παντού, φανερό κάποια βελτίωση. Το είδαμε με τη γενίκευση κι εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας. Οι μισθοί, τόσο σε ονομαστική τιμή όσο και σε αγοραστική δύναμη, αυξάνουν. Οι συνθήκες δουλειάς εξανθρωπίζονται. Η διατροφή βελτιώνεται και οι εργατικές κατοικίες δεν είναι πιά οι τρώγλες της αρχής του αιώνα. Η αύξηση της αποταμίευσης μαρτυρεί μια κάποια εξασφάλιση για όρισμένες κατηγορίες εργαζόμενων. Αλλά οι διακρίσεις ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες ενισχύονται και γίνονται ακόμα πιο φανερές. Οι εξαιρετικά χαμηλοί μισθοί του ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, που δλοένα κι ανανεώνεται με τους καινούργιους εκπατριμένους των αγροτικών περιοχών, αυξάνουν με πολύ βραδύτερο ρυθμό και σε πολύ μικρότερο βαθμό απ' ό,τι οι μισθοί των πιο εξειδικευμένων εργατών που βρίσκονται ψηλά στην ιεραρχία. Η εξέλιξη είναι διπλή: και πρόοδος αλλά και διαφοροποίηση του εργατικού κόσμου. Αλλά και η προλεταριοποίηση δεν είναι λιγότερο φανερή. Μέσα στις ετερόκλητες μάζες των αρχών της βιομηχανικής επανάστασης εκεί όπου η έλλξη της μανιφακτούρας είχε μαζέψει ανάκατα, αγρότες, μισσαγρότες, τεχνίτες, κ.λ.π., ή οργανωμένη πιά βιομηχανική μονάδα που είναι το εργοστάσιο, κάνει μια αποφασιστική επιλογή. Στη Γαλλία ο αριθμός των εργαζόμενων στις συμπαιγές — με πλήρη παραγωγικό κύκλο — βιομηχανικές μονάδες, από 1.200.000 γύρω στα 1850 περνά στα 4.500.000 άτομα το 1910. Στο ίδιο διάστημα ή μείωση του βιοτεχνικού δυναμικού από 2.500.000 άτομα σε 900.000 γίνεται με την ίδια αναλογία. Είναι μια άκραία κατάληξη που σημειώνει την ολοκλήρωση της βιομηχανικής επανάστασης, με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής: τον καπιταλισμό, που καθώς έχει όρθοποδήσει και θεμελιωθεί μπορεί να ενδιαφερόται για την κατανάλωση, να ιεραρχήσει και να αυξήσει τις απασχολήσεις, και ν' αξιοποιήσει επιτέλους τις τεχνολογικές κατακτήσεις, διατηρώντας συγχρόνως

τήν κοινωνική ανισότητα και τήν εκμετάλλευση τῶν μὴ βιομηχανοποιημένων «υπανάπτυκτων» περιοχῶν. Ἡ ἀνάπτυξη ξεπερνιέται ἔτσι ὀριστικά. Ἄλλὰ ἡ πρόοδος πού συντελέστηκε στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα δέν θά ἔπρεπε νά κάνει νά λησιμονηθοῦν ὅσα θυσιάστηκαν στήν πρώτη περίοδο, ἀπό τὸ 1750 ὡς τὸ 1850. Μονιμότερη συνέπεια ἐκείνης τῆς περιόδου εἶναι τὸ «κλείσιμο» καὶ ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου. Οἱ ἐργάτες ἀπομονώνονται γεωγραφικά στίς ἐργατοπόλεις καὶ τίς ἐργατικές συνοικίες, ἀπομονώνονται κοινωνικά καθὼς οἱ κοινωνικές σχέσεις καὶ ἡ κοινωνική κινητικότητα εἶναι πῶς μικρές ἐδῶ, ἀπὸ ὑποϊοδῆποτε ἄλλο στρώμα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπομονώνονται ἐπίσης πολιτιστικά καθὼς ἀπὸ τῆ μιᾶ χάνουν τίς ἐπὶ μέρους ἰδιομορφίες πού ἔφερναν μαζί τους ἀπὸ τίς περιοχές ὅπου ξεκίνησαν καὶ διαχέονται ἔτσι χωρὶς δημιουργική ἱκανότητα στή δευτεροκλασάτη ἀγοραία διασκέδαση, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μορφωτικὸ τους ἐπίπεδο καταβαίνει ἀκόμη περισσότερο. Στὰ 1840 στὸ Γλῶστερσάιρ, μὲ παράδοση στήν ὑφαντουργία ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα, οἱ ἀναλφάβητοι εἶναι 7%. Ἄλλὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸ Λαγκασάιρ, τὴν πρωτοπόρα περιοχὴ τῆς νέας βιομηχανικῆς ἐποχῆς, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀναλφάβητων εἶναι 55%.

Ὁ τριτογενῆς τομέας, τῶν ὑπηρεσιῶν, πού βρίσκονται σὲ ἰλιγγιώδη ἀνάπτυξη, στρατολογεῖ ἀπὸ ἄλλες κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ, πού μπόρεσαν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ ὀρισμένες δυνατότητες γιὰ νά ἀποκτήσουν τὰ προσόντα, τὴ μὀρφωση καὶ τίς ἱκανότητες πού ἦταν ἀπαραίτητες. Ἡ στρατολογία γίνεται ἀπὸ τὰ μικρο-μεσαία ἀστικά στρώματα καὶ τοὺς πλούσιους ἐπαρχιωτὲς τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. Οἱ ἐργάτες μένουν στάσιμοι καὶ ἀπομονωμένοι, ἔξω ἀπὸ τίς δυνατότητες κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀνάδοῦ πού προσφέρει πιά ὅλο καὶ περισσότερο τὸ σύστημα, καθὼς ἔχει ὀρθοποθήσει καὶ ἐκλεπτύνεται, γιὰ νά ἐξελιχθεῖ, ἀναζητῶντας νέες δυνατότητες ἀνάπτυξης. Ὁ ἐργατικὸς κόσμος ἀναζητᾷ τὴν ταυτότητά του καὶ μιᾶ νέα ἐλπίδα μέσα ἀπὸ μιᾶ ἀργὴ ἀλλὰ σταθερὴ συνειδητοποίηση τῆς θέσης του, στήν παραγωγή καὶ μὲ συνεχεῖς ἀγῶνες. Ἀνοργάνωτος καὶ ἀποπροσανατολισμένος στήν ἀρχή, λιγότερο κατόπιν, καὶ μὲ ἀναπτυγμένη πιά συνδικαλιστικὴ συνείδηση καὶ ὀργάνωση ἀργότερα.

Δέν εἶναι ἐδῶ ἡ κατάλληλη θέση γιὰ ν' ἀναπτυχθεῖ κριτικά

αὐτὴ ἡ πορεία. Θὰ σημειώσουμε μόνο τὰ κύρια χαρακτηριστικά τῶν διαφόρων τῆς φάσεων. Ὅπως, π.χ. τὴν ἔντονη «ἐγκληματικότητα» καὶ τοὺς «βανδαλισμοὺς» ποὺ ἀποτελέσαν τὴν πρώτη ἀντίδραση στὶς ἀπάνθρωπες συνθήκες ζωῆς καὶ ἐργασίας, καὶ τὴν οὐδέτερη ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, ἀνοργάνωτη ἀλλὰ πάντως μαζικὴ ἐξέγερση ἐναντίον τῶν «ἄψυχων» μηχανῶν. Ἐπίσης τὴν πιὸ συνειδητὴ ἀλλὰ ἀποπροσανατολισμένη συσπείρωση γύρω ἀπὸ θρησκευτικὲς αἵρέσεις καὶ δόγματα ἢ ὅποια παρακολουθήθηκε ὁμως ἀπὸ μιὰ γενίκευση τῶν στόχων τοῦ ἀγῶνα ποὺ δὲν ἦταν πιά οἱ ἄψυχες μηχανές, ἀλλὰ οἱ προνομιοῦχοι ποὺ τίς κατεῖχαν καὶ οἱ μηχανισμοὶ τῶν προνομίων. Ἀκόμα τὴν ἀπαρχὴ συνειδητοποιημένης πολιτικοποίησης τῆς ταξικῆς πάλης καὶ τὴν ὀργάνωση σὲ συνεταιριστικὲς ἢ συντεχνιακὲς θάσεις, καὶ τέλος τὴ συνδικαλιστικὴ, ὀργανωμένη συσπείρωση, ποὺ παρακολούθησε τὴν ὀρίμανση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων καὶ τὸ βαθμὸ συνειδητοποίησης τῶν συσχετισμένων μ' αὐτὲς κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ ἢ ὅποια ὁδήγησε σὲ δύο διαφορετικὲς συλλήψεις τῆς μορφῆς τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἐργαζόμενων: στὴν «ἀπολιτικὴ» σύλληψη τοῦ «Trade-unionism» καὶ τῆς ταξικῆς συνεργασίας, καὶ στὴν πολιτικὰ ὀλοκληρωμένη σύλληψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὸ ἀγροτικὸ καὶ ἐργατικὸ προλεταριάτο, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι οἱ ἄλλοι, ὁ καινούργιος κόσμος τοῦ τριτογενοῦς τομέα κυρίως, ποὺ ἐπωφελοῦνται λίγο ἢ πολὺ ἀπὸ τίς δυνατότητες τῶν νέων ὄρων. Ἡ ποὺ νομίζουν ὅτι ἐπωφελοῦνται. Ἡ ποὺ ἐλπίζουν σ' αὐτό. Καὶ ὑπάρχει βέβαια καὶ ὁ μικρόκοσμος τῶν νέων «ἀφεντικῶν» ποὺ δημιούργησε τὴν ἀνάπτυξη καὶ ποὺ τώρα τὴ διαχειρίζεται μὲ ρεαλισμὸ, ἀφοῦ μερικὰ πρωτοπόρα μέλη του μὲ τολμηρὲς πρωτοβουλίες, διορατικότητα, προσαρμοστικότητα στὶς ἀλλαγές ἢ καὶ στὴ βάση οἰκονομικῶν συνθῆκων καὶ πνευματικῶν στηριγμάτων ποὺ τὰ εἶχαν κληρονομήσει ἀπὸ τὸ παρελθόν, κατάφεραν ν' ἀνταποκριθοῦν μὲ εὐφυῆ τρόπο στὶς ἱστορικὲς συνθήκες καὶ στὴν πίεση ἀπὸ τὰ «κακὰ» τῆς στασιμότητας, νὰ συλλάβουν καὶ νὰ «στήσουν» τὴ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση» καὶ τίς νέες παραγωγικὲς σχέσεις.

Ὁ μικρόκοσμος αὐτὸς τῆς νέας τάξης τῶν μεγαλοαστῶν, ἀφοῦ

έπωφελήθηκε από την οικονομικο - κοινωνική νωχέλεια και την άναχρονιστική πολιτική σύλληψη της παραδοσιακής άριστοκρατίας, που την υποκατέστησε άρχικά στην οικονομική και τελικά σ' όλο τó φάσμα τής κυριαρχίας της, κι άφου έξασφάλισε τó πέραςμα από τόν έμπορικό στό βιομηχανικό καπιταλισμό, καρπώνεται πιά με τó τέλος τής βιομηχανικής επανάστασης και την ώριμανση τού συστήματος, όλα τά άγαθά μιās σφαιρικής κυριαρχίας χωρίς έθνικά έρια στό οικονομικό, τó κοινωνικό και τó πολιτικό επίπεδο, αλλά επίσης και στό ιδεολογικό. Έλέγχοντας ή προσπαθώντας νά έλέγξει την πορεία τού συστήματος, έπωφελούμενη ή προσπαθώντας νά έπωφεληθεί άκόμα κι από τις κρίσεις του, και από την άντιφατική λειτουργία μερικών βασικών του χαρακτηριστικών, ή νέα αύτή τάξη διεκπεραιώνει με την οικονομικο - πολιτική λειτουργία της στόν είκοστό αιώνα, τó έργο τής άναπαραγωγής τού συστήματος, με τή μετεξέλιξή του σέ χρηματιστηριακή βάση, και οδηγεί στη νομοτελειακά (όπως είδαμε) προσδιορισμένη, ήμπεριαλιστική του κατάληξη, όχι μόνο στό έμπορικό αλλά και στό πολιτικό επίπεδο. Η ποσοτική έκρηξη τής παραγωγής, ó καταμερισμός τής εργασίας στη μαζική βιομηχανική παραγωγή και ή όλοένα και μεγαλύτερη άνάγκη παραπέρα άνάπτυξής της, είχαν σά φυσικό επακόλουθο μιá χωρίς προηγούμενο άνάπτυξη τού τριτογενούς τομέα, τών ύπηρεσιών. Η προώθηση τών κατασκευασμένων προϊόντων στην άγορά, ή διευκόλυνση τής άπορρόφησής τους από την κατανάλωση, ή άναπαραγωγή τών προϊόντων που καταναλίσκονται έτσι, αλλά και ή άναπαραγωγή τού καταναλωτικού αίτήματος γενικότερα, καθώς και ή άνετότερη πλήρωση τών όλο και περισσότερων άναγκών που δημιουργούνται μέσα στό κλίμα τής οικονομικής άνάπτυξης κ.λ.π., όλα αύτά δημιουργούν επίσης την άνάγκη νά ύπάρξουν νέες εξειδικευμένες άπασχολήσεις, όχι παραγωγικές οι ίδιες αλλά διευκόλυντικές για τή συντήρηση τής παραγωγής και έξυπηρετικές για τις άνάγκες τών εργαζόμενων.

Ο τριτογενής τομέας και τά επαγγέλματα που τόν συνιστούν, επανδρώνεται από μικροαστικό και μεσοαστικό πληθυσμό και με τή λειτουργία του άναπαράγει επίσης αύτή του την ταξική σύνθεση. Οι δυνατότητες κοινωνικής άνόδου δέν άποκλείονται έέθαια καθόλου αλλά είναι περιορισμένες και πολλές φορές τυχαίες.

Όλοι αυτοί οι έμποροι, οι μεταφορείς, οι ασφαλιστές, οι επιστήμονες και οι έρευνητές, οι εκπαιδευτικοί, οι διοικητικοί και οι εξπέρ, είναι βέβαια έντελως άπαραίτητοι για τή λειτουργία του συστήματος. Άλλά ή κοινωνική τους ύπόσταση — πού είναι πάντως ιεραρχημένη κι αυτή— σπάνια επιτρέπει τήν κοινωνική άνοδο σέ επίπεδα διαφορετικά άπό τό επίπεδο του υπάλληλου ή του στελέχους ή του ελεύθερου επαγγελματία μέ τις περισσότερες ή λιγότερο περιορισμένες δημιουργικές δυνατότητες. Η ιεράρχηση, οι διαβάθμισεις και μιá ιδεολογικά επιβεδλημένη κλίμακα κοινωνικής καταξίωσης, επιτρέπουν βέβαια άνετα τήν «κοινωνική κινητικότητα» και τήν «άνοδο» μέσα σ' αυτά τά όρια. Άλλά τό ξεπέρασμα των όριων δέν είναι καθόλου εύκολη ύπόθεση, χωρίς τή συνδρομή τής τύχης, κάποιου επιτυχημένου γάμου ίσως, ή χωρίς «άθαρτες» στό ήθικό επίπεδο. Παρόλα αυτά, παρόλο πού ή τάξη αυτή δέν έχει άμεση σχέση μέ τήν παραγωγή αλλά ούτε και κανενός είδους έλεγχο στά μέσα παραγωγής, παρόλο τό γεγονός ότι δέν τής άπομένουν νά καρπωθεί παρά μόνο τά λίγα περισσευόμενα ψίχουλα τής ανάπτυξης, τό είδος των ρόλων πού παίξει για τή συντήρηση του συστήματος τής δίνει κάποιον θάρος καθόλου άμελητέο. Στή συνειδητοποίηση τής σημασίας αυτού άκριθώς του θάρους βασίστηκε και ο καθόλου άσήμαντος πολιτικός ρόλος πού έπαιξε στις άρχές αυτού του αιώνα, τόσο στις βιομηχανικές όσο και σέ μερικές «ύποανάπτυκτες» χώρες τής Εύρώπης. Άς μη ξεχνάμε πώς ή άνοδος στην έξουσία των φιλελευθέρων και του Βενιζέλου στην Ελλάδα ήταν ως ένα πολύ μεγάλο βαθμό αντικατόπτρισμα μιás γενικότερης πολιτικής άνόδου τής τάξης των μικροαστών, τήν ίδια εποχή και λίγο νωρίτερα, σ' όλόκληρο τόν ευρωπαϊκό χώρο.

Άς άνακεφαλιώσουμε για μιá τελευταία φορά.

Ο παλιός προβιομηχανικός κόσμος και ή παραδοσιακή οικονομική και κοινωνική του διάρθρωση οδηγούνται στον χωρίς επιστροφή όρόμο τής ανάπτυξης, κάτω άπό τήν πίεση και τό κάλεσμα των άπαιτήσεων τής αγοράς, κάτω άπό τή γοητευτική έλξη του κέρδους, τήν ώθηση των νέων τεχνικών επιτευγμάτων και τήν άχαλίνωτη δύναμη τής άπελευθερωμένης ατομικής πρωτοβουλίας. Η συνολική πορεία τής εξέλιξης άπό τόν πρώιμο έμπορικό καπι-

ταλισμό στο βιομηχανικό καπιταλισμό των μεγάλων επιχειρήσεων, πορεία ή οποία ελέγχεται από τις συγκεντρώσεις του κεφαλαίου, πλάθει έτσι και μορφοποιεί μετά τα μισά του 19ου αιώνα, την ολοκληρωμένη εικόνα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που ανταποκρίνεται στην προοπτική μιας διαρκούς και αutosυντηρούμενης ανάπτυξης, κι όπου όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες αποκτούν μια ανταλλακτική αξία. Θεμελιώνεται έτσι, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο J. - P. Rioux, ένας κόσμος «φιλελεύθερος», όπου η άμεση εκμετάλλευση του ενός ατόμου από το άλλο, υποκαθιστά τις παραδοσιακές σχέσεις των παλιών κοινωνιών που ήταν ιεραρχημένες ανάλογα με τις υπηρεσίες που προσφέρονταν. Στο μεταξύ εμφανίζεται η μεγάλη και θεμελιώδης αντίφαση: μια μικρή μειοψηφία με μοναδικό της προσόν το γεγονός ότι διαθέτει κεφάλαια κατέχει τα σύγχρονα μέσα παραγωγής, των οποίων όμως η αποδοτική λειτουργία και η αξιοποίηση δεν είναι πια δυνατή, εξαιτίας της τεχνικής προόδου, παρά μόνο με μια επιτυχημένη κοινωνική πολιτική της παραγωγικής εργασίας.

Στην πορεία για την οικονομική της ανάπτυξη, κάθε χώρα επέλεξε την πιο πρόσφορη κι αποδοτική οδό για τη γονιμοποίηση των κεφαλαίων της, ανάλογα με τις ιστορικά προσδιορισμένες ιδιομορφίες της. Η «Βιομηχανική Έπανάσταση», είναι τελικά μια επιλογή. Έπιλογή εκείνης της πορείας προς την οικονομική ανάπτυξη που προσαρμοζόταν καλύτερα στην αγορά, στο διαθέσιμο εργατικό δυναμικό, στις διαθέσιμες ποσότητες και το είδος των πρώτων υλών και στους αξιοποιήσιμους νεωτερισμούς της τεχνολογίας. Τα νέα ήθη ανταποκρίνονται κι αυτά με τούτο τον τρόπο στον οικονομικό πραγματισμό αυτού του είδους. Κάθε πρωτοβουλία και κάθε μερικότερη επιλογή θεμελιώνεται στην αναζήτηση του κοντοπρόθεσμου, άμεσου κέρδους, που αποτελεί τη βάση της νέας κοινωνικής ήθικης. Οι λεπτεπίλεπτες μυθοποιητικές και εξομάλυντικές χειραγωγήσεις στο ιδεολογικό επίπεδο, και ο μακροπρόθεσμος προγραμματισμός του κέρδους (ή καλύτερα της «επιβολής»), που διαμόρφωσαν στις μέρες μας, αλλά πολύ πιο «ήθικη», με καμουφλαρισμένους στόχους, ήταν μεγάλη πολυτέλεια στο ξεκίνημα της οικονομικής ανάπτυξης. Η καταπίεση είναι όμως

γιατί ή υπερεκμετάλλευση τής εργασίας ήταν τότε ό μόνος τρόπος, νά αξιολογηθεί άποδοτικά τó κεφάλαιο και οί προοπτικές πού άνοιγε ή διεθνής συγκυρία.

Οί άρχικές Ιεραρχήσεις άνάμεσα σέ άτομα, περιοχές, έθνη και τομείς παραγωγής, Ιεραρχήσεις πού πρωτοαποκαταστάθηκαν στη βάση του «όποιος μπόρεσε, όποιος πρόλαβε», και ή συνεπακόλουθη άνισότητα στό κοινωνικό επίπεδο, όξύνθηκαν άκόμη περισσότερο στη συνέχεια. Γιατί ή «ανάπτυξη», μέσα άπό τή συνεχή αύξηση τής παραγωγής και τής παραγωγικότητας, έγινε σκοπός άπόλυτος άφου μόνο μ' αυτήν μπορούσε νά διατηρηθεί τó ποσοστό του κέρδους, ή κάλυψη των άπαιτήσεων τής άγοράς, και των νέων άναγκών πού προέκυψαν μετά τή δημογραφική αλλά και τή γεωργική επανάσταση, και ή οικονομική επίβίωση μέσα στό κλίμα του γενικευμένου συναγωνισμού και των άντιφάσεων του συστήματος πού άρχισαν νά εμφανίζονται άρκετά νωρίς, με τή μορφή δ ι α δ ο χ ι κ ω ν κ ρ ί σ ε ω ν.

Η μεγάλη παγκόσμια κ ρ ί σ η άπό τήν ύ π ε ρ π α ρ α γ ω γ ή, στα χρόνια 1873 - 1880, άπόδειξε τή φενάκη τής «αυτοσυντήρησης» τής οικονομικής ανάπτυξης, και για τίς μεγάλες βιομηχανικές χώρες σήμανε τó όριστικό τέλος αυτού του πλέγματος δυναμικών εξελίξεων, και αυτής τής σύνθετης φάσης στην οικονομική τους ανάπτυξη, πού μπορεί νά όνομασθεί «Β ι ο μ η χ α ν ι κ ή Έ π α ν ά σ τ α σ η».

Στά τελευταία χρόνια του δέκατου ένατου αιώνα, και στον είκοστό, τó κεφαλαιοκρατικό τους σύστημα δρέθηκε άντιμέτωπο με νέα προβλήματα, καθώς έπρεπε νά διασφαλισθούν κ α ι ή κυριαρχία τους στον υπόλοιπο κόσμο κ α ι ή ανάπτυξη τής έ σ ω τ ε ρ ι κ ή ς τους κατανάλωσης. Στο μεταξύ τó φιλελεύθερο πνεύμα, παραχωρούσε τή θέση του σ' ένα νέου είδους παρεμβατισμό, με όλοένα εμφαιότερη ήμπεριαλιστική χροιά, και ή διεθνοποίηση του κεφαλαίου όλοκληρωνόταν με τó παιχνίδι των έξοπλισμών. Οί δύο παγκόσμιοι πόλεμοι πού άκολούθησαν άποτελούν σταθμούς στη μετεξέλιξη του συστήματος, όλοκληρώση των κρίσεων πού είχαν εκδηλωθεί ή υπέφωσκαν, αλλά συγχρόνως και προσπάθεια για τó ξεπέρασμά τους και άφετηρία για πιό προχωρημένους τρόπους καπιταλιστικής ζωής.

Τὸ χτιστὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ζωῆς, ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου γενικότερα, πῆρε σιγὰ-σιγὰ μιὰ τυπικὴ ἔκφραση στὶς μεγάλες πόλεις, ξεπερνώντας τὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες κι ἀποτελώντας καὶ καθρέφτη καὶ πλάστη τῶν νέων σχέσεων, δυναμικῶν ἀντικατόπτρισμα τῆς νέας τάξεως πραγμάτων πού εἶχε ἀποκατασταθεῖ. Ἡ κλασικὴ μελέτη τοῦ Leonardo Benevolo πού ἀκολουθεῖ, ἀναλύει κριτικὰ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῆς ὀργανωμένης ἐπέμβασης στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀστικοῦ χώρου τῆς νέας κοινωνίας, πού διαμορφώθηκε μὲ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, μιὰ κριτικὴ ἀναφορὰ στὶς πηγές τῆς σύγχρονῆς μας πολεοδομίας.